Оріон

Олена Пометун, Нестор Гупан, Ігор Смагін

Історія України

9

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Хронологія подій модерної історії України

Етапи українського національного відродження:

- **кінець XIII – 40-і роки XIX ст.** — ***фольклорно-етнографічний***
- **40-і роки XIX ст. – кінець XIX ст.** — ***культурницький***
- **кінець XIX – початок XX ст.** — ***політичний***

Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі — українці».

Роман Шпорлюк, історик

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Римі

Пам'ятник корабелам і суднобудівникам у Миколаєві

Пам'ятник Листоноші XIX ст. на Закарпатті

Друга половина XVIII ст. — приєднання Південної України до Російської імперії;

1772, 1793,1795 рр. — поділи Речі Посполитої (до складу Російської імперії увійшли землі Правобережної України та Західної Волині);

1783 р. — приєднання Криму до Російської імперії;

1784 р. — відкриття університету у Львові;

1798 р. — вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського;

1805 р. — відкриття університету в Харкові;

1814–1861 рр. — життя і діяльність Тараса Шевченка;

1829 р. — ліквідація Задунайської Січі;

1833–1837 рр. — діяльність «Руської трійці»;

1834 р. — відкриття університету в Києві;

1836 р. — видання альманаху «Русалка Дністровая»;

1839 р. — ліквідація царською владою греко-католицької церкви на Правобережжі;

30–40-і роки XIX ст. — початок промислового перевороту в Україні;

1840 р. — перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка;

1845–1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства;

1848 р. — скасування панщини в Галичині;

1848 р. — заснування Головної руської ради;

1848 р. — видання першої україномовної газети «Зоря Галицька»;

1848 р. — заснування Галицько-руської матиці;

1848 р. — Собор руських учених у Львові;

1848–1849 рр. — Буковинське селянське повстання

Табличка музею «Русалки Дністрової» у Львові

Меморіальна дошка першому ректорові Київського університету Святого Володимира Михайлу Максимовичу

Пам'ятник учасникам Буковинського селянського повстання у Вижниці

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Олена Пометун, Нестор Гупан, Ігор Смагін

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник
для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2017

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

УДК 94(477)(075.3)
П55

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснювали експертизу даного підручника
під час проведення конкурсного відбору проектів підручників 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок
про доцільність надання підручнику грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Світлана Олексіївна Куценко, Рівненська ЗОШ I–III ст. № 5, учитель історії та суспільствознавства, учитель-методист;

Раїса Костянтинівна Лисик, Кременецький районний методичний кабінет Тернопільської області, методист, учитель-методист;

Лідія Олександрівна Нестеренко, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, доцент, кандидат історичних наук.

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
ГУПАН Нестор Миколайович
СМАГІН Ігор Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

На обкладинці — репродукції картин *А. Маневича,* а також фотографія Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

У підручнику використано світлини *І. Бикова, С. Клименка, В. Соловйова*; ілюстрації з вільних джерел Інтернет (*с. 8, 9, 17, 21, 45, 50, 81, 95, 107, 149, 150, 188–190, 222, 224, 244, 273*) та фондів обласних історико-краєзнавчих музеїв України.

Формат 70x100 $^{1}/_{16}$.
Ум. друк. арк. 23,328 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 22,00 + 0,55 форзац.
Наклад 49 900 пр. Зам. №

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061 м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2.
www.orioncentr.com.ua

Віддруковано ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,
вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи серія ДК № 3751 від 01.04.2010.

Пометун О. І.

П55 Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. — К. : УОВЦ «Оріон», 2017. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-18-5.

УДК 94(477)(075.3)

© О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін, 2017
© УОВЦ «Оріон», 2017

ISBN 978-617-7485-18-5

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ШАНОВНІ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКИ!

Минулого навчального року ви розпочали вивчення нової історії України. Цьогоріч запрошуємо вас до знайомства з **модерною Україною**, історія якої допоможе вам осягнути складні шляхи історичного розвитку української нації та її державності.

Як і раніше, надійним помічником на шляху пізнання історії стане підручник. Користування ним буде зручнішим, коли ви розумієте, як побудовано навчальну книжку та які позначки вам допомагатимуть.

Працюючи з текстом, подумайте — перед вами завдання, які треба виконати під час або після читання тексту пункту параграфа.

Працюймо разом — завдання, які виконуватимете на уроці самостійно або разом з однокласниками в парі чи в малій групі.

Перевірте засвоєне на уроці — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання й завдання спрямовані на повторення змісту параграфа. Виділені *курсивом* — складніші, вони спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Але не залишайте їх поза увагою, намагайтеся відповісти на всі типи запитань, працюючи в класі або вдома.

Домашнє завдання — для вдумливого виконання вдома. Більшість таких завдань передбачає дослідницьку роботу: обмірковування теми уроку, відвідування бібліотеки, проведення екскурсії чи пошук необхідної інформації в енциклопедіях, в Інтернеті тощо. Для того щоб успішно виконати домашнє завдання, обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

У тексті підручника вам траплятимуться слова, позначені різними шрифтами:

- поняття чи дати, виділені **жирним шрифтом**, наприклад **«Модернізація»**, необхідно запам'ятати й уміти пояснювати (допоможуть вам у цьому визначення виділених слів, що подані в рамках);
- слова, виділені *курсивом*, наприклад «*періодизація*», потребують вашої особливої уваги, оскільки без з'ясування їхнього значення буде складно зрозуміти текст і відповісти на запитання. Значення деяких додаткових слів розтлумачено у виносках збоку та внизу сторінки.

Під час уроків ви працюватимете в парах і групах, у загальному колі. Для цього варто пригадати правила колективної роботи, які вам відомі з попередніх років.

Сподіваємося, що занурення у вир подій модерної історії нашої країни буде для вас цікавим і корисним, адже саме вони допоможуть вам розібратися в сьогоднішніх подіях у нашій країні.

З повагою й надією на співпрацю — *автори*

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ЗМІСТ

ВСТУП 7

Розділ І.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
§ 1. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин
Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі 14
§ 2. Соціально-економічний розвиток українських земель
у першій половині XIX ст. 20
§ 3. Початок українського національного відродження
в Наддніпрянській і Слобідській Україні 27
§ 4. ***Практичне заняття***. Програмові документи
Кирило-Мефодіївського братства 34
§ 5–6. Загальноросійські й польські визвольні рухи в першій половині XIX ст. 38
Перевірте свої знання з розділу І 46

Розділ ІІ.
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
§ 7. Соціально-політичний та економічний розвиток західноукраїнських земель
у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 48
§ 8. Початок українського національного відродження
на західноукраїнських землях 54
§ 9. Європейська революція 1848–1849-х років на західноукраїнських землях 61
§ 10. ***Практичне заняття***. Галицько-руська матиця 69
Перевірте свої знання з розділу ІІ 73

Розділ ІІІ.
КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII – першої половини XIX ст.
§ 11. Освіта й наука України кінця XVIII – першої половини XIX ст. 75
§ 12. Розвиток української літератури кінця XVIII – першої половини XIX ст. 83
§ 13. Розвиток музики, театра, образотворчого мистецтва й архітектури
кінця XVIII – першої половини XIX ст. 90
§ 14. ***Практичне заняття***. Повсякденне життя в першій половині XIX ст. 97
Перевірте свої знання з розділу ІІІ 101

Розділ IV.
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА в другій половині XIX ст.
§ 15. Українське питання в контексті міжнародних відносин.
Східна (Кримська) війна 1853–1856-х років на українських землях 103
§ 16. Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років 109
§ 17. Соціально-економічний розвиток підросійської України
в другій половині XIX ст. 116
§ 18. Відродження українського національного руху
наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. 123
§ 19. Український національний рух у 1870–1890-х роках 130
§ 20. Суспільно-політичні рухи в Наддніпрянській Україні в 90-х роках XIX ст. . . . 136
§ 21. ***Практичне заняття***. Культурницький етап національного відродження
на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики 143
Перевірте свої знання з розділу IV 146

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ V.
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ
в другій половині XIX ст.
§ 22. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. . . . 148
§ 23. Українське національне відродження XIX ст. на західноукраїнських землях . . . 155
§ 24. Суспільно-політичне життя західноукраїнських земель у 80–90-х роках XIX ст. . . . 163
§ 25. Радикальний рух і політичні партії в Галичині . . . 171
§ 26. ***Практичне заняття***. Особливості культурницького й політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях . . . 178
Перевірте свої знання з розділу V . . . 183

Розділ VI.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
на початку XX ст.
§ 27. Особливості соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини . . . 185
§ 28. Український політичний і національний рух на початку XX ст. . . . 192
§ 29. ***Практичне заняття***. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини . . . 199
§ 30. Політичне й громадське життя в Наддніпрянщині в 1905–1907-х роках. . . . 203
§ 31. Наддніпрянська Україна в 1907–1914-х роках . . . 210
Перевірте свої знання з розділу VI. . . . 219

Розділ VII.
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ
на початку XX ст.
§ 32. Соціально-економічний розвиток краю на початку XX ст. . . . 221
§ 33–34. Національне піднесення в західноукраїнських землях на початку XX ст. . . . 227
§ 35. ***Практичне заняття***. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель . . . 240
Перевірте свої знання з розділу VII . . . 244

Розділ VIII.
КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
в середині XIX – на початку XX ст.
§ 36. Зрушення в соціокультурному житті України в середині XIX – на початку XX ст. . . . 246
§ 37. Особливості розвитку культурного життя в середині XIX – на початку XX ст. . . . 256
§ 38. Розвиток живопису й архітектури . . . 266
§ 39. ***Практичне заняття***. Традиції і побут української сім'ї у другій половині XIX – на початку XX ст. . . . 274
Перевірте свої знання з розділу VIII . . . 281

Альбом карт . . . 282

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Тема року:

XIX століття — час формування української модерної політичної нації

...Розкуйтеся, братайтеся,
Й чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Тарас ШЕВЧЕНКО
(з послання «І мертвим, і живим, і ненародженим...»)

Тарас Шевченко в колі друзів — представників прогресивної інтелігенції (фото 1859 р.)

...сюжет української історії XIX століття — це п'єса, в якій український національний проект воює з польськими і російськими претензіями до нього, і одночасно бореться за те, аби дійти до селян і навчити їх, що вони українці.

Роман ШПОРЛЮК, український й американський історик

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ВСТУП

1. Спадщина Раннього модерного часу в історії України

Спираючись на свої знання з історії 8 класу, пригадайте: як поділяється період Нової історії? У чому особливість української історії Ранньої модерної доби? Що стало найбільшим здобутком українського народу за тих часів?

Розгляньте подані ілюстрації й розкажіть про осіб, які зображені, та головні події історії України Раннього модерного часу.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. XIX ст.: доба модернізації й національного відродження в Європі

Які суспільні явища були характерні для періоду Ранньої модерної, або Нової, історії? Як пов'язані модернізація й національне відродження?

XIX століття для Європи є продовженням періоду Нової історії, що виявився часом всеохоплюючої **модернізації.**

Модерніза́ція[1] **суспільства** (від англ. *modern* — «*сучасний*», «*оновлений*») — це перехід від аграрного суспільства до світського, міського й індустріального, процес реформування суспільства з метою його розвитку.

Модернізація суспільства передбачає значні одночасні зміни в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах.

На основі схеми визначте зміни в житті суспільства, які пов'язані з модернізацією. Поясніть на прикладах, як вони пов'язані між собою.

МОДЕРНІЗАЦІЯ У XIX СТОЛІТТІ

Економічна сфера

Промисловий переворот (заміна ручної праці машинною), розвиток техніки та впровадження нових технологій у виробництво

Політична сфера

Демократизація державного управління; реальна участь населення у владних структурах та вплив народних мас на прийняття конкретних рішень

[1] Іншим значенням слова *модернізація* є оновлення об'єкта (переважно машини, обладнання), приведення його у відповідність із новими вимогами та нормами (наприклад, *модернізація комп'ютера*).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Соціальна сфера

Зростання населення, збільшення міграцій, зростання міст, урбанізація. Боротьба за економічні й соціальні права, проти станових привілеїв. Поява нових верств населення. Зміни в повсякденному житті

Культурна сфера

Поширення грамотності та розвиток світської освіти, швидке зростання наукових знань, виникнення нових наук і напрямів досліджень, нові жанри й напрями мистецтва

Одним із наслідків нової епохи стала поява модерних **націй**.

На́ція — це велика спільнота, яка має спільне історичне походження, спільну мову та звичаї, національну самосвідомість, що включає й відчуття в окремих людей своєї належності до цієї спільноти, і колективне усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших, власну державність або принаймні прагнення до її створення.

Проте одного чи кількох із цих елементів може бракувати, що не заважає такій спільноті претендувати на звання нації.

Нова епоха європейської історії була, зокрема, добою розгортання національно-визвольних рухів і виникнення нових національних держав. Цей процес отримав назву **національне відродження**.

Націона́льне відродження — процес відновлення національної культури, діяльність, спрямована на звільнення від іноземного панування з метою створення національної держави.

Протягом XIX ст. національне відродження в різних країнах пройшло шлях від поширення народної мови, історії і традицій у середовищі освічених верств населення до початку національного визволення.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Українські землі під владою двох імперій

Чому протягом XIX – на початку XX ст. особливості розвитку українських земель залежали від того, у складі якої імперії вони перебували: Російської чи Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської)?

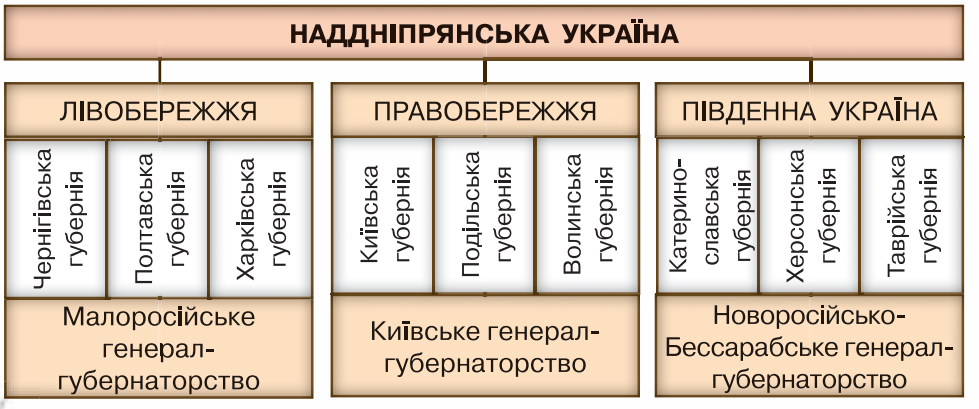
Унаслідок поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли землі Правобережної України та Західної Волині. А внаслідок війн із Туреччиною другої половини XVIII ст. до Росії приєднано Південь України й Крим (1783 р.). Це становило близько 80 % української етнічної території та 85 % українського населення. Українські землі, що перебували під владою Російської імперії, умовно називають **Наддніпрянською Україною (Наддніпрянщиною),** а ті, що під владою Австрії, — **західноукраїнськими.**

Обидві імперії, будучи за своїм політичним устроєм *абсолютними монархіями*, поєднували у своєму складі різні народи. Загальний порядок у них підтримувався за допомогою великої армії, поліції та бюрократичного апарату. І хоч обидві імперії проводили щодо українських земель *колоніальну політику*, однак у політичному, соціально-економічному та культурному розвитку східно- й західноукраїнських земель були свої особливості.

Губе́рнія — вища одиниця адміністративного поділу й місцевого устрою в Російській імперії.
Генерал-губерна́торство — велика адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входила одна або кілька губерній.

У першій половині XIX ст. дев'ять українських **губерній** на території Російської імперії увійшли до трьох *генерал-губернаторств*: Малоросійського, Київського й Новоросійського.

Розглянувши схеми, порівняйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст. Відшукайте ці землі на **карті 1** (*див.* Альбом карт).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ЗАХІДНА УКРАЇНА

СХІДНА ГАЛИЧИНА	БУКОВИНА	ЗАКАРПАТТЯ
разом з деякими польськими землями була об'єднана в «Королівство Галичини і Лодомерії»; поділялася на 12 округів; очолював губернатор, скликався сейм	спочатку входила до складу «Королівства Галичини і Лодомерії» ; з 1849 р. стала окремою провінцією	входило до складу Угорського королівства, яке перебувало у складі Австрійської імперії

У соціальному складі українців обох імперій переважали селяни, нечисленною була аристократія та світська інтелігенція.

В етнічному відношенні населення українських земель завжди відрізнялося різноманітністю й строкатістю.

Розглянувши таблицю «**Чисельність населення та його етнічний склад**», зробіть висновки про чисельність населення на території Наддніпрянської України й західноукраїнських земель, а також його етнічний і соціальний склад.

РЕГІОН УКРАЇНИ	УКРАЇНЦІ	ПРЕДСТАВНИКИ ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ
Лівобережжя	95 %; переважно селяни, а також козаки	5 % — росіяни, євреї; купці, чиновники, офіцери
Правобережжя	90 %; переважно селяни, міщани та духовенство	10 % — росіяни, євреї, поляки; міщани, шляхта
Південна Україна	65 %; переважно селяни — переселенці з інших територій України	9 % — румуни, молдавани; 9 % — росіяни; 3 % — вірмени, німці; 1 % — серби, болгари, євреї, греки, поляки, татари та ін.
Східна Галичина	65 %; селяни, духовенство, інтелігенція	20 % — поляки (шляхта); 10 % — євреї (купці, ремісники, лихварі); 5 % — інші національності
Буковина	більшість населення; переважно селяни	панівне становище займають румуни (бояри)
Закарпаття	більшість населення; переважно селяни	панівне становище займають угорці (поміщики, ремісники); також проживали румуни, поляки (купці, ремісники, службовці), німці (чиновники, службовці)

У багатьох районах підросійської території мешкала численна польська чи сполонізована шляхта (до 7,8 % населення Правобережжя).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

«Смуга осілості» — територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначена царським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії й захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції.

Іншим спадком польської держави стало єврейське населення, для якого імперський уряд увів так звану **«смугу осілості»**, що охоплювала територію колишньої Речі Посполитої. Відповідно Лівобережжя потрапило до зони «смуги», а Слобожанщина перебувала поза нею.

На початку XIX ст. переважна більшість населення на українських землях проживала в селах. Але згодом українські *міста* поступово стають густозаселеними, а їхні мешканці вже не були зайняті в сільському господарстві.

Містечко з характерним для міста торгівельно-ремісничим населенням, аналогічною інфраструктурою і плануванням відрізнялося меншою площею й кількістю населення. Містечка не були наділені магдебурзьким правом і тому не мали самоврядування й герба. Деякі з них отримували із часом статус міста, а інші — ставали селищами або селами.

Як й інші етноси модерної доби, український народ перетворювався на етнічну українську націю в процесі **національного відродження**.

Українське національне відродження — соціальний і політичний рух на території Російської та Австрійської (згодом Австро-Угорської монархії), що виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке модернізація та які сфери вона охоплює?
2. Що називають національним відродженням?
3. Який був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської й Австрійської імперій?
4. Що таке «*губернія*», «*генерал-губернаторство*», «*смуга осілості*»?

5. *Покажіть на* ***карті 1*** *території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, та західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії.*
6. *Обговоріть у загальному колі:*
   - *якою є спадщина ранньомодерного часу в української історії?*
   - *У чому її значення для сучасної людини?*
   - *А для вас особисто?*
7. *Що спільного й відмінного в соціально-економічному розвитку українських земель у складі Російської й Австрійської імперій?*
8. *Які були спільні й відмінні риси українського й загальноєвропейського історичного розвитку протягом XIX ст.?*

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ І.

Українські землі в складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

За Сибіром сонце сходить.
Хлопці, не зівайте.
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!

Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі...

З української народної історичної пісні

Василь ТРОПІНІН. Український селянин (імовірний портрет Устима Кармалюка)

Україна є граничним муром, що стоїть між культурною Європою і нецивілізованою Азією. Вона є воротами, через які багато азійських орд пробували вдертись до Європи. Вже з одної цієї причини вона заслуговує на увагу...

Йоганн Христіян фон ЕНГЕЛЬ, автор першої наукової історії України

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§1 НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин початку XIX ст.

Чи можна стверджувати, що в першому десятиріччі XIX ст. Україна була лише об'єктом[1] в геополітичній боротьбі інших держав?

На початку XIX ст. відбулося загострення відносин між Російською й Османською імперіями, що переросло в російсько-турецьку війну 1806–1812-х рр.

Участь у війні взяли й козаки Задунайської Січі, що на початку XIX ст. перебувала під владою Туреччини, і Чорноморське козацьке військо, яке воювало на боці Російської імперії.

Спираючись на інформацію таблиці «**Російсько-турецька війна 1806–1812-х рр. і Україна**» й ілюстрації (*див.* с. 15), розкажіть про участь у війні українського населення. Знайдіть на **карті 1** українські землі, задіяні у війні.

Підготовка до війни	Мобілізація чоловічого населення Чернігівської, Харківської, Полтавської, Київської, Херсонської, Катеринославської губерній. Для армії реквізовано 1 тис. коней, 6 тис. возів, 7 тис. пар волів, залучено до служби 4 тис. погоничів
Хід війни	Воєнні дії розгортались на Чорному морі та Дунаї. Основний театр військових дій містився поряд з українськими землями та частково на території Південної Бессарабії (сучасна Одеська область), тож українці сповна відчули негаразди війни.
Підсумки війни	Поразка Туреччини. Підписано Бухарестський мирний договір. До Росії відійшли українські землі Бессарабії й частини Північної Буковини та стратегічні фортеці на Чорному морі: Ізмаїл, Кілія, Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський), Хотин

[1] *Об'єкт* (від лат. *objectus* — «*предмет*») — *те, на що спрямована* певна діяльність (на противагу суб'єктові, *який здійснює* таку діяльність).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Михайло Грачов. Штурм фортеці Ізмаїл

Сергій Васильківський. Задунайський козак

Ще більш серйозним випробуванням для Росії, ніж боротьба з Туреччиною, стала війна з Францією. Підкоривши низку європейських країн, Наполеон розробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями. Його політичні плани передбачали відокремлення українських земель від Росії й поділ їх на кілька частин.

Спираючись на схему, поясніть: як і з якою метою Наполеон планував поділити територію України?

Плани Наполеона щодо України

- Розраховував на допомогу українців Наддніпрянщини, козаків Задунайської Січі у війні проти Росії
- У разі перемоги обіцяв скасувати кріпацтво та проголосити в Україні «братню Франції» республіку
- Обіцяв передати відновленій Польщі — Правобережну Україну, Австрії — Волинь, Туреччині — Крим і Північне Причорномор'я
- Решту території планував поділити на «наполеоніди» на чолі з наполеонівськими маршалами

Вторгнення наполеонівської армії в Росію, що почалося в червні 1812 р., викликало неоднозначну реакцію української еліти. Верхівка суспільства розкололася на два табори: *автономістів* і *консерваторів*.

Автоно́мія — самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених законодавством.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Чому так різнилося ставлення українського дворянства до пропозицій Наполеона? Уявіть себе учасником тих подій. До якого табору приєдналися б ви?

Ставлення українців до Наполеона

Автономісти (Лукашевич, Чайковський, Капніст)	**Консерватори** (Кочубей, Кованько)
вбачали в Наполеоні визволителя від російського самодержавства	боялися ідей французької революції та Наполеона
сподівалися на скасування кріпацтва та запровадження прогресивного законодавства	не вірили Наполеону
прагнули проголошення автономії або незалежності України	бачили в російському самодержавстві свого захисника, з яким пов'язували збереження власних привілеїв

Розпочавши в 1812 р. бойові дії проти Російської імперії, Наполеон визначив серед стратегічних операцій наступ на Київ, але його військо пробилося лише на Волинь і в деякі повіти Київщини, Чернігівщини.

За наказом російського імператора Олександра I в Україні були сформовані добровільні козацькі полки. Вони налічували більш ніж 60 тис. вояків — це становило 35 % від загальноросійського ополчення!

Проаналізуйте внесок України в перемогу у франко-російській війні.

Внесок українців у перемогу Російської імперії у франко-російській війні 1812 р.

- Безпосередня участь у військових і партизанських діях. Прославились полки, у яких служило багато українців: Малоросійський, Полтавський, Харківський, Волинський
- Вісім українських козацьких полків взяли участь у так званій «битві народів» восени 1813 р. під Лейпцигом
- Шосткінський завод на Сумщині виробляв порох, Київський завод «Арсенал» — зброю
- Населення України пожертвувало 9 млн 27 тис. 700 руб., 13,5 пудів срібла, кілька кілограмів золота

Які події описував у своєму творі Тарас Шевченко? Прокоментуйте їх, спираючись на ілюстрації. Як ви вважаєте, чому українське населення все ж підтримало Російську імперію у війні проти Наполеона?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

З повісті Тараса Шевченка «Близнята»[1]

Нарешті привів на світ свої потворні діти отой страшний 12-ий рік. Як жертва всеспалення, спалахнула вогнем «святая Білокаменная», і від краю до краю по всьому царстві залунав заклик, щоб виходило все — старе й мале — гасити ворожою кров'ю велику пожежу московську.

Дійшов той тривожний заклик і до рубежів нашої мирної України. Заворушилася вона, мати моя рідная, заворушилося охоче кінне й охоче пішеє військо українське.

Виставка у Волинському краєзнавчому музеї «Волинь часів франко-російської війни 1812 р.»

Козаки 2-го Українського полку Чорноморського та Бузького військ у бойових діях 1812 р.

Попри те що українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками, очікуваної автономії й ліквідації кріпосного права Україна не отримала.

2. Запорозькі козаки на Кубані. Ліквідація Задунайської Січі

Яку політику проводила імперська влада щодо козацтва після завершення франко-російської війни?

Як тільки українські ополченські полки повернулися у свої стани до України, їх негайно розформували. Колишні ополченці знову стали кріпаками та державними селянами. Українські кінно-козацькі формування були переведені у стан військових поселенців.

Частина українських козаків, які бажали продовжити службу, вимушені були переселитися на Кубань й приєдналися до Чорноморського козацького війська.

[1] Текст цитується в перекладі *В. Прокоповича*.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Чому російська влада переселяла козаків подалі від українських етнічних територій? Яке значення мало для козаків збереження власних військових традицій на нових землях? У чому це проявилося?

Енциклопедія історії України
про Чорноморське козацьке військо

Чорноморське козацьке військо створено в 1788 р. з колишніх запорозьких козаків. До 1794 р. особовий склад Чорноморського козацького війська був переселений на правобережжя річки Кубань. Війську надано Таманський півострів і землі східного узбережжя Азовського моря. Козаки намагалися тут відродити і зберегти устрій та військові традиції Війська Запорозького. Після переселення на Кубані заснували м. Нова Січ (пізніше — Єкатеринодар) і 40 поселень-куренів.

На той час ускладнилося становище козаків Задунайської Січі. Турки поступалися у протистоянні російській армії. Можна було передбачити, що Росія забере й ті землі, де жили задунайські козаки, і тоді їм доведеться переселятися углиб Туреччини.

Тому на початку війни 1500 козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким (за його попередньою домовленістю з російським командуванням) перейшли на бік російських військ і допомогли їм непомітно для турків переправитися через Дунай.

Як оцінює письменник дії Йосипа Гладкого? Чи погоджуєтесь ви з ним?

Зі статті сучасного українського письменника Богдана Сушинського

Козаки знали про невеличку гребельку, що перетинала дунайські плавні. Саме нею провів Йосип Гладкий російське військо. Гладкого... прямо на переправі, обдарував Микола I чином полковника і Георгіївським хрестом, усі інші старшини, що прийшли з ним, теж дістали по хрестові. За те, що, полишивши свою Задунайську Січ напризволяще, забувши кривди, що їх завдала козакам Російська імперія, прибігли до царя і кинули до ніг козацькі клейноди... Імператор сподівався, що за кошовим подадуться інші козаки, і турки залишаться без такої надійної військової сили.

Коли в 1828 р. стало відомо про перехід частини козаків на чолі з Й. Гладким до росіян, турки вчинили розгром Задунайської Січі.

Розгніваний султан звелів скарати захоплених задунайських запорожців на смерть, і лише через заступництво австрійського посла помилував їх, ув'язнивши й щодня посилаючи на тяжкі роботи. Після війни задунайці, які лишилися живими, знов оселилися на Дунайських гирлах, але дозволу на створення козацького війська вже не отримали.

У Росії з козаків, котрі перейшли на її бік, було сформоване Дунайське військо, яке відрізнялося від інших тим, що зберігало поділ на

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

курені та право внутрішнього самоврядування. Воно поповнило армію Росії й успішно діяло в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

По завершенні війни царський уряд створив із прихильного до Росії Дунайського війська окреме козацьке формування.

На яких умовах створено Азовське козацьке військо? Чому козакам не дозволено було селитися на батьківських землях?

З положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї (*27 травня 1832 р.*)

Для оселення запорозьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрійський повіт: так звана Бердянська земля. До складу Запорозького козачого війська приєднати міщан Петровського посаду, 238 душ, із землею їх володінь і з їх рибними заводами, надаються їм всі права, козачому війську даровані. З таким приєднанням військо буде мати у спільному володінні рибні заводи на Азовському морі... Військові повинності воно виконує за прикладом козацьких військ... З поселеннями запорозьких козаків взяти їм назву Азовського козачого війська.

Першим отаманом Азовського війська був **Йосип Гладкий**.

На початку 60-х років більшість азовських козаків уряд поселив у кубанських станицях. У 1864 р. був виданий указ про ліквідацію Азовського козацького війська, після чого офіцери отримали дворянство із земельним наділом, а козакам надали статус державних селян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Складіть хронологічну таблицю основних подій, про які розповідається в параграфі, і коротко схарактеризуйте кожну з них.
2. Які територіальні зміни сталися внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812-х рр.?
3. Якою була участь українців у франко-російській війні 1812 р.?
4. Якою була політика царизму щодо України після війни 1812 р.?
5. Чому і як ліквідовано Задунайську Січ?

6. *Поясніть мотиви, що спонукали українців до участі в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.*
7. *Чому у війні з Наполеоном більшість українців підтримали Російську імперію?*
8. *Чи могла Україна на початку XIX ст. здійснювати самостійну зовнішню політику? Чому?*
9. *Як ви думаєте, що таке «українське питання» в міжнародних відносинах? Який вплив воно мало на міжнародні відносини першої половини XIX ст.?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на **карті 2** (*див.* Альбом карт) місця та напрямки військових дій, у яких брали участь українці в першій половині XIX ст., і територіальні зміни, що відбулися внаслідок цих війн.
2. Стисло (*1–2 реченнями*) схарактеризуйте політику російської влади щодо українського козацтва й наведіть аргументи на підтримку вашої позиції.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 2 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Криза кріпосництва й зародження ринкових відносин

Складіть таблицю «**Розвиток сільського господарства в підросійській Україні в першій половині XIX ст.**».

Ознаки кріпосницького господарювання	Ознаки розвитку товарного сільського господарства

У першій половині XIX ст. головною галуззю економіки України залишалося сільське господарство, де зберігалася феодально-кріпосницька система, що базувалася на прикріпленні селян до землі та їхній особистій залежності від поміщиків. Поміщикам належало 70 % усіх земель. У сільському господарстві зберігалися старі методи землеробства і примітивні знаряддя праці.

Провідною формою експлуатації кріпосних селян була панщина — обов'язкові відробітки на полі пана. Чимало поміщиків ігнорували царський указ 1797 р., за яким панщина не мала перевищувати 3 дні на тиждень, окремі поміщики «розтягували» її на 4, а то й на 6 діб.

Як характеризує градоначальник становище селян? Як таке становище відбивалось на продуктивності господарства?

З листа київського губернатора Івана Фундуклея київському генерал-губернатору (*травень 1840 р.*)

Гноблення селян полягає в невизначеності робочого часу... селян примушують працювати поміщики кожного дня в ясну годину. А якщо трапляється негода, такі дні вважаються селянськими; час хвороби селянин має відробити після видужання. При такому управлінні селяни убожіють, у них не вистачає не тільки на власні посіви, а й на прохарчування хліба, який поміщик їм позичає і за який вони відробляють.

Низька економічна ефективність феодально-кріпосницької системи призвела до її кризи.

Зростання населення й кількості міст в імперії, розвиток товарно-грошових відносин у Європі сприяли розширенню внутрішнього й зовнішнього ринків. Це вимагало збільшення виробництва сільгосппродукції на продаж. Розвиток *товарного* землеробства підривав кріпосницьку систему, вимагав інтенсифікації виробництва за рахунок раціоналізації, впровадження досягнень агрономії, застосування машин.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

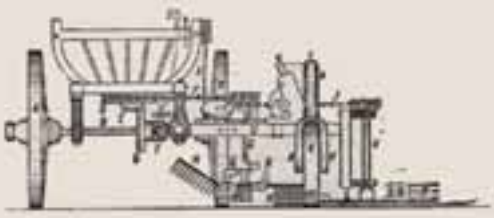
Уже в 1801 р. приватним особам було дозволено купувати не заселену кріпаками землю. Тож почали з'являтися приватні землеволодіння, де утверджувалися ринкові відносини.

Намагалися підвищити прибутковість своїх земель і дворяни, орієнтуючись на прогресивні шляхи впорядкування власних господарств. Тут застосовувалася і куплена іноземна техніка, і вироблена місцевими конструкторами, серед яких було чимало поміщиків. А в 20-х роках XIX ст. з'явилися перші поміщицькі цукрові заводи в Київській, Чернігівській, Подільській, Харківській і Полтавській губерніях. Упродовж 40-х років їхня чисельність зросла втричі. Створення заводів значно підвищувало товарність поміщицьких господарств.

На основі ілюстрацій прокоментуйте зміни в сільському господарстві.

Паровий млин у селі Козацьке Звенигородського району Черкаської області (*сучасне фото*)

Сільськогосподарське приладдя (*креслення початку XIX ст.*)

Важливим показником ринкової економіки стає *спеціалізація* сільськогосподарських районів. На Лівобережжі (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) тепер поряд із зерновими вирощували тютюн, коноплі, цукровий буряк. На Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці й цукрового буряку. У Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) — пшениці й тонкорунному вівчарстві.

На основі документа поясніть, які зрушення відбувались у сільському господарстві. Які докази того, що вже складається господарська спеціалізація окремих районів, можете навести? Які наслідки це мало?

Із журналу Міністерства державного майна за 1850 рік

Мешканці Васильківського повіту сіяли капусту, за продаж якої одержували щорічно понад 4 тис. руб. У Чигиринському повіті вирощували картоплю й возили продавати в Херсонську губернію. Селяни Кобеляцького повіту вирощували кавуни і дині, які йшли на продаж за межі Полтавської губернії. Жителі Балаклеї значні площі відводили для посіву червоної цибулі, що йшла на продаж під назвою «балаклеївської». У Харківській губернії поширювалося баштанництво.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Василь Штернберг. Ярмарок

Поширювалися й **чумацькі промисли**, тобто торгово-візницька діяльність, пов'язана з продажем солі, в'яленої риби, дьогтю, хліба тощо. До чумакування долучалися дрібномаєткові поміщики, заможні міщани та селяни, які володіли як мінімум парою волів, пристосованих до подорожей возом, а також певною сумою грошей для придбання товару.

Схарактеризуйте становище чумаків, порівнявши його зі становищем селян. Яку форму виробничих відносин представляло чумацтво? Чому?

Іван Айвазовський. Чумаки

Зі спогадів Явтуха Жорнового про чумакування

Як пропрацює років три, заробить возів три... тоді він пана не боїться, бо в нього є чим відкупитися, а панові теж лучче мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких багато є.

Пани через те чумакові нічого не казали, а ще й випас йому давали без грошей — паси в лісах та долинах скільки хоч.

Чумаку добре жить, тільки од панщини тяжко було видряпатись, а коли вже одірвався од неї, тоді нічого не треба.

Чумацький промисел зв'язав все Лівобережжя, Слобожанщину, Волинь, Київщину та Поділля із Кримом, портами Азовського й Чорного морів, Москвою. Центрами чумакування стали міста Одеса, Проскурів, Обухів, Черкаси, Бахмач, Лубни, Харків та ін. Зазвичай чумаки перевозили на возах сіль і пшеницю. На початку 50-х років вони вже постачали до різних регіонів імперії цукор, олію, крупу, тютюн, вугілля, гончарні вироби тощо.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У середині XIX ст. чумаки завозили в Україну 8 млн пудів солі щорічно, використовуючи до 150 тис. возів. Чумакування сприяло нагромадженню капіталу й соціальній диференціації населення.

2. Початок промислового перевороту і зміни в соціально-економічному житті

Визначте, які наслідки мав промисловий переворот для України.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. в Україні розгорнулися процеси, що отримали назву **промисловий переворот**.

Промисло́вий переворот — заміна мануфактурного виробництва з ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з найманою працею робітників.

Промисловий переворот спричинив стрімке піднесення машинобудування. Заводи з виробництва машинної техніки діяли в Київській, Катеринославській, Волинській, Херсонській губерніях (наприкінці 50-х років — уже близько 20 заводів). Вони виробляли різноманітну продукцію: парові машини, механічне устаткування для харчової промисловості, сільськогосподарські машини та ін.

На початковому етапі українське машинобудування розвивалося повільно через відсутність власної металургійної бази (метал завозили переважно з Уралу або з-за кордону). З побудовою ливарного заводу в Луганську, а згодом чавунних і залізоробних підприємств на Чернігівщині й Одещині машинобудівні заводи почали забезпечуватися українським металом. Наприкінці 50-х років в українських губерніях діяло близько десятка чавунних і 32 залізоробних заводів.

Спираючись на **карту 3** (*див.* Альбом карт), текст й ілюстрації (*див.* с. 23–24), розкажіть про початок промислового перевороту в підросійській частині України.

На фото середини XIX ст.: Луганський чавуноливарний завод

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Промисловість початку XIX ст.: цукроварний завод, суконний завод у Наддніпрянській Україні

У середині XIX ст. українська промисловість у деяких галузях (цукровій, кам'яновугільній) набула загально імперського значення.

Під впливом промислового перевороту формувалися великі промислові центри: Харків, Одеса, Миколаїв, Херсон та ін.

Промисловий переворот вплинув на структуру міського населення. У губернських і повітових центрах серед населення зменшилася кількість жителів селянського стану. На зміну їм приходили міщани — інтелігенція, робітники, дрібні торговці, службовці. Упродовж 1811–1858 рр. міське населення збільшилося з 513 тис. до 1457 тис.

Великого розвитку набувала торгівля, у якій вагому роль почали відігравати ярмарки. В Україні проходило 40 % від усіх ярмарків Російської імперії. Значний товарообіг здійснювався на ярмарках Харкова: Хрещенському, Троїцькому, Успенському, Покровському.

3. Нова модель соціально-економічного розвитку півдня України

У чому сутність і особливості нової моделі соціально-економічного розвитку півдня України порівняно з іншими регіонами?

Заселення півдня України розпочалося ще із середини XVIII ст. у формі військової колонізації сербами, румунами та іншими християнськими етносами. Російська імперія заохочувала переселятися сюди обіцянками привілеїв державних селян і козаків з України, а також селян із Росії. Крім того, з початку XIX ст. до Південної України запрошували іноземних колоністів із різних країн, насамперед із Німеччини. Їх звільняли від військової служби, надавали самоврядування, гарантували свободу віросповідання. Чимало з них стали успішними хліборобами й підприємцями.

Поряд із державною колонізацією продовжувалася стихійна міграція селян. Державні селяни і кріпаки з України та Росії перебиралися на новоосвоєні землі, подалі від кріпацтва. Держава передавала великі землеволодіння дворянам за умови, що вони заселять їх власними селянами. Однак частка кріпаків тут була меншою ніж у Правобережній Україні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Південноукраїнські землі на початку XIX ст. відрізнялися від іншої території імперії швидким приростом населення, етнічною строкатістю, значними темпами зростання сільського господарства та торгівлі, вільнішим соціальним устроєм, що характеризувався меншою кількістю кріпаків і більшою соціальною мобільністю. Тож вони стали центром формування нової соціально-економічної системи, що ґрунтувалася на ринкових відносинах. Тут стрімко збільшувалося населення, не пов'язане з пережитками кріпосництва й охоплене духом підприємництва.

На початку заселення земель Південної України провідною галуззю господарства було тваринництво. Чимало цієї продукції в імперії споживали армія і флот. Багато йшло її й за кордон.

Зміни в попиті на світовому ринку сприяли тому, що поступово першість у господарстві півдня перебрало вирощування зернових.

Іншим сільськогосподарським продуктом, який почав користуватися великим попитом, стало вино. Саме в першій половині XIX ст. в околицях Одеси й на сонячних гірських схилах Південного Криму виникли виноградні плантації, які згодом принесли славу цьому краю.

Формування нового осередку економічного життя пов'язувалося з розбудовою транспортних шляхів. Необхідність перевезення вантажів водними шляхами спричинила розгортання торговельного суднобудування на південноукраїнських землях. У 1806 р. засновано Херсонську купецьку верф, а згодом з'явилися верфі в Одесі, Миколаєві, Олешках. Наприкінці 50-х років Дніпром і його притоками вже курсували 17 пароплавів. Розвивалося й морське пароплавство. У 1807 р. почали відправлятися перші кораблі із зерном з Одеси до Константинополя.

На півдні України склалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими товаровиробниками.

Активна соціально-економічна діяльність сприяла розвитку міст півдня, які перетворювалися на важливі торговельні центри. Одним із таких потужних центрів стала Одеса, якій 1817 р. були даровані «права і свобода торгівлі, присвоєні **порто-франко**».

По́рто-фра́нко
(з італійської — «*вільний порт*», «*вільна гавань*») — історична назва вільних митних зон у портах. Товари, доставлені в такі порти, звільняються від стягнення мита.

Саме порто-франко місто завдячує своєму стрімкому злету. У його зоні товари дозволялося не тільки вивантажувати, зберігати, а й переупаковувати й переробляти без усіляких зборів та обмежень, поки вони не вивозилися із цієї зони вглиб Росії. У місті з введенням порто-франко кількість підприємців зросла щонайменше в 10 разів.

У чому полягав позитивний вплив порто-франко на розвиток Одеси? Завдяки чому він досягався?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

З історії Одеси

Місто багатіло й розросталося. На прибуток від порто-франко в короткий термін будується 400 найкрасивіших будинків. До установи «вільної гавані» максимальний дохід, отриманий міською казною за рік, досягав 482 000 рублів, у 50-х — 3 325 000 рублів. У сприятливі роки з Одеси вивозилося хліба більше, ніж з усіх портів США разом узятих.

За спогадами сучасників, заробітки візників досягали в хороші роки від 3 до 5 рублів на добу. І це коли за цінами 1827 р. фунт хліба коштував 1 коп., гусак — 15 коп., індичка — 20 коп., корова — 8 руб., вівця — 4 руб.

Пам'ятник градоначальнику й генерал-губернатору дюку Арману Еммануелю дю Плессі де Рішельє в Одесі (скульптор — *Іван Мартос*). Відкриття відбулося 1828 р.

За перші п'ять років порто-франко Одеса вийшла на третє місце за торговими оборотами в імперії, а потім і на друге — поступаючись Петербургу. Однак поступово переваги порто-франко призвели до відчутних проблем. Цей статус почав гальмувати розвиток промисловості та підприємництва, сприяв контрабанді й корупції. У 1858 р. його було відмінено.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які процеси відбувались у розвитку сільського господарства в першій половині XIX ст.? Покажіть на **карті 3** (*див.* Альбом карт) райони сільськогосподарської спеціалізації Наддніпрянщини.
2. Коли і як почався промисловий переворот? Покажіть на **карті 3** великі промислові центри.
3. Яким був господарський розвиток півдня України протягом першої половини XIX ст.?
4. *Якими були особливості економічного розвитку Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? Аргументуйте свою відповідь, спираючись на* ***карту 3.***
5. *Яким чином існування кріпосницької системи заважало становленню промисловості й зростанню міст?*
6. *Поясніть, чому торгівлю вважали основним джерелом зростання добробуту мешканців півдня.*
7. *Сформулюйте основні ознаки нової соціально-економічної моделі, яка склалася на півдні протягом першої половини XIX ст. Розкрийте зміст цих ознак.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте становище українського селянина першої половини XIX ст. із часами Гетьманщини.
2. Використовуючи матеріал параграфа й додаткову інформацію, підготуйте розповідь «Одеса — нове місто на нових землях».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 3 ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ

1. Піднесення національно-культурного руху в Наддніпрянщині й Слобожанщині

Що таке українське національне відродження? У чому сутність національно-культурного руху?

Особливості розвитку українських земель, які опинилися під владою Російської імперії, спричинили активізацію національного руху, опозиційного політиці царизму. У сукупності ці процеси дістали назву **українського національного відродження XIX — початку XX ст.**

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які можна простежити і в історії України.

На основі схеми визначте етапи українського національного відродження та поясніть, у чому полягали їхні відмінності.

фольклорно-етнографічний (*кінець XVIII — 40-і роки XIX ст.*)

збирання та вивчення історичних документів, етнографічних і фольклорних пам'яток

культурницький (*40-і роки XIX ст. — кінець XIX ст.*)

боротьба за розширення сфери вжитку української мови, стрімкий розвиток української літератури, науки, шкільництва, театру

політичний (*кінець XIX ст. — початок XX ст.*)

поява та зміцнення політичних організацій, боротьба за національне визволення

У зв'язку з багатоетнічністю населення українських земель, зокрема Наддніпрянщини та Слобожанщини, тут одночасно існувало три напрями в суспільній думці: проросійський, пропольський і проукраїнський.

Початок модерного українського національно-культурного руху дослідники пов'язують із публікацією **Іваном Котляревським** у **1798 р.** своєї **«Енеїди»** — першого твору української літератури, написаного живою народною мовою, де уславлювалося козацтво.

Носієм пам'яті про козацькі часи був і простий люд, й українське дворянство — спадкоємці козацької старшини. Ця пам'ять про славне минуле України зберігалася серед населення Лівобережжя та Слобожанщини. Саме козацька еліта цього регіону стала джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Важливе значення для його розвитку мало поширення нових політичних й інтелектуальних ідей, які потрапляли до України із Заходу. Дедалі більше європейців приймали ідею про права особи і про те, що носієм суверенітету є народ, а не лише його правителі.

Значний вплив на становлення українського національного руху мало й поширення ідей європейського *романтизму*.

У чому виявлялися основні ідеї романтизму?

Сучасний історик Ярослав Грицак про поширення ідей романтизму

Романтики прославляли народ, його культуру, традиції як вияв своєрідного духу. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного багатства світу. Світ уявлявся їм як велетенська арфа, де кожний народ становить окрему струну. Зникнення окремого народу порушувало всесвітню гармонію і було рівнозначно трагедії.

Ці ідеї втілювали у своїй творчості харківські письменники-романтики Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка та інші. Вони вважали, що джерелом культурних цінностей є *дух нації*, сконцентрований у фольклорних пам'ятках і документах. Тому етнографічні дослідження захопили українську інтелігенцію.

Важливим осередком національного відродження стала Слобожанщина. У відкритому в 1805 р. Харківському університеті досліджували народну культуру українців, що закладало підвалини у формування модерної української національної свідомості.

Ознайомтеся з інформацією. Зробіть висновки щодо динаміки розвитку української мови, преси, книговидання.

- *1812 р.* — у Харкові почала виходити перша українська газета «Харьковский еженедельник» (російською мовою).
- *1816 р.* — у журналі «Украинский вестник» уперше надруковано українською мовою твори Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка.
- Поширюється праця історика Якова Марковича «Записки о Малороссии» (*1793 р.*) — справжня енциклопедія історії, мови, поезії, природи України.
- *1818 р.* — Олексій Павловський видав у Петербурзі «Грамматику малороссийскаго наречия...» — першу наукову граматику української мови.
- *1819 р.* — один із перших видавців української народної поезії М. Цертелєв опублікував у Петербурзі збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песен».
- *1833–1838 рр.* — філолог й історик Ізмаїл Срезневський видав у Харкові «Український альманах» — збірку народних пісень і поезій, а невдовзі й шість випусків фольклорної й історико-літературної збірки «Запорожская старина».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Активно долучився до українського національно-культурного відродження й Київський університет, заснований у 1834 р. Перший його ректор Михайло Максимович, відомий філолог та етнограф, видав три збірки українських пісень.

Чи можемо ми вважати Михайла Максимовича типовим представником першого етапу українського національного відродження? Чому? А представником романтизму? Чому ви так думаєте?

Український історик першої половини XX ст. Дмитро Дорошенко про збірку Михайла Максимовича

Передмова Максимовича до збірки 1827 р. була прапором, на якому виписане магічне слово для тих часів: «народність». «Настав той час — так починалася ця передмова — коли вже пізнають справжню ціну народності. Найкращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу й зразок для власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті. І з цього погляду уваги заслуговують пам'ятки, де виявляється народність: це — пісні, в яких звучить дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народна фантазія».

До літераторів й етнографів почали приєднуватися історики, які теж опікувалися піднесенням українського руху. У 1842–1843 рр. вийшла друком п'ятитомна «Історія Малоросії» Миколи Маркевича, де вперше обґрунтовано правомірність державної незалежності України. З'явилися дослідження з історії України Миколи Костомарова та інших авторів, що стали важливим внеском не тільки в історичну науку, а й у формування національної самосвідомості.

2. Новгород-Сіверський автономістський гурток

Складіть план відповіді «Новгород-Сіверський автономістський гурток в історії України» та розкажіть про його діяльність за цим планом.

Кінець XVIII ст. закріпив за Україною статус російської провінції. Верхівку козацької старшини було зрівняно в правах із дворянством. Але дрібна старшина мусила доводити свою належність до шляхетського стану, що викликало невдоволення. Її представники називалися «патріотами рідного краю». В історичній літературі їх називають *автономістами*.

Це були переважно дворяни, які діяли задля ствердження шляхетського стану в Україні. Вони й утворили **Новгород-Сіверський автономістський гурток** — саме так історики називають гурток українських автономістів, що існував у 80–90-х роках XVIII ст. на території Чернігово-Сіверщини.

Історики зазначають, що важливою передумовою розвитку української самосвідомості серед інтелектуальної еліти згаданої місцевості стало створення тут намісництва із центром у м. Новгород-Сіверський.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Ці зміни перетворили колишнє сотенне містечко на осередок українського громадського й культурного життя краю та зосередили багатьох патріотів, які служили там на різних посадах.

Ідеологом новгород-сіверського середовища був Григорій Полетика, який є автором кількох праць, де викладено політичні погляди гуртківців. Висловлюючи думку представників козацької старшини, він відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Але головними напрямами своєї діяльності гуртківці вважали створення і впровадження проектів освіти та культури, поширення праць з історії та етнографії України. Патріотичні погляди членів гуртка знайшли відображення на сторінках трактату **«Історія русів»**, у якому подавалась картина минулого України до 1769 р. Уперше рукопис «Історії русів» знайдено в 1828 р. в маєтку князя Лобанова-Ростовського в селі Гринів Стародубського повіту на Чернігівщині. Місце, дата написання й автор цього твору залишаються не відомими до цього часу.

Як ви думаєте, чому час та місце написання «Історії русів» укрито таємницею, а її автор залишився невідомим? Яке значення мала поява «Історії русів» для розвитку національно-визвольного руху на українських землях?

Сучасна історична думка про «Історію русів»

Орест Субтельний: «“Історія русів”… скоріше політичний трактат, ніж наукова праця. Вона прославляла козацьку минувшину, і хоч автор не виступав за негайну незалежність України, він вбачав в українцях окремий від росіян народ і закликав надати йому самоврядування. Він доводив, що Україна, а не Росія є спадкоємницею Русі. “Історія русів” сповнена почуття національної гідності…»

Наталя Полонська-Василенко: «Тяжко відшукати в історії не тільки України, а й інших країн твір, який мав би такий величезний вплив на сучасне та наступні покоління, як “Історія русів” і який був би так «засекречений», як ця книга… й досі її поява залишається таємницею».

Сергій Плохій: «Ця праця, що стала надзвичайно популярною на теренах колишньої Гетьманщини в 1830–1840-х роках, зробила важливий внесок в історію українського націотворення, перетворивши історію козацького стану на розповідь про зростання козацької спільноти».

3. Кирило-Мефодіївське братство

Яким був склад і діяльність братчиків? Як народжувались і поширювались їхні ідеї?

Піднесення національного руху в першій половині XIX ст. було пов’язане з діяльністю першої української таємної організації, що виникла в Києві в 1845 р. й отримала назву **Кирило-Мефодіївське братство.**

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Історія братства пов'язана з появою в Київському університеті Миколи Костомарова, який викладав тут і згуртував навколо себе молодь, захоплену ідеями романтизму. Серед оточення Костомарова наприкінці 1845 р. зародилася думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності.

Його засновниками стали здебільшого викладачі й вихованці Київського й Харківського університетів: **Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Опанас Маркевич** та ін.

Микола Гулак

Василь Білозерський

Опанас Маркевич

Погляд зблизька

Які факти біографії Миколи Костомарова вас зацікавили? Як ви оцінюєте його діяльність?

Микола Ге. Портрет Миколи Костомарова

Микола Костомаров (*1817–1885*) — історик, випускник Харківського університету, професор Київського, Санкт-Петербурзького університетів, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук.

Ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, за що й був ув'язнений та засланий на 7 років. Уславився як видатний історик.

Був членом багатьох наукових товариств та установ, зокрема й закордонних — Південно-Слов'янської академії, Сербського наукового товариства.

Основні дослідження присвячував українській історії XVI–XVIII ст.: «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Останні роки Речі Посполитої», «Гетьманство Виговського», «Павло Полуботок» та ін. Помер у квітні 1885 р. Похований у Санкт-Петербурзі.

Своїм символом братство обрало імена святих Кирила і Мефодія — перших слов'янських релігійних просвітителів. До організації приймали представників усіх станів. Кожний член складав присягу.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Усі кирило-мефодіївці визнавалися рівноправними. Організація мала й свою печатку з євангельським висловом: «І пізнаєте істину, і істина визволить вас».

Як було створено товариство? Які ідеї відображали символи братства кирило-мефодіївців? Чому?

У квітні 1846 р. після переїзду з Петербурга до Києва до братства, як припускають, приєднався Тарас Шевченко. Проте остаточно встановити, чи належав поет до товариства, не змогли навіть під час слідства над заарештованими братчиками.

Серед істориків побутує думка про те, що Кирило-Мефодіївське братство започаткувало перехід від дворянсько-шляхетського та культурно-просвітницького до політичного етапу розвитку українського національного руху. Яскравими представниками цієї генерації стали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. У їхніх біографіях відобразилися риси нового покоління українських патріотів. На відміну від своїх попередників (нащадків козацької старшини), усі троє походили із соціальних низів: Куліш — із сім'ї вільних селян, мати Костомарова була кріпачкою, Шевченко народився в сім'ї кріпаків і сам до 24 років був кріпаком. Та, попри походження, всі вони стали високоосвіченими інтелектуалами, а їхня діяльність у науці й культурі була фаховою.

Ідейно-політичні основи діяльності Кирило-Мефодіївського братства викладено в «Книзі буття українського народу», автором якої історики вважають Миколу Костомарова. Братчики розробили і власний «Статут Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія» (на думку дослідників, авторство його належить Василю Білозерському). Свій ідеал суспільного устрою кирило-мефодіївці вбачали у створенні держави — федерації слов'янських народів (на зразок Сполучених Штатів Америки). Упродовж існування товариства його ідеологія зазнавала змін і зрештою конкретизувалася у дві складові: рівноправне співробітництво слов'янських народів і відродження України.

Кирило-мефодіївці вважали головною перешкодою на шляху України до свободи й незалежності соціальне розшарування українців, знищення козацтва — основи вільнолюбства й сили, здатної відстоювати свободу. Перспективи розвитку України розглядалися у взаємозв'язку з поліпшенням відносин трьох слов'янських країн — України, Росії та Польщі.

Братчики поширювали свої ідеї на лекціях у навчальних закладах, через листівки, у художніх і публіцистичних творах. Вони проводили збори, де дискутували та обговорювали програмні документи, визначали плани практичної діяльності, розподіляли доручення.

Проте в березні 1847 р. товариство було розгромлене жандармами. Поліції вдалося виявити 12 членів законспірованої організації (за свідченням членів товариства, у ньому нараховувалося близько 100 осіб). Слідство розцінило програмні документи товариства як серйозну загрозу самодержавству. Заарештованих було допитано й покарано. Зокрема, Гулака ув'язнили на три роки, а Костомарова — на рік із подальшим

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

засланням. Тараса Шевченка відправили на 10 років у солдати до Оренбурзького краю із забороною писати й малювати. Решту арештантів було заслано у віддалені місцевості Росії без права повернення до України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягав початок українського національного відродження?
2. Які прояви національного відродження були характерні для Слобожанщини в першій половині XIX ст.?
3. Чим характеризувалась діяльність Новгород-Сіверського автономістського гуртка?
4. Ким і з якою метою створено Кирило-Мефодіївське братство?
5. *Чи згодні ви з твердженням про те, що наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Слобожанщина стала колискою загальноукраїнського національно-культурного відродження? Свою думку доведіть.*
6. *Який внесок зробив Новгород-Сіверський гурток в український національно-визвольний рух?*
7. *Яким чином діяльність гуртка в Новгород-Сіверському вписується в контекст національного відродження України?*
8. *Якому етапу розвитку національного руху відповідає діяльність Кирило-Мефодіївського братства?*
9. *Як ви вважаєте, чи насправді це товариство не становило загрози самодержавному російському правлінню на українських землях?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте документ і висловіть свою думку про те, чи не перебільшував Павло Сумароков розбіжності між Росією й Україною. Чи зберігала Україна на початку XIX ст. ознаки державності? Свої відповіді обґрунтуйте.

Із записів російського письменника Павла Сумарокова під час подорожі Україною 1803 р.

Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут границя імперії? Чи не до іншої в'їжджаємо держави?

2. Коли й за яких обставин написано ці книжки? Яке їхнє значення в історії України?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 4

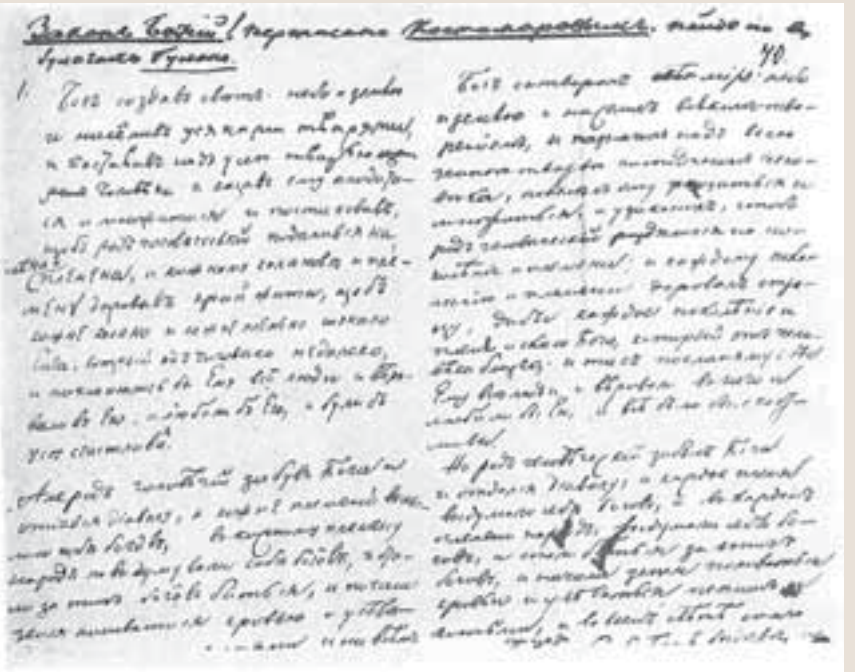
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРОГРАМОВІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

1. Передумови утворення Кирило-Мефодіївського братства

Обговоріть і поясніть на прикладах подані в таблиці передумови утворення Кирило-Мефодіївського братства.

ЗОВНІШНІ	ВНУТРІШНІ
загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму та демократії; розвиток європейської філософської думки та ідей романтизму; поява європейських таємних організацій	подальший наступ російського царизму на права українців; посилення процесу русифікації; збереження та подальший розвиток традицій українського національно-визвольного руху

Перед вами — перша сторінка списку «Книги буття українського народу» Миколи Костомарова, вилученого у Миколи Гулака під час обшуку в Петропавлівській фортеці Санкт-Петербурга 2 квітня 1847 р. Про що свідчив факт такої знахідки? Прокоментуйте його з точки зору сучасного історика.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Головна мета та завдання товариства

Яким братчики бачили майбутнє України? У чому вони вбачали історичне покликання України? Як ви розумієте вислів у тексті: «*От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього*»?

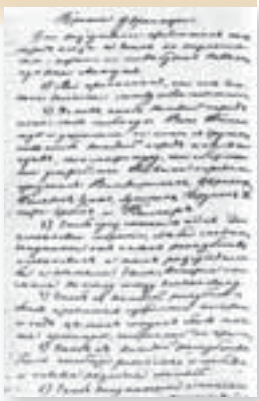
Із «Книги буття українського народу»

Україна встане із своєї могили і кликне знову до братів-слов'ян, і почують її поклик, встане Слов'янщина, і не зостанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні в сербів, ні у болгарів. І Україна буде незалежною республікою в слов'янському союзі. Тоді скажуть всі народи, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього».

На яких основах мало ґрунтуватися об'єднання слов'янських держав? Чому братчики вважали, що буде неможливим окреме існування України як самостійної демократичної держави, а тільки в союзі з іншими слов'янськими народами?

З відозви «Брати українці», написаної Миколою Костомаровим (*кінець 1845–1846 рр.*)

Перша сторінка відозви «Брати українці»

Брати українці!

Цей документ, покладаючи перед ваші очі, даємо вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні між собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ створив свою Річ Посполиту і управлявся окремо від інших, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такії народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки... серби і болгари.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих і там порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний... і над цілим союзом був би правитель, вибраний...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Із записів Василя Білозерського

Як сини своєї батьківщини, одушевлені бажанням добра до неї, ми повинні йти до здійснення в ній Божої правди, царства свободи, братської любові і народного добробуту. Одначе окреме існування її (України) неможливе: вона буде між кількома огнями, буде під натиском і може підпасти гіршій долі, ніж яку потерпіли поляки. Одинокий спосіб для привернення прав полягає в об'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю, з охороною закону, любові і свободи кожного.

Як мало бути організовано управління Слов'янською федерацією? На яких засадах планувалося ґрунтувати суспільний устрій? Як ви думаєте, чому в переліку слов'янських племен, які повинні увійти до Слов'янської федерації, українці стоять на першому місці?

Зі Статуту Кирило-Мефодіївського братства

Розділ І. «*Головні ідеї*»

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що під час об'єднання кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців), північно-русів (росіян), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, сербів з хуруганами (хорватами) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинне мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності та освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

3. Головні засади діяльності товариства

На яких засадах мало діяти Кирило-Мефодіївське товариство? Складіть перелік основних принципів (правил) для братчиків. Як ви розумієте правило «Мета виправдовує засоби»? Чому братчики вважали його безбожним?

Зі Статуту Кирило-Мефодіївського братства

Розділ ІІ. «*Головні правила*»

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визнає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображеннями цих святих.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадянські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь із членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів […]

5. В товаристві приймаються слов'яни всіх племен і всіх звань.

6. Досконала рівність має панувати між товаришами […]

8. Товариство буде прагнути викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і поширення грамотності.

9. Все товариство в цілому і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж «Мета виправдовує засоби» товариство визнає безбожним […]

11. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства тим, котрі не вступають до нього.

Поверніться до поданих текстів документів і поясніть на прикладах, як ставилися братчики до християнства. Як ви думаєте, чому?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Складіть узагальнювальну таблицю за матеріалами уроку. В останній частині таблиці сформулюйте, у чому ви вбачаєте історичне значення утворення й діяльності Кирило-Мефодіївського братства для тогочасної України, а також нащадків і сучасної України.

Головна мета товариства	
Завдання	
Члени братства	
Форми й методи діяльності	
Релігійна спрямованість	
Історичне значення утворення й діяльності братства для тогочасної України, нащадків і сучасної України	

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 5-6 ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ ВИЗВОЛЬНІ РУХИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Масонство в Україні

У чому сутність масонського руху? Чи можна вважати його проявом національного відродження?

Масо́нство — релігійно-етичний рух, сформований у XVIII ст. в країнах Західної Європи, який мав на меті моральне вдосконалення особистості та створення «всесвітнього братства». Масонські організації називаються ложі[1].

У першій половині XIX ст. на українських землях поширювалися антикріпосницькі та антимонархічні настрої, що переплітalися з місцевими автономістськими прагненнями. Цей рух став джерелом формування таємних товариств та організацій, серед яких були *масони*.

Проаналізуйте подані ілюстрації та розкажіть про особливості цієї організації.

Символ масонів

Посвята в масони (*кінець XVIII ст.*)

Масонські організації з'являються й на теренах України ще в середині XVIII ст.

Де поширювався масонський рух? Яким був соціальний склад масонів? Чи була, на вашу думку, здійсненною провідна ідея цього руху?

[1] *Масо́нська ло́жа* — локальна масонська організація. Масонство існує й сьогодні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Сучасний український історик Оксана Крижановська про масонство в Україні

Масонський рух поширювався здебільшого в містах (Київ, Кременчук, Житомир, Дубно, Львів, Самбір, Харків, Полтава, Одеса). У Галичині та Правобережній Україні масонський рух зазнав польського впливу, у Лівобережній Україні та Слобідській Україні — російського. В Україні ложі формувалися переважно з представників старшинсько-шляхетських родин. Українське масонство брало участь у виробленні ідеї визволення слов'янських народів від національного та політичного утисків, об'єднання їх у загальнослов'янську федерацію під егідою України.

Активно діяли масонські ложі, що виникли в 1818 р.: одна в Полтаві «Любов до істини», до якої належав відомий громадський діяч, на той час директор Полтавського вільного театру, автор «Енеїди» Іван Котляревський, інша — у Києві під назвою «З'єднані слов'яни». У київській ложі членами були українці, росіяни й поляки, а її назва вказувала на прагнення добрих відносин між цими народами.

Хоча масонство й розгорталося в Україні, його діяльність не набула українського національного характеру. Українські дворяни-масони не формулювали національних вимог, чи не єдиним винятком були статський радник Василь Лукашевич і його прибічники, які виступали за від'єднання України від Росії та прилучення її до Польщі. Загалом масонський рух в Україні був значно слабшим, ніж у Європі. Проте царський уряд, відчуваючи з боку масонів потенційну загрозу, 1822 р. видав указ про заборону таємних організацій, насамперед масонських лож.

2. Декабристські організації в Україні

Як розгортався декабристський рух на українських землях? Чи мав він вплив на розвиток українського суспільства?

Декабри́сти (за російською назвою місяця грудня — *декабрь*, коли відбулося повстання) — перші дворяни-революціонери, які в грудні 1825 р. за допомогою зброї прагнули встановити в Росії конституційний лад.

Після переможної війни з Наполеоном, військових походів до Німеччини, Австрії й Франції, ознайомлення з європейським життям у російському суспільстві поширювалися ліберальні й навіть революційні настрої. Серед російських військових, особливо у гвардії, де служила дворянська молодь, набули поширення масонські ложі й таємні політичні товариства, діяльність яких завершилася у грудні 1825 р. *повстанням декабристів*.

Більшість учасників майбутнього декабристського руху належали до масонів і прагнули обмеження влади самодержавства в Російській імперії, скасування кріпацтва, реформування економіки, свободи книгодрукування.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

1821 р. в Тульчині на Поділлі утворилося *Південне товариство*[1] — організація майбутніх декабристів на чолі з полковником **Павлом Пестелем**. Активними діячами товариства стали офіцери. Крім Тульчина, Південне товариство мало свої осередки в Кам'янці та Василькові.

У 1823 р. в Новограді-Волинському виникло *Товариство з'єднаних слов'ян*, очолене офіцерами братами Андрієм і Петром Борисовими. Серед членів таємних товариств було чимало українців, нащадків козацької старшини. Провідними діячами опозиційного руху стали брати **Матвій** і **Сергій Муравйови-Апостоли** — нащадки роду гетьмана Данила Апостола. З українських сімей походили засновники Товариства з'єднаних слов'ян брати Борисови, Іван Горбачевський та ін. На відміну від інших організацій, Товариство з'єднаних слов'ян відрізнялося демократичнішим характером своєї програми.

Але, як і масонські ложі, нова хвиля опозиційного руху виявила байдужість до політичного майбутнього України.

Порівнявши програмні положення «Руської Правди» П. Пестеля, «Конституції» М. Муравйова і Товариства з'єднаних слов'ян, дайте відповідь на запитання: яким бачили майбутнє Росії члени кожного з товариств? Яким чином вони прагнули розв'язати національне питання? Чиї погляди поділяєте ви й чому?

Із програмного документа Південного товариства — «Руської Правди» Павла Пестеля

...дворянство повинне відмовитися від переваги володіти іншими людьми... всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан — громадянський. Усі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський... Постановляється законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається як найбільше зло.

Основні положення програмного документа Північного товариства — «Конституції Микити Муравйова»

- У Росії скасовувалося кріпацтво й самодержавство.
- Росія перетворювалася на федеративну державу, поділену на 13 штатів, проголошувалася конституційна монархія.
- На території України утворилося б два штати-держави: Українська (столиця — Харків), Чорноморська (Київ).
- Частина українських земель мала входити до складу інших держав.
- Влада в цих державах повинна належати урядовим зборам, обраним на основі майнового цензу.

Із «Записок» декабриста Івана Горбачевського про програмні засади Товариства з'єднаних слов'ян

Товариство мало головною метою увільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення між ними національної ненависті та возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

[1] Північне товариство виникло в Петербурзі роком пізніше.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Передбачалося визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни, за потреби, основних законів, надаючи кожній державі (права) розробити внутрішній устрій та бути незалежною у складенні окремих своїх узаконень.

Восени 1825 р. Товариство з'єднаних слов'ян злилося з Південним товариством. Керівництво останнього вважало, що змінити владу в Росії можливо лише військовим шляхом. Повстання військових у регіонах мали підтримати виступ у столиці імперії.

14 грудня 1825 р. в Петербурзі Північне товариство підняло повстання, але внаслідок нерішучості дій керівництва того самого дня воно було придушено. 31 грудня члени Південного товариства підняли Чернігівський полк. Виступ почався на Київщині, його підтримали 19 офіцерів і близько 1000 солдатів. Сергієм Муравйовим-Апостолом був складений «Православний катехізис» із закликом до народу повалити самодержавство та встановити демократичний лад і знищити кріпацтво. Але приєднати до себе інші частини повсталим не вдалося. 3 січня вони були розгромлені. Усіх офіцерів — учасників заколоту — заслано до Сибіру. П'ятеро декабристів були повішені, серед них — троє з Південного товариства (П. Пестель, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін).

Декабристський рух мав передусім проросійський характер та обмежувався армією. Проте, незважаючи на його поразку, він був першою спробою революційно-демократичних змін у державі, а тому вплинув на розвиток ідей українського національного визволення.

Чи вдалося, на вашу думку, сучасним скульпторам передати особливості декабристського руху?

Пам'ятник декабристам у Кам'янці Черкаської області (скульптори — *Макар Вронський, Василь Чепелєв*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

3. Польське повстання 1830–1831-х рр. і його наслідки для України

Як розгортався польський визвольний рух? Чому українське населення не підтримало польське повстання?

Правобережна Україна в першій третині XIX ст. стала територією активного польського руху, що прагнув відновлення Речі Посполитої.

Польська панівна верства ретельно готувала ґрунт для власного національно-визвольного руху, у тому числі й на Правобережжі, яке вона перетворювала на осередок своєї культури. Щодо українських селян, то в їхній пам'яті залишилася згадка про козацькі часи з польсько-українським протистоянням. Тому правобережне селянство було байдужим до боротьби поляків із російським самодержавством і не підтримало польський національно-визвольний рух.

Після перемоги над військами Наполеона більша частина Польщі опинилась під владою Росії у статусі Королівства Польського. Але проголошене право поляків на Конституцію та сейм ігнорувалося царським намісником у Варшаві. Придушувалися патріотичні організації, запроваджувалася цензура. Усе це обурювало польських патріотів і підштовхувало їх до спротиву.

Які події відображають ілюстрації? Чим відрізняються «два патріотизми», що вони відбивають?

Ян Розен. Емілія Платер (польська графиня й капітан Війська Польського) на чолі повсталих

Імператор Микола I повідомляє гвардії про повстання в Польщі (*книжкова графіка середини XIX ст.*)

Як розгорталось повстання наприкінці 1830 — на початку 1831 р.?

Сучасний український історик Леонід Зашкільняк про Польське повстання 1830–1831-х рр.

Приводом до виступу стали чутки про відправку царем польського війська на придушення революційного руху у Франції. 29 листопада 1830 р. у Варшаві почалося повстання. Його учасники напали на палац царського

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

намісника і казарми російських військ. Вони захопили міський арсенал і озброїли мешканців столиці. Варшава опинилася в руках повстанців. Згодом повстання охопило землі Королівства Польського та поширилось на Правобережну Україну, Литву і Білорусь. У січні 1831 р. у Варшаві пройшла багатолюдна демонстрація, яка примусила сейм проголосити усунення Миколи I з польського престолу. У ці дні з'явилося звернене до гноблених Російською імперією народів гасло «*За нашу і вашу свободу!*».

Від початку повстання командувач російської армії на Правобережжі закликав місцевих селян вступати в новосформовані козацькі загони, обіцяючи відновлення козацтва. Таким чином утворилося вісім загонів (тисяча осіб у кожному). Водночас уряд заохочував правобережних селян арештовувати опозиційних поміщиків і передавати їх владі, за це селянству обіцяли звільнення від поміщиків. Селяни активно долучилися до боротьби російської влади з польським рухом.

Створені поляками повстанські загони на Волині, Житомирщині, Поділлі й Київщині були невдовзі розгромлені царськими військами. Згодом зазнали поразки й сили повстанців, що діяли на території Польщі.

Водночас на Правобережжі імперський уряд розгорнув кампанію русифікації краю.

Після розгрому повстання козацькі загони було перетворено на російські полки, деякі з них відправлено на Кавказ.

4. Соціальні протести

Як розгорталися селянські рухи у 20–30-і роки XIX ст.?

Поширення товарно-грошових відносин у господарському житті України посилило експлуатацію соціальних низів. Особливо відчутним це було серед селянства, яке потерпало від кріпосництва. Посилювали напруженість в їхньому середовищі й політичні події (війни, повстання). Здебільшого селянські виступи були стихійними й неорганізованими.

Ознайомтеся з інформацією. Визначте, який характер мали форми протесту українського населення проти посилення соціального гніту. Як влада розправлялася з повсталими?

- Упродовж *1797–1825 рр.* відбулося 103 виступи кріпаків.
- Між *1822–1833 рр.* в українських губерніях заарештовано й відправлено до Сибіру 12 тис. утікачів.
- Удавалися до бунтів і селяни військових поселень, де вони працювали на панщині й одночасно несли військову службу. Найвідоміше — повстання *1819 р.* в Чугуєві.
- Майже 15 років (*з 1811 по 1826 р.*) відмовлялися виконувати кріпосницькі повинності (й не корилися навіть військовій силі) мешканці села Підвисоке на Уманщині.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Про який масштаб і рівень організації повстання свідчить документ? У чому його автор вбачає небезпеку подібних виступів? Як подана на попередній сторінці інформація, конкретизує документ?

Донесення катеринославського віце-губернатора Міністерству внутрішніх справ про селянський рух та його придушення на Катеринославщині в 1820 р.

...Наполегливість у відшуканні вольності розкрила в них здібність до захисту, нерідко видно було виставлені з їхнього боку наглядальчі пікети, роз'їзди, які оточували їх селища... видно було також вдосконалені засоби оповіщення і з'єднання багатьох сіл; отже, як тільки втихомирення відбувалося на значній площі багатьох селищ, інші вже, з'єднані в озброєну юрбу, були готові боротися за свободу.

Якби зусилля і засоби до відвернення цього нещастя не були швидко вжиті... то переконання про вольність легко об'єднали б жителів усього південного краю.

Значного розголосу набули дії ватажка селянського руху на Поділлі Устима Кармалюка, загін якого відбирав гроші та майно в поміщиків і роздавав їх бідноті.

Проаналізувавши ілюстрацію, українську народну казку й українську народну пісню, а також актуалізувавши знання, отримані в минулому році на уроках української літератури, спробуйте схарактеризувати постать Устима Кармалюка з історичної точки зору.

Пам'ятник Устиму Кармалюку в Летичеві

Кармалюк і багач

(*Українська народна казка*)

Одного разу йшла вдова на базар. Була вона дуже бідна. Йде вона лісом, аж видить, виходить Кармалюк. Розпитав її, звідки вона і куди йде, дав грошей, щоб купила собі корову. Купила вона корову, привела додому. Сусіди питають, де взяла. Вона й розказала, як було. Почув це один багач. І йому захотілося корову мати дурно.

Перевдягнувся він в лахи та йде лісом. Здибав Кармалюка. Взнав Кармалюк багача, а той каже:

— Маю кілька копійок і йду, може щось куплю.

А Кармалюк каже:

— На тобі гроші, купиш мені цвяшків. А наступного разу дам тобі на корову.

Купив багач цвяшків та й повертається. Кармалюк узяв ті цвяшки та всі й позабивав багачеві в п'яти.

— Так тобі, — каже, — щоб більше мене не обманював.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

За Сибіром сонце сходить

(*Уривок з української народної пісні*)

...Зібрав собі славних хлопців, —
Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожнього.

Чи хто їде, чи хто йде,
Треба їх спитати,
Як не має він грошей —
Треба йому дати!

Соратники Кармалюка діяли переважно в Подільській губернії, але навідувалися й до Бессарабії. У 1835 р. Кармалюка застрілили в засідці, влаштованій одним зі шляхтичів, поховали його в містечку Летичів. Після загибелі ватажка владі вдалося приборкати його спільників і покарати декілька тисяч осіб за підозрою в бунтарстві та грабіжництві.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Схарактеризуйте зміст масонства в Україні.
2. Покажіть на **карті 2** (*див.* Альбом карт) два місця, пов'язані з діями й планами декабристів, і розкажіть про основні події руху.
3. Спираючись на **карту 2**, розкажіть, які соціальні верстви українського населення й чому брали участь у заворушеннях, виступах і повстаннях першої половини XIX ст.

4. *Чому в Україні поширився російський декабристський рух?*
5. *Яке місце відводили декабристи у своїх програмних документах Україні? Про що це свідчить?*
6. *Як розуміти гасло польських повстанців «За нашу і вашу свободу!»?*
7. *Визначте, який вплив на Україну мало Польське повстання 1830–1831-х років.*
8. *У чому полягали особливості соціального протесту у 20–30-х роках XIX ст.?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Доберіть і коротко схарактеризуйте літературні твори, де зображено соціальні рухи першої половини XIX ст.
2. Проведіть дослідження та з'ясуйте, чому на сучасних купюрах різних країн натрапляємо на масонські символи.

«Всевидяче око» — масонський символ на купюрі номіналом в 1 долар США

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ І

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

- **Назвіть дати:** входження українських земель до складу імперії, подій першого етапу українського національного відродження.
- **Покажіть на карті:** адміністративно-територіальні зміни, що відбулися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст; території українських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст.; місця діяльності політичних і національно-культурних організацій; території, охоплені соціальними протестами.
- **Поясніть терміни й поняття**: *«модернізація», «національне відродження», «смуга осілості», «губернія», «генерал-губернаторство», «промисловий переворот».*
- **Схарактеризуйте:** розвиток українських земель наприкінці XVIII – на початку XIX ст.; політичний та соціально-економічний стан українських земель; особливості промислового перевороту; діяльність Кирило-Мефодіївського братства; етапи українського національного відродження.
- **Визначте**:
  - особливості розвитку українських земель наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;
  - спільні й відмінні риси українського й загальноєвропейського історичного розвитку;
  - основні наслідки соціально-економічної політики імперії щодо України;
  - значення загальноросійських і польських визвольних рухів та їхні наслідки для України.
- **Поясніть:**
  - вплив промислового перевороту на соціально-економічний розвиток України;
  - значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для розвитку національного руху;
  - ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 13*).
- **Висловте судження** щодо діяльності М. Гулака, У. Кармалюка, М. Костомарова, І. Котляревського, Т. Шевченка. Складіть їхні історичні портрети.
- **Жива історія**. Проведіть дослідження: яка подія з тих, що вивчали в цьому розділі, вплинула на життя вашої родини?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ ІІ.

Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Веснівка

Цвітка дрібная
Молила неньку,
Весну раненьку:
«Мене рідная!
Вволи ми волю —
Дай мені долю,
Щоб я зацвіла,
Весь луг скрасила.
Щоби я була,
Як сонце, ясна,
Як зоря, красна,
Щоби-м угорнула
Весь світ до себе!»

Маркіян ШАШКЕВИЧ

«Весна народів» (листівка середини XIX ст.)

У цей переламний період українці вперше у своїй історії дістали нагоду самовиразитися як нація.

Орест СУБТЕЛЬНИЙ,
канадський історик українського походження

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 7 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Політика Австрійської імперії щодо українських земель

Визначте основні риси адміністративно-територіального устрою та управління західноукраїнськими землями під владою Австрійської імперії.

У 70-х роках XVII ст. Галичина й Буковина ввійшли до складу Австрійської імперії. Закарпаття перебувало у складі цієї імперії ще із XVII ст. Австрія на той час становила найбільшу європейську багатонаціональну імперію[1]. У XIX ст. вона складалася із суміші 11 великих народів і ряду менших етнічних груп, що населяли більшу частину Східної Європи. За устроєм це була абсолютна монархія, яку очолювали імператори з династії Габсбургів. Землі, заселені українцями, належали до різних адміністративних одиниць імперії.

Знайдіть на **карті 2** названі в таблиці **«Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель»** українські території. Чи враховувалися за такого устрою етнічні інтереси українців? Чому ви так думаєте? З якою метою, на вашу думку, поділ здійснювався саме так?

Адміністративно-територіальна одиниця	Українська територія	Поділ території
 Коронний край «Королівство Галичини та Лодомерії»	Східна Галичина (центр — **м. Львів**)	намісництва
	Північна Буковина (центр — **м. Чернівці**)	окремий округ з 1849 р.
 Угорське королівство	Закарпаття (центр — **м. Ужгород**)	жупи

[1] На території імперії Габсбургів містилися 13 сучасних держав.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

«Королівство Галичини та Лодомерії» складалося з українських і польських земель. Якщо Східну Галичину заселяли переважно українці, то Західна Галичина здебільшого була населена поляками. З 18 округів (дистриктів), на які поділялося «Королівство», 12 становили українську частину краю. Поєднання в одній адміністративній провінції цих двох народів згодом стало причиною напружених відносин між ними.

До 1861 р. округом «Королівства» була Буковина. У Північній Буковині переважало українське населення, а в Південній — румунське. У краї панувала австрійська система управління та судочинства. Уся влада належала губернаторові, якого призначав імператор. У представницькому органі краю домінувала польська шляхта.

Закарпаття поділялося на чотири комітати. Уся влада в них належала адміністраторам, які призначалися із числа великих землевласників. Переважну частину населення краю становили селяни-русини, закріпачені угорськими землевласниками.

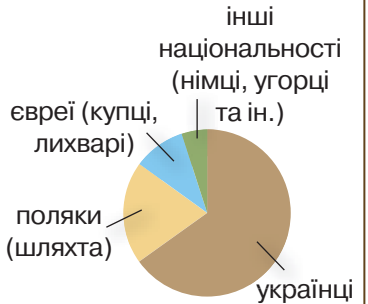
Проведені в 70–80-х роках XVIII ст. за правління імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II реформи позитивно вплинули на життя західних українців. Проте після смерті Йосифа II аристократія почала чинити опір реформам і вони були згорнуті. Однак порівняно із сусідньою Росією тогочасна Австрія мала більш ліберальний режим.

2. Структура та становище населення

У чому полягали особливості соціальної структури західноукраїнських земель? Яким було становище українського населення?

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Із 3,5 млн мешканців 2 млн осіб становили українці. Усе населення цього регіону поділялося за становою ознакою на шляхту, духовенство, міщан і селян. Більшість населення (близько 85 %) мешкала в селах. Сільськими жителями були понад 90 % українців.

Проаналізуйте дані таблиці **«Чисельність населення та його етнічний склад»** і схарактеризуйте етнічний склад населення на українських землях у складі Австрійської імперії. До якого стану належала більшість українців? Чому?

Східна Галичина	Північна Буковина	Закарпаття
	• більшість населення становили українці, переважно селяни; • панівне становище посідали румуни (бояри)	• більшість населення — українці (селяни); • панівне становище належало угорцям (поміщики); • румуни, поляки (купці, ремісники, службовці), німці (чиновники, службовці)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Про які особливості складу населення західноукраїнських земель свідчать ілюстрації? Які традиції одягу об'єднували українців різних регіонів?

Тернопільщина

Буковина

Східна Галичина

Закарпаття

Селяни XIX ст. (*сучасна реконструкція*)

Близько 40–45 % селян становили кріпаки. Основним видом селянських повинностей була панщина. У 40-х роках XIX ст. вона становила 83,2 % усіх повинностей.

Значна частина селянського населення потерпала від малоземелля. У середині XIX ст. в західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб прогодувати свої сім'ї. Тяжким випробуванням для населення краю були голодні роки, спричинені низькими врожаями та стихійними лихами, зокрема в 1805, 1817, 1939 рр. Найстрашнішим був голод 1844–1847 рр., викликаний трирічним неврожаєм і повенями. Тоді голодною смертю загинули десятки тисяч людей.

Усе це відбувалося водночас із проникненням в селянське господарство ринкових відносин, які посилювали майнову нерівність. На той час понад 80 % селянства краю становили бідняки, а заможні селяни — 3 %. Останні все частіше почали використовувати працю наймитів.

Ситуація ускладнювалась і колоніальною політикою Австрійської імперії, суть якої полягала в перетворенні західноукраїнського краю на ринок збуту товарів із центральних провінцій. У середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських і німецьких областях імперії. Підприємства мануфактурно-ремісничого типу діяли, використовуючи кріпацьку працю, як правило, у маєтках великих землевласників.

Австрійська імперська політика стримувала переростання мануфактурної промисловості у фабричну, не бажаючи створювати конкурентів своїм товарам, що йшли сюди із центральних провінцій.

Головним центром ремесла на західноукраїнських землях залишався Львів. У 1795 р. тут проживало 39 тис. осіб, у 1841 р. — 62,3 тис. На середину XIX ст. Львів за чисельністю населення посідав четверте місце в Австрійській імперії після Відня, Праги і Трієста.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Найбільшим після Львова західноукраїнським містом у першій половині XIX ст. були Броди. Воно перетворилося на важливий транзитний пункт і центр міжнародної торгівлі на південному сході Європи. Водночас розвивалися й інші міста, які за укладом життя починали наближатися до міст західноєвропейського типу (Тернопіль, Станіславів, Чернівці, Ужгород та ін.). У них були сконцентровані торговці, ремісники й промислові робітники, інтелігенція, чиновники.

Палац Красновського в Тернополі (*гравюра XIX ст.*)

Чернівці (*листівка середини XIX ст.*)

Але в більшості західноукраїнських міст і містечок зміни були незначними. Торгівля мала переважно ярмарковий характер, а купівельна спроможність міщанства залишалася невисокою. Зрушення в соціальному складі населення міст відбувалися повільно.

3. Соціальні протести населення

Які були форми соціального протесту селянства? Чи було це ефективно?

Перша половина XIX ст. характеризувалася значною кількістю селянських протестів, що розгорталися на західноукраїнських землях.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Кожну з наведених причин проілюструйте прикладами з тексту параграфа.

Причини селянських повстань

- непослідовна політика австрійського уряду щодо селянства;
- посилення соціального гніту;
- свавілля та беззаконня поміщиків;
- безземелля, малоземелля, розорення селянських господарств;
- низькі врожаї та часті неврожаї;
- голод й епідемії

Соціальні протести відбувалися в різних формах: втеча, відмова від сплати податків, невиконання повинностей, ухиляння від панщини. Серед найрадикальніших форм протесту були розправи з поміщиками та збройні виступи.

Чому автор вважає втечу «найефективнішою зброєю» серед пасивних форм спротиву? Чому близькість господарства до східного кордону мала значення?

Польський історик XX ст. Франц Шабо про селянські втечі

Здавалося, можливості селян зводяться до пасивного спротиву, і найефективнішою зброєю з цього арсеналу була втеча... Це був єдиний ефективний спосіб для селян полегшити своє становище — і справді, чим ближче до східного кордону був маєток і чим реальнішою була втеча, тим м'якшою була поведінка польських панів та їхніх урядників...

1831 р. на Закарпатті спалахнули холерні бунти, приводом до яких стали обмеження пересування у зв'язку з епідемією. Але при цьому селяни виступали взагалі проти всієї системи земельних відносин у краї. Хоча вони були розгромлені, проте влада пішла на поступки. У 1836 р. були скасовані деякі повинності. Селяни отримали право за згодою поміщика відкупитись від повинностей та переходити від одного поміщика до іншого після сплати податків і боргів. Було обмежено права поміщиків у переслідуванні селян через суди, скасовано тілесні покарання селян.

На Буковині в 1843–1844 рр. значного розмаху набуло повстання, яке очолив політичний і громадський діяч, неписьменний селянин **Лук'ян Кобилиця**, якого називали «гуцульським королем». Під його керівництвом мешканці 22 буковинських сіл оголосили ліси й пасовиська своєю власністю, самочинно переобрали сільських старшин, вимагали переведення до категорії державних селян, домагалися заснування шкіл.

Щоб приборкати повсталих, влада направила урядові війська. Фізичного покарання зазнали 238 селян, кожного десятого (у тому числі й Кобилицю) було заарештовано.

Протягом першої половини XIX ст. на західноукраїнських землях відбулося понад 15 селянських заворушень, більшість із яких припи-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

нилося лише після втручання каральних загонів. Проте, незважаючи на поразку повстанців, ця боротьба розхитувала кріпосницьку систему.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою окремих регіонів західноукраїнських земель.
2. Спираючись на **карту 1** і текст підручника, схарактеризуйте, яким був етнічний і соціальний склад населення західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.
3. Спираючись на **карту 3**, розкажіть, що було характерним для соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.
4. Яким було становище українського селянства в період кризи кріпосницького господарства?
5. Які були найбільші виступи селянства в західноукраїнських землях?
6. *Чому Габсбурги погодилися розділити владу в західноукраїнських землях із польською та мадярською елітами?*
7. *Назвіть позитивні й негативні прояви в житті міст і сіл західноукраїнського регіону наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.*
8. *Як мінялася політика Габсбургів щодо Східної Галичини? Якою була її кінцева мета?*
9. *Що було спільного в політиці Російської та Австрійської імперій щодо українців? А чим вона відрізнялася?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте соціально-економічне становище Наддніпрянщини та західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. Оформіть відповідь у вигляді таблиці.
2. Прочитайте документ і поміркуйте:

- Що зробив Лук'ян Кобилиця для того, щоб підняти селян на повстання? Які риси селянської психології він використав?
- Яке ваше ставлення до вчинку Л. Кобилиці?

Із протоколу допиту слідчим Лук'яна Кобилиці про причини виступу селян у 1844 р.

...Що ж стосується підбурювання підданих... то його треба приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати в дідичів ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимпулунзької округи всі свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права й повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. Із цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його допитано після арешту й обвинувачено в бунтарстві, то виявилося, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дорацького про патенти панщини в Галичині та Буковині...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 8 ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Товариство галицьких греко-католицьких священиків

Схарактеризуйте особливості й початок українського національного відродження в Галичині.

У першій половині XIX ст. починає пробуджуватися національне життя в західноукраїнських землях. Умови, у яких відбувалося українське націотворення на західноукраїнських землях, були складнішими, ніж у підросійській Україні. На відміну від Наддніпрянщини, тут не було традицій козацької державності. За час тривалого перебування у складі різних держав західні українці, або, як вони називали себе протягом XIX ст., *русини*, фактично втратили власну національну еліту. Роль національного лідера зазвичай виконувала українська *греко-католицька церква*. Нечисленна українська інтелігенція складалася в той час власне зі священиків або їхніх дітей, які здобували освіту.

Чому саме греко-католицькі священики очолили національне відродження? Як ви думаєте, чому православне духовенство Наддніпрянщини не відіграло подібної ролі?

Сучасний канадський історик українського походження Орест Субтельний про роль греко-католицького духовенства

Говорити про західноукраїнську інтелігенцію початку XIX ст. — значить говорити про духовенство. Духовенство було єдиною соціальною групою, що могла користуватися перевагами вищої освіти в Австрійській імперії. Вища освіта на Західній Україні стала синонімом освіти богословської... Зв'язане з масами спільною вірою духовенство користувалося в середовищі сільських парафіян великим впливом і владою. Польська шляхта... нерідко примушувала священиків працювати у своїх маєтках. Це дало... позитивні результати, оскільки українське духовенство встановило із селянством тісніші особисті та культурні зв'язки.

Поясніть, як ви розумієте сутність кожного з наведених чинників і його вплив на національне відродження.

Чинники, що сприяли розгортанню національного руху на західноукраїнських землях:

- використання австрійською владою українського руху на противагу польському та угорському;
- певний вплив на українців Галичини, Буковини та Закарпаття діячів та ідей Наддніпрянщини;
- великий авторитет серед населення греко-католицького духовенства, яке стало провідною силою в національному відродженні краю

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Почався цей рух виступами за збереження української мови — основи національної ідентичності. І в цьому була гостра необхідність.

Як ви вважаєте, чому національне відродження в Галичині почалося з руху за відродження української мови? Обґрунтовуючи свої відповіді, використайте наведену цитату.

«При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості хлопи і вбогі та мало вчені сільські священики».
Іван Франко, письменник, поет, учений, громадський і політичний діяч

Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль — осередок греко-католицької єпархії. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, зосереджувалися найосвіченіші представники духовенства — **Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський** та ін. Надихав цей гурт русинських патріотів перемишльський єпископ Михайло Левицький, за сприяння якого у Східній Галичині засновано 383 народні (парафіяльні) школи.

У **1816 р.**, за підтримки єпископа, створено Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних.

За рішенням імперських урядовців греко-католики, як і римо-католики, дістали право вчити дітей власною мовою. У мішаних школах викладали обидві мови, але релігійні заняття проводили окремо, згідно з віросповіданням дітей. Обидві церкви набули права окремо здійснювати нагляд за своїми школами.

Іван Могильницький першим у Галичині почав виголошувати проповіді народною мовою. Написав для цісарського двору обґрунтування, у якому доводив, що українська (руська) мова не є мішаниною польської й російської чи діалектом якоїсь із них, а є окремою слов'янською мовою. Він відстоював цю думку і в науковій праці «Відомості про руську мову».

З 1837 по 1850 р. у краї вийшло 43 книги, написані українською мовою (40 з них написали священики).

Іван Могильницький (*з гравюри XIX ст.*)

2. «Будителі» Закарпаття

Кого називали «будителями» Закарпаття? У чому сутність цього руху?

На Закарпатті культурно-національне відродження протікало під впливом так званого «*будительства*» (назва походить від слова «*пробудження*»). Щоправда, на теренах Закарпаття перетиналися культурні

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

й політичні впливи Росії та Угорщини, що зумовило специфічні регіональні ознаки цього процесу.

Перше покоління «будителів» Закарпаття та Галичини вийшло із середовища греко-католицького духовенства, більшість із яких здобули освіту у Відні. Центром русинського національно-культурного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула в роки діяльності найвизначнішого з мукачівських єпископів **Андрія Бачинського** (1732–1809), який керував цією єпархією упродовж 37 років.

Владика Андрій Бачинський (*портрет XIX ст.*)

Андрію Бачинському належала ідея запровадження обов'язкового навчання дітей віком від 6 до 14 років. Єпископ активно сприяв відкриттю народних шкіл, належній підготовці вчителів та підтримці здібної молоді. Він вимагав від місцевих священиків насамперед спрямовувати зусилля на організацію шкіл при церквах, а від батьків — в обов'язковому порядку віддавати дітей до школи.

У чому, на думку Бачинського, полягає суспільна роль рідної мови?

З єпископського послання Андрія Бачинського

Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підґрунтя міцнішого, аніж збереження… батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни і з цим народом…

Іоаникій Базилович (*з гравюри XIX ст.*)

Наприкінці XVIII ст. у стінах Мукачівської семінарії **Іоаникій Базилович** (1742–1821) написав «Короткий нарис фундації Федора Корятовича» — першу працю з історії Закарпаття, де вирізнив Московію, Білорусь й Україну зі своїми окремими народами. Усе це він писав тоді, коли поширеними були твердження австрійських і російських істориків, які взагалі заперечували факт існування українського народу. Базилович першим нагадав закарпатцям, що там, за Карпатами — Україна, і Закарпаття є її невід'ємною частиною.

Визначну роль у дослідженні історії Закарпаття відіграв історик **Михайло Поп-Лучкай** (1789–1843). Як інспектор Ужгородської шкільної округи, він багато зробив для відкриття сільських шкіл. Основною працею вченого стала шеститомна «Історія карпатських

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

русинів». У ній він доводив, що русинське населення є корінним народом Закарпаття, який заселив цей край задовго до приходу угорців.

У середині XIX ст. серед діячів, які сприяли українському національному відродженню на Закарпатті, слід виокремити **Олександра Духновича** (1803–1865).

Видатний діяч українського відродження Закарпаття, поет, видавець, канонік Пряшівської єпархії Олександр Духнович із гордістю промовляв у 1849 р. на захист не тільки своєї мови, а й своєї національності, що він є русин.

Олександр Духнович (*гравюра XIX ст.*)

Як ви вважаєте, чому поезія Духновича називається «Вручаніє»[1]? Який смисл для українців містила поезія «Казка»?

Вручаніє
(уривок)

Я русин бил, єсмь і буду,
Я родився русино́м,
Чесний мой род не забуду,
Останусь єго сино́м…

Великий мій рід і главний
Миру єсть современний,
Духом і силою славний,
Всім народам приємний […]

Казка

Стрітилися сліпий з хромим,
Стали розмовляти.
Ким способом собі в світі
Можна б помагати?
І вдруг закличився совіт:
Взяв сліпий безнога,
А хромий му показував,
Куда єсть дорога;
Сего глаза, того ноги
Купно ся слагають,
Так-то бідні собі в нужді
Мудро помагають.

У 1847 р. вийшла праця О. Духновича «Книжица читальная для начинающих», написана мовою, близькою до народної. Цей буквар користувався попитом, оскільки до його появи ті, хто мав можливість навчатися, оволодівали грамотою чужою мовою — латинською або мадярською.

3. «Руська трійця»

Сформулюйте кілька положень, які розкривають історичне значення «Руської трійці».

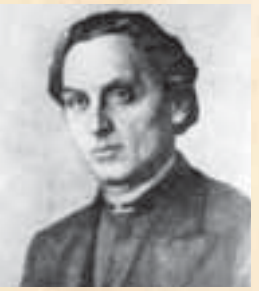
У 30–40-х роках XIX ст. центром національного руху стає Львів, де **Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич** та **Яків Головацький** — на той час студенти Львівського університету й водночас вихованці греко-католицької духовної семінарії — створили літературний гурток, що згодом став громадсько-культурним об'єднанням **«Руська трійця»**.

Лідером серед семінаристів був **Маркіян Шашкевич** (1811–1843).

[1] *Вруча́ніє* — присяга, шлюб.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Яким чином було створено гурток? Хто були його члени?

Іван Труш. Портрет Маркіяна Шашкевича

Зі спогадів Якова Головацького

Ми постійно… втрьох говорили, сперечалися, критикували, міркували про літературу, народність, історію, політику і майже завжди ми говорили по-руськи, так що колеги називали нас «руська Тройця»… Шашкевич, сміливіший з усіх нас, згуртував співчуваючих нашим ідеям. Ми домовилися, що кожний, хто вступає в наш гурток, повинен заявити чесним словом, що він обіцяє все життя діяти на користь народу і відродження руської народної словесності… В семінарії пішли чутки про руський народ, про його освіту за допомогою народної мови… рух між молодим поколінням був сильний.

Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську (скульптор — *Володимир Довбенюк*). Гроші на встановлення зібрано 2012 р. під час історико-патріотичної акції «Збудуймо методом народної будови в Івано-Франківську перший в Україні пам'ятник "Руській трійці", авторам альманаху "Русалка Дністровая" — першої книги українською мовою на західноукраїнських землях»

Поступово навколо «Руської трійці» об'єдналося близько 20 однодумців. Мету своєї діяльності члени гуртка вбачали також у тому, щоб запровадити українську мову в усі сфери життя. Рубіжною подією в цьому став виступ 1836 р. Маркіяна Шашкевича на урочистостях із нагоди дня народження імператора Франца І. Аби довести, що українською мовою можна проголошувати філософські та релігійні ідеї, він уперше в історії Східної Галичини проголосив промову рідною мовою. Частиною промови М. Шашкевича був україномовний вірш «Голос галичан», який мав значний резонанс серед його сучасників як своєрідна демонстрація українства жителями Східної Галичини.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Чому виступу М. Шашкевича було приділено значну увагу його сучасниками?

Зі спогадів письменника Миколи Устияновича

Ода «Голос галичан», надрукована лише в 250 примірниках, задзвеніла в серцях руських. Розхоплена як невидана новина та й сама собою цікава, ходила вона з рук до рук, поки її відчитати було можна.

Зі статті сучасного історика літератури Михайла Шалати

Перша українська промова в семінарії, репрезентована «Голосом галичан», створеним народною мовою... була подією новаторською й стала доброю спонукою до ширших позасемінарських виступів рідною мовою, до нових національних маніфестацій.

Наступним кроком гуртківців стала підготовка 1834 р. збірки під назвою «Зоря». Альманах містив народні пісні, твори гуртківців, історичні й публіцистичні матеріали.

Чи були такі ідеї притаманні для інших діячів українського національного відродження? Наведіть приклади.

Головні ідеї збірки «Зоря»:

- засудження іноземних поневолювачів українців та оспівування героїчної визвольної боротьби народу;
- уславлення народних ватажків — борців за національне та соціальне визволення народу;
- визнання існування єдиного українського народу, який через поневолення імперіями виявився роз'єднаним державними кордонами;
- заклик до українських патріотів змагатися за об'єднання галицьких русинів і наддніпрянських українців

Спроби видати альманах наразилися на спротив імперських урядовців і консервативних кіл греко-католицького духовенства. Видання книги було заборонено як віденською, так і львівською цензурою.

Проте «трійчани» не припиняли своєї діяльності. Вони продовжували етнографічні, літературознавчі дослідження, займалися перекладами, написанням книжок для школярів, публіцистичною, художньою творчістю, педагогікою. У 1836 р. Іван Вагилевич і Маркіян Шашкевич уперше переклали «Слово о полку Ігоревим» українською мовою. Шашкевич підготував «Читанку для діточок» українською мовою. Але надрукувати обидві ці праці авторам знову не дозволили.

Попри перешкоди, трійчани шукали інших можливостей для видання творів. Вони вилучили зі збірки «Зоря» ті твори, які своїм змістом дратували цензорів, і змінили її назву на «**Русалка Дністровая**». Потім Яків Головацький домовився з прибічниками слов'янського відродження про видання збірки в Пешті (тодішній столиці Угорщини).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Альманах «Русалка Дністровая» вийшов друком 1836 р. Це була перша книжка українською мовою на західноукраїнських землях. Девізом книжки стали слова Яна Коллара: «*Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія*». Її поява викликала невдоволення у Відні та Львові. Увесь наклад «Русалки Дністрової» було конфісковано й знищено. Урятувати пощастило лише 200 примірників, що їх «трійчани» встигли розпродати, подарувати друзям або залишити для себе.

Як вплинула поява «Русалки Дністрової» на український національний рух у Галичині?

Яків Головацький про вплив появи «Русалки Дністрової» на галичан

Вона запалила вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й відкрила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще не зіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти…

Іван Франко про «Русалку Дністрову»

«Русалка Дністрова», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, була свого часу явищем наскрізь революційним…

З висловлювання начальника поліції Львова після виходу «Русалки Дністрової»

Ми вже маємо клопіт з одним народом (поляками), а ці божевільні тут хочуть відродити давно мертвий і похований русинський народ.

Видання «Русалки Дністрової» стало підсумком діяльності «Руської трійці». Через переслідування австрійської влади гурток розпався.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Де, коли і з якою метою створено Товариство галицьких греко-католицьких священиків?
2. У чому полягала діяльність «будителів» Закарпаття?
3. Які основні віхи діяльності «Руської трійці»?
4. *Які були складові першого етапу українського національного відродження на західноукраїнських землях?*
5. *Якими фактами можна підтвердити провідну роль греко-католицької церкви в українському національному русі в Галичині та на Закарпатті?*
6. *Про появу «Русалки Дністрової» І. Франко казав, що вона «була свого часу явищем наскрізь революційним». Поясніть цю характеристику, спираючись на текст параграфа.*
7. *Поясніть, до чого закликали читачів слова, обрані девізом до «Русалки Дністрової».*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Напишіть невелике есе, відповідаючи на запитання: *чому поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні?*
2. Знайдіть у додаткових джерелах вірші Маркіяна Шашкевича й напишіть свої враження від цих поезій у пості в соціальних мережах.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 9 ЄВРОПЕЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1848–1849-Х РОКІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Початок революції в Австрійській імперії. Скасування панщини

Якими подіями розпочалася революція в західноукраїнських землях? Коли і як на західноукраїнських землях ліквідовано залишки кріпосницьких відносин?

На початку 1848 р. в деяких європейських країнах почалися буржуазно-демократичні революції. Народи незалежних країн вимагали демократії, політичної рівноправності всіх верств. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Звідси походить назва революції — **«Весна народів»**.

Революція (від лат. *revolutio* — «*розвертання*») — зміна соціальної, політичної чи економічної системи, яка відбувається раптово або протягом короткого часу. Революція може бути й насильницькою, і мирною.

У березні 1848 р. сталася революція в Австрійській імперії. Було проголошено першу австрійську конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

У Галичині, на Буковині, Закарпатті — революційні виступи почалися вуличними демонстраціями. У Львові вони відбувалися 18, 19 і 21 березня 1848 р., коли понад 12 тис. жителів міста підписали петицію австрійському імператору Фердінанду I Габсбургу — першу в Галичині програму політичних перетворень. 22 березня 1848 р. велика маніфестація пройшла в Чернівцях — під гаслами підтримки конституції.

Які завдання, на думку історика, необхідно було вирішити українцям в ході революції? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?

Із праці Ореста Субтельного «Україна. Історія»

Перед українцями у 1848 р. стояло два першочергові питання. Одне було соціально-економічним і торкалося проблеми селянства, зокрема тяжких феодальних повинностей. Інше пов'язувалося… зі співіснуванням в одній провінції двох народів — поляків та українців, котрі до недавнього часу вважали себе просто селянством чи шляхтою, греко- чи римокатоликами, а тепер починали визначати себе за окремі етнокультурні спільності, або нації, з різними національними прагненнями.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Необхідність звільнитися від залишків кріпацтва стала нагальною потребою соціально-економічного розвитку краю. Водночас, із огляду на пробудження національної свідомості поляків та українців, належало вирішити проблему впорядкування правового статусу обох народів в умовах співіснування у складі однієї імперської провінції. Зважаючи на настрої селян, уряд Габсбургів змушений був ліквідувати панщину. Першими дістали волю селяни Закарпаття. **18 березня 1848 р.** угорський сейм ухвалив закон про аграрну реформу. Панщина скасовувалася, селяни ставали власниками землі, їм повинна була безоплатно перейти третина оброблюваної землі краю, а компенсацію землевласникам за втрачені землі сплачувала держава. Ці події мали значний вплив на селян в інших регіонах імперії.

16 квітня 1848 р. цісар скасував панщину й на галицьких землях. Основою земельної реформи був викуп поміщицьких земель державою. Ця земля надавалася селянам, натомість вони мали відшкодувати викуп державі протягом 40 років. Улітку 1848 р., коли селянські заворушення охопили Буковину, віденський уряд поширив на ці землі дію законів, прийнятих стосовно селян Галичини.

Але розміри наділів, що перейшли у власність селян, були настільки мізерними, що більшість ледве могли прогодувати сім'ю. Із загальної кількості оброблюваних земель селяни Східної Галичини отримали 56 %, Закарпаття — 30 %, Буковини — 46 %. Крім того, під час проведення реформи не було впорядковано права на володіння лісами й випасами.

Проте в цілому навіть ці непослідовні зміни мали позитивне значення для селян. Вони отримали громадянські права (змінювати місце проживання, обирати та бути обраними), стали володарями землі.

2. Головна руська рада та її національна програма. «Зоря галицька»

Складіть план повідомлення «Діяльність Головної руської ради» та підготуйте розповідь за ним.

У квітні 1848 р. група греко-католицьких священиків звернулася з петицією до уряду з проханням надати Галичині окреме управління, дозвіл займати вищі державні посади, надати право на освіту в нижчих і середніх закладах українською мовою. А **2 травня 1848 р.** представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духовенства на чолі з перемишльським єпископом **Григорієм Яхимовичем**, утворили у Львові **Головну руську раду (ГРР)**, що стала першою українською політичною організацією. Її поява заперечувала претензії поляків виступати від імені всього населення Галичини.

Головна руська (українська) рада, яка складалася із 30 постійних членів, взяла на себе роль представника українського населення

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 рр. Упродовж 1848–1849 рр. щотижня виходила перша газета «Зоря галицька», друкований орган ГРР. У її першому номері містилася відозва до галицьких русинів.

На основі документа визначте: чиїм органом стала Головна руська рада? Як відбувалась її діяльність? Як визначено у відозві національну належність галицьких русинів? Що свідчить про бажання ГРР діяти, зберігаючи лояльність Габсбургам і виключно конституційними засобами? Які завдання ставила перед собою Головна руська рада?

Із першої відозви Головної руської ради від 10 травня 1848 року

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу...

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямах: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів... поширенням корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати проблеми народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху... А все те проходитиме в тому переконанні, що тільки «під охороною Австрії можуть скріпитися наші права й національність»...

Ці вимоги здобули широку підтримку серед галицьких українців. Поступово склалася структура та місцеві органи ради. Через кілька тижнів у Галичині було створено 50 місцевих і 13 регіональних філій ГРР.

Як було побудовано Головну руську раду та створені нею органи?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Головна руська рада поновила традиційну українську символіку. Своєю відзнакою вона зробила герб князів Романовичів — зображення золотого лева на блакитному тлі, як було в Галицько-Волинському князівстві за часів князя Данила та його сина Лева.

Політичні події в Австрійській імперії спричинили пробудження національно-визвольних рухів у її провінціях. У Празі була оприлюднена відозва, що закликала представників усіх слов'янських народів Австрії на всеслов'янський з'їзд до Праги. ГРР доручила своїм делегатам підкреслити на з'їзді національну окремішність українського народу та його налаштованість до самостійності. Запрошення підготовчого комітету були направлені й у Київ.

2 червня 1848 р. Слов'янський з'їзд відкрився.

У чому, на вашу думку, полягає сутність і значення українсько-польської угоди, досягнутої на з'їзді?

Український історик 20–40-х рр. XX ст. Микола Голубець про Слов'янський з'їзд у Празі

Українець Борисикевич говорив, що українці тепер, розбуджені подихом Весни народів, нарівні з іншими слов'янами домагаються права на самовизначення, а від решти братів-слов'ян вимагають запоруки своєї повної самостійності й волі.

З'їзд поділився на секції; одну з них створили українці й поляки. Українці висунули тезу поділу Галичини на польську й українську, але проти виступили поляки... Остаточно... вдалося дійти до вироблення компромісної петиції. В ній домагалися поляки й українці автономії для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільної національної гвардії з відзнаками обох національностей та окремих шкіл.

У документах з'їзду проголошувалися рівноправність національностей і перетворення Австрії на федерацію, укладання союзу слов'янських народів, засуджувалося гноблення слов'ян в Угорщині, Прусії, Силезії, Османській імперії.

Завдяки зусиллям ГРР в липні 1848 р. було засновано **Галицько-руську матицю** — товариство, що піклувалося про видання дешевих книжок для народу українською мовою.

У жовтні того самого року у Львові скликано з'їзд науковців — Собор руських учених, у якому взяло участь майже 100 осіб. З-поміж найважливіших результатів було рішення, що основу української мови має становити народна мова, і користуватися треба слов'янською кирилицею, а не латинським алфавітом. Тоді ж у Львові розпочали будівництво Народного дому з бібліотекою та музеєм. Зусиллями ГРР 1849 р. у Львівському університеті відкрито кафедру української мови та літератури.

Головна руська рада в петиціях до імператора, парламенту та уряду домагалася поділу Галичини за етнічним принципом і надання її

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

східній частині національно-територіальної автономії з її об'єднанням у самостійну адміністративно-політичну одиницю з українським Закарпаттям. ГРР уживала заходів для створення збройних формувань українців у вигляді національної гвардії в містах, селянської самооборони на Прикарпатті та Батальйону руських гірських стрільців.

Діяльність Головної руської ради натрапляла на протидію Центральної ради народової та інших польських громадських організацій. Неоднозначним було ставлення до неї місцевих і центральних органів австрійської влади. Йдучи на вимушені поступки українцям з мовно-культурних питань, вони намагалися знешкодити політичне направлення українців, виразником яких була ГРР.

1 листопада 1848 р. у Львові спалахнуло повстання, на вулицях почали зводити барикади. Після артилерійського обстрілу та боїв австрійським військам вдалося придушити повстання. У місті було заборонено зібрання й політичні товариства, сотні повстанців піддано репресіям. У січні 1849 р. воєнний стан поширився на всю Галичину.

Які події описано в статті Івана Франка? Як ці події зображено на малюнку?

Зі статті Івана Франка

Бомбардування було страшним для Львова. Згоріли ратуша разом із судовою реґістратурою та частю бухгалтерії, театр, будинок школи... університет з... бібліотекою з 40 000 томів книжок і рукописів... Страту в людях обчислила секція санітарна Львівського магістрату на 55 осіб убитих або таких, що померли від ран, і 75 ранених.

Пожежа на Львівській ратуші під час «Весни народів» (*картина невідомого художника середини XIX ст., очевидця подій 1848 р. у Львові*)

З придушенням Львівського повстання усе управління в провінції губернатор Галичини передав полякам, які заступили німців на вищих посадах.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

3. Перший досвід парламентської діяльності українців

Яким було представництво українців у парламенті? Які питання вони намагались вирішувати?

Страх перед революцією примусив австрійську владу провести вибори до рейхстагу (нижньої палати нового загальноімперського парламенту). У Галичині та на Буковині вони відбулися протягом червня 1848 р. Польська шляхта, намагаючись не допустити українських представників до парламенту, вдавалася до погроз, фальсифікації бюлетенів тощо. Унаслідок цього підсумки виборів були для українців невтішні.

Яким було представництво українців у парламенті? Чому?

Участь українських депутатів у роботі австрійського конституційного рейхстагу 10 липня 1848 р. — 7 березня 1849 р.

Незважаючи на брак досвіду, незнання німецької мови, якою провадилися засідання, презирство з боку панства, селянські депутати гідно представляли інтереси українців на засіданнях. Справжньою сенсацією в роботі рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, з якою виступив селянин *Іван Капущак*.

Один із сучасників цієї події згадував, що жодна промова щодо скасування панщини «*не викликала такого могутнього враження, як ці слова простого галицького селянина*». Як ви думаєте, чому?

Із промови Івана Капущака в австрійському парламенті

Високий Сейме! Хочу говорити про відшкодування, його домагаються пани-дідичі в Галичині… за панщину. Вічна справедливість вимагає, щоби кожний, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодування. Але вона вимагає також, щоби кожний, хто чимсь безправно користувався, дав відшкодування за це безправне користування. Дідичі мали, по закону, домагатися від нас панщини. Але чи вони вдоволялися тим, що їм давав закон? Ні, і ще раз ні…

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Кажуть, що дідич поводився з підданими ласкаво. Гірка була ця «ласка». Бо коли селянин напрацювався цілий тиждень, то в неділю чи свято... його заковували в кайдани й замикали в стайні, аби він у понеділок не спізнився до роботи... Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших голів і тіл спрацьованих, хай їм будуть пам'яткою по нас, хай це буде їм наше відшкодування!

Більшістю голосів парламент скасував повинності селян за викуп.

Гострі суперечки викликало внесене на розгляд рейхстагу русинськими депутатами питання адміністративного поділу Галичини на українську й польську частини. Поляки рішуче виступили проти цього, оголошуючи, що українці — це «штучна нація». Парламентські дискусії з цього питання тривали кілька місяців. Урешті, було досягнуто компромісне рішення, за яким провінцію належало переділити на два створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте ці плани так і не було реалізовано.

Депутатом австрійського парламенту від гірського Вижницького округу був обраний і Лук'ян Кобилиця. Як і Капущаку, неписьменність і незнання німецької мови не завадили йому захищати народні інтереси. За свідченням документів, Лук'ян Кобилиця за допомогою писарів листувався зі своїми земляками, з деякими селянськими скаргами доходив до міністра внутрішніх справ. Поіменні голосування дають змогу простежити, що він разом із так званою «лівицею», тобто радикально-демократичною частиною депутатів, виступав за скасування панщини без будь-якого відшкодування поміщикам. Спільно з іншими українськими послами Кобилиця виступав проти від'єднання Буковинського округу від Галичини, як того домагалася румунська верхівка.

Наприкінці жовтня 1848 р. цісарське військо взяло під свій контроль Відень, і рейхстаг було тимчасово розпущено.

Обмежений характер реформи спричинив подальше зростання зубожіння селянства, поглиблення суперечностей між селянами і дідичами, викликав хвилю селянських заворушень 1848–1849 рр. у Східній Галичині, на Закарпатті, Буковині.

Організаторами селянських протестів стали обрані ними депутати рейхстагу. Вони, як і всі депутати, отримали бронзову медаль на біло-червоній стрічці (яка давала вільний прохід і проїзд усюди), а також сертифікат депутата із сеймовою печаткою. Із цими атрибутами вони повернулися до рідного краю й почали збирати «сесії» — справжні народні віча, де звітували про боротьбу за права своїх виборців у рейхстазі.

Селянський рух охопив велику територію. Зокрема, відомий у селянському середовищі Лук'ян Кобилиця з групою озброєних однодумців їздив по селах, закликаючи до боротьби проти панів. При цьому люди, на заклик «короля гуцулів», піднімались не проти цісаря й австрійського уряду, а проти свавілля місцевих землевласників та контрольованої ними крайової адміністрації. Обурені сільські громади, всупереч прагненням румунської верхівки, домагалися залишення Буковини в складі Галичини.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Весною 1849 р. повстання набуло найбільшого розмаху. У лютому того ж року Л. Кобилицю виключено з депутатів парламенту. У травні 1849 р. австрійські війська придушили повстання. Лише у квітні 1850 р. ватажка бунтівників схопили. Після слідства, що супроводжувалося тортурами, він захворів і наприкінці жовтня 1851 р. помер.

У період революційних подій західні українці вперше здобули визнання своєї національної належності. За короткий історичний термін «Весни народів» вони стали одним із тих народів, який мав найвагоміші здобутки у своєму національно-визвольному русі. Адже вони відчули себе частиною одного українського народу, що додавало сил у подальшій боротьбі за національне й соціальне визволення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як почалася революція 1848–1849-х рр. на західноукраїнських землях?
2. Коли і як на західноукраїнських землях ліквідовано залишки кріпосництва?
3. Які були основні заходи Головної руської ради? Прослідкуйте їх розгортання на **карті 2**.
4. Які факти свідчать про дієву участь українців у роботі загальноімперського рейхстагу?
5. Яку участь взяли українці в роботі Слов'янського з'їзду в Празі?
6. Які події відбувалися на західноукраїнських землях на завершальному етапі революції? Покажіть місця їх розгортання на **карті 2**.
7. *Якими були особливості українського руху під час революції 1848–1849-х рр.? Проілюструйте їх на прикладах.*
8. *Які факти підтверджують стихійне зростання національної свідомості українських селян у роки революції?*
9. *Які результати й історичне значення революційних подій 1848–1849-х рр. на західноукраїнських землях?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Складіть календар подій, що відбувалися на західноукраїнських землях упродовж 1848–1849 рр.
2. Підготуйте повідомлення «Революція 1848–1849-х рр. на західноукраїнських землях в особах», обравши 1–2 постаті історичних діячів, на прикладі діяльності яких можна відобразити особливості революційного руху.
3. Знайдіть у бібліотеці, прочитайте й обговоріть перший в Україні графічний роман-комікс, присвячений революції 1848 р., створений за романом Івана Франка «Герой поневолі». Чи подобається вам читати художні твори на історичну тематику?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 10 ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ

Дослідіть за джерелами історію Галицько-руської матиці. Складіть коротке повідомлення за темою «Діяльність Галицько-руської матиці». Для цього письмово відповідайте на завдання до кожного пункту параграфа.

1. Причини заснування й початок діяльності товариства

Проаналізуйте інформацію поданих джерел і поясніть:
Що таке «матиця»? Які обставини, на вашу думку, сприяли створенню товариства? Коли і як було прийнято статут товариства?

МА́ТИЦЯ — громадське культурно-освітнє товариство в південно- й західнослов'янських країнах XIX — початку XX ст.

Із праці західноукраїнського історика Миколи Голубця

Постання сербської (1828) та чеської «Матиці» (1830), як культурно-освітніх центрів тих народів, примусило й галицьких українців подумувати над організацією аналогічної установи ще перед 1848 роком. На засіданні Головної руської ради 16 червня 1848 р. проголошено заснування «Галицько-руської матиці», що по статуту мала видавати й поширювати в масах добрі й корисні книжки для укріплення віри й моральності, поширення знання, розвитку красномовства, каліграфії, техніки, господарства й педагогії.

Зі статті сучасного українського історика Олександра Седляра

Безпосереднім ініціатором створення такого товариства, яке отримало назву (за аналогією з подібними товариствами в інших слов'янських народів) Галицько-руської матиці, був Іван Гуркевич. Він зробив відповідну пропозицію на засіданні Головної руської ради... а вже 28 травня Рада схвалила статут товариства... На наступному засіданні 4 червня голова ГРР Михайло Куземський оголосив про заснування товариства і запросив охочих вступати до нього. Відразу близько 50 русинів, переважно зі Львова, стали першими засновниками «Матиці».

2. Мета й завдання товариства

Проаналізуйте інформацію поданих джерел і поясніть:
як уявляли собі діяльність Галицько-руської матиці учасники з'їзду руських учених? Якою були мета й завдання товариства?

Зі статті сучасного українського історика Олександра Седляра

Незабаром після заснування Галицько-руської матиці виявилося, що необхідно не лише зібрати гроші на друк, а й скликати потенційних авторів

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

і взаємно порадитися. Це і зробили, скликавши на 19–26 жовтня 1848 р. З'їзд (Собор) руських вчених, який одночасно став загальними зборами «Матиці».

Зі спогадів Якова Головацького

Дня 7/19 жовтня в четвер 1848 р. ...О другій годині зійшлися для відкриття собору всі зібрані члени і многіє гості до музейної зали. Красно прибрані стіни сильно вразили очі всіх присутніх. Перший раз Русини бачили себе в місці, де їм все припоминало народність. Під образом державного монарха розміщувались дві хоругви синьо-жовті... вікна і стовпи украшені були народними барвами...

Перший з'їзд руських учених під синьо-жовтими прапорами у Львові в жовтні 1848 р. (*з гравюри XIX ст.*)

Із праці західноукраїнського історика Миколи Голубця

З'їзд поділився на дев'ять секцій: богословська секція вирішила, що поза щоденними молитвами та псалмами всі інші молитви мають бути перекладені на українську мову. Господарська секція підкреслила потребу заснування господарського товариства й видання загальної господарської енциклопедії. В секції історії і географії говорилося про загальнодоступний підручник української історії для шкіл. Говорилося про перероблення для цеї цілі історії Миколи Маркевича.

На з'їзді порушено теж справу окружних читалень, з яких перша повстала того ж таки року в Коломиї... У справі мови й правопису доручено по довгих дебатах реферат питання отцю Іванові Жуківському, який склав раніше свою «Розправу писовні рускої» з проектом уживання народної мови й фонетичного правопису.

Зі статті «Яка есть цель Галицко-руской Матици?» Степана Качали[1]

Постало товариство «Руська матиця». Уже на першому зборі, а пізніше на загальному зборі в 1865 р. були установлені такі завдання:

1) Триматися того язика, яким говорить народ.

2) Писати так, як більшість народу вимовляє.

[1] *Степан* (*Стефан*) *Качала* (*1815–1888*) — релігійний, громадський, політичний діяч, публіцист, один із діячів українського національного руху Галичини XIX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі Статуту Галицько-руської матиці

Соєдиненіє къ розширенію письменности въ головном граде Львові під именем: Галицка руска матиця старатися будетъ печатати и подавати народові по найменшій ціні… книги к утвержденію веры и обичайності, к розширенію відомостей, к розвитію красноречія, краснописанія, техники (ремесла), господарства і педагогіки або доброго виховання…

Зі статті сучасного історика Олександра Седляра

З'їзд руських вчених… не лише остаточно легітимізував Галицько-руську матицю як заклад, який мав би займатися поширенням просвіти серед галицьких русинів, а ще й спробував принаймні окреслити її програму дій. Як виявилося згодом, більшу частину пропозицій З'їзду було неможливо втілити у життя зусиллями одного товариства. Однак, незважаючи на труднощі, «Галицько-руська матиця» продовжила діяти й існувала аж до 1939 р.

…члени-засновники Галицько-руської матиці бачили головним завданням товариства поширення просвіти серед народу, яке мало відбуватися через видання і розповсюдження відповідної літератури. Ця ідея була належно відображена у статутах «Матиці».

3. Основні етапи діяльності товариства

Проаналізуйте інформацію поданих джерел і письмово поясніть: у чому полягала діяльність товариства? Які книжки переважно видавалися? Чому їх було небагато?

Сучасний український дослідник історії західних земель України у складі Австрійської монархії в XIX ст. Феодосій Стеблій про тематику видань Галицько-руської матиці

Мета Галицько-руської матиці — видання для народу популярних книг із різних галузей знань. Отримавши значні кошти як перші внески членів-засновників, товариство досить швидко змогло розпочати друк своїх видань. Їх Галицько-руська матиця замовляла у Львові (так було й пізніше), у друкарні Ставропігійського інституту[1]. Протягом перших півтора року друкувалися книжки переважно або для учнів початкової школи (чи для тих, хто навчається взагалі), або для освіченіших співвітчизників, що цікавилися рідною мовою та культурою…

Видавнича діяльність Галицько-руської матиці була особливо активною до середини 1880-х років. До цього часу стараннями товариства видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні поручники, серед яких була і «Читанка» Маркіяна Шашкевича… Видана товариством релігійна, навчальна, художня література відіграли свого часу вагому культурно-просвітницьку роль, наукові збірники гідно презентували науковий потенціал галицьких українців серед інших слов'янських народів.

[1] *Ставропігійський інститут у Львові* — культурно-освітня установа в Галичині.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

За дослідженням українського історика Олександра Седляра

5 лютого 1850 р. голова «Матиці» Михайло Куземський запропонував на розгляд відділу «Читанку», «відому як корисну для народу, для дітей». Тоді ухвалили її друкувати, ...27 березня відділ «Матиці» дізнався про ціну (80 ринських), визнав її завеликою й обговорював можливість друку книжки за кошти спонсора — львівського адвоката Климентія Рачинського. Нарешті, 18 травня 1850 р. передали рукопис до друку, а 23 травня відділ «Матиці» остаточно ухвалив друкувати «Читанку»... накладом 5000 примірників коштом товариства. ...Наклад «Читанки» швидко розійшовся, і 1852 р. додрукували з виправленнями ще 1000 примірників.

Подібним чином готувалися до друку й інші видання Галицько-руської матиці. Щоправда, були й дві суттєві розбіжності. По-перше, автори практично ніколи не отримували грошову винагороду (іноді діставали кількадесят примірників своєї книжки). Це пояснювалося браком вільних коштів у товариства, яке лише почало діяти. Окрім того, передбачалося, що автори пишуть не для заробітку, а, — як справжні патріоти, — для покращення долі свого народу і Батьківщини. По-друге, друки «Матиці», окрім молитвословів, не перевидавалися, адже перший наклад, як правило, розходився довго.

Поясніть, чому діяльність товариства була недостатньо активною. Сформулюйте кілька положень щодо значення діяльності товариства.

За дослідженням сучасного історика Петра Вівчарика

...низка чинників усередині Галицько-руської матиці зумовили те, що товариство фактично перебувало в руках групи діячів, які не були готовими до напруженої просвітницької праці, відділи «Матиці» не виконували в повній мірі зобов'язань, покладених на них... внаслідок чого «Галицько-руська матиця» так і не змогла сповна використати свій потенціал.

За дослідженнями сучасного історика Олександра Седляра

«Матицю» до 1868 р. очолював М. Куземський. Правління складалося передовсім із лояльних австрійських підданих, зовсім не схильних до швидких, рішучих дій, нестандартних рішень, інтелектуальних пошуків. Збереження спокою в суспільстві, підтримка віри та моральності в народі, освіта народу в межах, визначених у Відні, примноження капіталів товариства — це були їх основні завдання. Звичайно, керівники Галицько-руської матиці були патріотами і докладали, як їм здавалося, всіх зусиль, аби сприяти національно-культурному розвитку свого народу, однак, значним чином через їхню відносну інертність і брак свіжих ідей, товариство не змогло належно виконати свою місію.

Загалом Галицько-руська матиця від 1848 р. до кінця 60-х років XIX ст. була єдиною галицькою українською культурно-просвітницькою громадською організацією, що мала поширювати нові знання за допомогою власних видань. Вона мала хорошу можливість вплинути на розвиток українського суспільного та культурного життя. Спочатку товариство виправдовувало сподівання співвітчизників, однак згодом знизило активність. «Матиця» так і не змогла стати справді популярною громад-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ською організацією, кількість її членів обмежувалася кількома сотнями (з них активних — що писали, розповсюджували видання, брали участь у загальних зборах — ніколи не було більше кількох десятків), а її публікації займають скромне місце навіть у загалом невеликому переліку галицьких українських видань 1848–1870 рр.

...негативну роль відіграла інертність читацької аудиторії, дещо консервативна стратегія товариства та послідовна проросійська політична орієнтація, у той час як в українському суспільстві відбувалися пронаціональні зміни.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Обговоріть у загальному колі: 1. Що нового ви дізналися на уроці? 2. Які джерела використовували? З якими з них вам легше працювати, а з якими — складніше? 3. Чого вам хотілось би навчитися в роботі із джерелами?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

- **Назвіть дати:** входження українських земель до складу імперії; подій першого етапу українського національного відродження.
- **Покажіть на карті:** західноукраїнські землі у складі імперії; місця діяльності громадсько-культурних організацій.
- **Поясніть терміни й поняття:** *«будителі», «Весна народів», «революція»*.
- **Схарактеризуйте** політичний та соціально-економічний стан західноукраїнських земель.
- **Визначте**:
  - наслідки діяльності «Руської трійці», а також революції 1848–1949-х рр. для західноукраїнських земель;
  - характер та особливості початку українського національного відродження;
  - роль галицького греко-католицького духовенства в суспільному житті західноукраїнських земель;
  - особливості українського руху на Закарпатті та Буковині.
- **Поясніть:** вплив європейської революції на початок соціально-економічного розвитку українських земель і національний рух в Україні; ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 47*).
- **Висловте судження** щодо діяльності О. Духновича, Л. Кобилиці, М. Шашкевича. Складіть їхні історичні портрети.
- **Жива історія.** Підготуйте проект вхідного квитка на виставку «“Весна народів” у Львові».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ ІІІ.

Культура України

кінця XVIII – першої половини XIX ст.

* * *

Діти слави, діти слави!
Час ваш наступає...

Розгриваються кайдани
Неволі й неслави,
Згине, щезне братня свара,
Ворог ваш кровавий...

І освіте ваше небо
Сонечко свободи;
Стануть вкупі перед богом
Вільнії народи...

Слава тобі, Україно!

Микола КОСТОМАРОВ

Василь ШТЕРНБЕРГ. Садиба Г. Тарнавського в Качанівці

Колишня Гетьманщина забезпечила ключовий історичний міф, культурну традицію та мову, що стали будівельними блоками для створення новітньої української нації. Вона ж забезпечила й «будівників». Нащадки старої Гетьманщини опинилися в авангарді битв за нову націю майже без конкуренції. Не дивно, що козацькі землі дали цій нації не лише мову, а й назву «Україна».

Сергій ПЛОХІЙ, професор історії в Гарварді

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 11 ОСВІТА Й НАУКА УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

1. Умови розвитку культури

Чи можна стверджувати, що наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. склалися сприятливі умови для розвитку української культури?

Основним змістом процесів, що відбувалися в культурі українських земель кінця XVIII — першої половини XIX ст., було становлення модерної української культури. Цей процес став складовою українського національного відродження. Умови, у яких розвивалася культура, створювалися низкою *чинників*.

Чи́нник — поняття, похідне від поняття «*чинити*» — те, що чинить, має вплив, діє на щось. Визначити чинники — знайти, що вплинуло на розвиток певного явища, процесу.

Проаналізуйте перелічені чинники й визначте, який вплив на розвиток культури (позитивний чи негативний) мав кожний із них.

Чинники розвитку культури українських земель кінця XVIII — першої половини XIX ст.:

- вплив ідей західноєвропейської філософії;
- промисловий переворот і поширення наукових знань;
- інтенсивне зростання міст і міського населення;
- відсутність власної держави, національне гноблення та імперські кордони, що ділили українську етнічну територію;
- спроби культурної асиміляції[1] українців владою обох імперій;
- поліетнічний склад населення українських земель, взаємовплив культур різних народів (польської, єврейської, румунської та ін.);
- зростання національної самосвідомості та намагання протидіяти русифікації, онімеченню, полонізації, мадяризації.

У Російській імперії чимало талановитих українців відчували неможливість проявити свої здібності на батьківщині й вимушені були шукати кращих перспектив в імперських столицях. Проте більшість із них навіть далеко від рідної землі не поривали зв'язків з Україною й намагалися своїми працею і творчістю служити інтересам власного народу.

[1] *Асиміля́ція* — втрата власної мови, культури й самосвідомості представниками народу, які перебувають у середовищі іншого народу. Може бути добровільною або примусовою.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Австрійська імперія розглядала українські землі як відсталі провінції та цілеспрямовано зберігала їхнє другорядне становище щодо центру. Унаслідок цього західноукраїнські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянці, вимушені були шукати можливостей для прояву своїх здібностей за межами рідного краю.

2. Розвиток освіти

Яку політику проводили в освіті російський та австрійський уряди? Як вона впливала на культуру населення України?

Промисловий переворот на українських землях зумовив зростання потреби в освічених працівниках, що стимулювало розширення мережі навчальних закладів і зростання чисельності учнів. Водночас імперська влада розглядала заклади освіти та мову викладання в них як засіб посилення державного контролю над формуванням вірнопідданих громадян.

Загальноосвітні навчальні заклади в українських землях Російської імперії поділялися на:

- *парафіяльні школи*: початкова освіта упродовж від півроку навчання в селах і до одного року в містах; дітей навчали російською мовою читати, писати, рахувати та основам православної релігії;
- *повітові школи*: двокласні, а згодом трикласні; тут училися вихідці із заможних верств населення (купців, міщан, службовців); вивчали російську мову, арифметику, фізику, географію, історію;
- *гімназії* відкривалися для дітей привілейованих станів (Київ, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів та ін.); вчилися чотири роки, а згодом сім; вивчали російську, латинську та іноземні мови, математику, природознавство, географію, історію, правознавство, «Закон Божий». Випускники гімназій отримували можливість вступати до вищих навчальних закладів або на державну службу.

Проаналізуйте документ і визначте, якою була урядова політика в освітній сфері. Чому царський уряд так боявся освіченості українського народу?

Школа середини XIX ст. в селі Лоташеве Черкаської області (*сучасне фото*)

З висловлювання міністра народної освіти в 1824–1828 рр. Олександра Шишкова

...Наставляти землеробського сина в риториці було б підготовкою його бути поганим або ще шкідливим громадянином. Але настанови у християнських чеснотах, у добрій моральності потрібні кожному, не виводять нікого з призначеного йому долею місця і у всіх станах і випадках роблять його і лагідним, і задоволеним, і благополучним.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Існували й приватні навчальні заклади, де теж здобували середню освіту. Доньки дворян навчалися в інститутах шляхетних дівчат, що діяли в Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі, Києві. До таких інститутів приймали дівчат із 8 років. Курс навчання становив шість років і передбачав, окрім загальноосвітньої підготовки, отримання знань із домогосподарства, етикету тощо. В Україні працювали три ліцеї: Рішельєвський в Одесі, Кременецький та Ніжинський. Це були привілейовані середні й вищі навчальні заклади для дітей дворян, з яких готували державних чиновників.

Окрім загальноосвітніх, діяли й професійні навчальні заклади. Зокрема, ремісниче училище в Чернігові. Кадетські корпуси Полтави та Києва готували дворянських дітей до офіцерської служби. У Миколаєві працювало штурманське училище. У багатьох містах відкривалися фельдшерські училища.

Значним здобутком у розвитку освіти в українських землях стало заснування університетів у Харкові та Києві.

Ініціатором відкриття університету в Харкові став відомий на Слобожанщині поміщик і громадський діяч **Василь Каразін.** Університет відкрито в **1805 р.**; мав він чотири відділи: словесний, етико-політичний, фізико-математичний, медичний. Першим ректором Харківського університету став **Іван Рижський** — філософ, логік і мовознавець.

Корпус Харківського університету (*листівка XIX ст.*)

У **1834 р.** відбулося **відкриття Київського університету Святого Володимира.** На той час він мав два відділи: історико-філологічний і фізико-математичний. Першим ректором університету став **Михайло Максимович** — історик, етнограф, філолог, ботанік. Відкриваючи Київський університет, царська влада розраховувала на те, що він буде центром русифікації Наддніпрянщини задля обмеження польського впливу (у зв'язку з повстанням 1830–1831-х рр.).

Чого й чому найбільше побоювалася царська влада? Що мав на увазі автор документа, коли згадував «*батьківщину*» й «*вітчизну*», і що саме його непокоїло?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розпорядження попечителя Київського навчального округу ректору Київського університету (*1834 р.*)

Беручи до уваги умови краю, вважаю за потрібне запропонувати вашому високородію доводити негайно до мого відома про такі обставини:

1. Якщо б у лекціях панів викладачів університету міг вкрастися хибний напрям, що протидіяв вірі, моральності, покірності властям, і викликав любов до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас пильний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.

2. Якщо б на нарадах університетських присутственних місць міг вкрастися дух непокори властям і протидія планам уряду.

3. Якщо б ви зі свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки з людьми неблагонадійними чи підозрілими.

Проте університет став осередком українського руху. У 40-х роках тут розгорнуло діяльність Кирило-Мефодіївське братство.

Михайло Сажин. Червоний корпус Київського університету на початку 40-х років XIX ст. (Західний фасад)

Зміни в системі освіти західноукраїнських земель відбулися в період реформ імператриці Марії-Терезії, коли прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5–12 років.

Які типи навчальних закладів існували в західноукраїнських землях? Чи відрізнялась така система від тієї, що існувала на підросійській території?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Загальноосвітні навчальні заклади в західноукраїнських землях поділялися на:

- елементарні: у селах — парафіяльні однорічні, у селищах і містечках — тривіальні[1], або трикласні, школи. Навчання в цих школах мало вестися рідною мовою;
- чотирикласні головні та нормальні школи, які створювались у містах;
- гімназії з двома роками навчання. Закінчення їх надавало можливість вступу до вищих навчальних закладів.

У всіх навчальних закладах, окрім елементарних і тривіальних, навчання провадилося німецькою мовою. Держава не фінансувала шкіл, й утримуватися вони мали громадським коштом. 1805 р. австрійський уряд видав указ, за яким усі початкові народні школи Галичини та Буковини передавалися під контроль римо-католицької церкви. Це рішення спричинило загострення «боротьби за школу» між поляками та українцями, яка тривала протягом першої половини XIX ст. У 1847 р. в Галичині діяло 741 русинська й 459 русино-польських шкіл.

На Буковині українська мова до шкіл не допускалася, відбувалася румунізація системи освіти.

На Закарпатті існувало близько 300 початкових шкіл з народною мовою навчання, утримуваних церковними громадами. В усіх інших навчальних закладах цього регіону обов'язковим було вивчення угорської мови.

Повну середню освіту давали гімназії. У 40–50-х рр. XIX ст. у Східній Галичині існувало вісім гімназій, на Північній Буковині — одна, на Закарпатті — дев'ять. На західноукраїнських землях вищу освіту отримували лише у Львові, де австрійська влада відновила діяльність університету (1817 р.), але з німецькою мовою викладання. Під впливом революції 1848–1849 рр. тут створено кафедру української мови і літератури. В університеті тривало протистояння між українцями та поляками за мову викладання. Окрім університету, у Львові діяла реальна (торговельна) школа й технічна академія. На Закарпатті не було вищих навчальних закладів. На Буковині Чернівецький ліцей готував кадри духовенства.

3. Розвиток науки та видатні вчені

Якою була роль відкритих в українських землях університетів у розвитку науки?

Значного розвитку вітчизняна наука досягла з відкриттям Харківського та Київського університетів. Тут розвивались такі галузі знання, як фізика, астрономія, хімія, геологія, медицина та ін. Розвитку ботаніки, садівництва й агрономії сприяла дослідна робота в ботанічних садах, які закладалися при університетах.

Науковими здобутками уславилися українські вчені: **Василь Каразін, Михайло Максимович, Михайло Остроградський** та ін.

[1] *Тривіáльна школа* — початковий навчальний заклад у Галичині й на Буковині за часів перебування під владою Австрії.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд здалека

У яких галузях науки уславились українські вчені? Який внесок вони зробили в розвиток різних наук?

Лаврентій Сєряков. Портрет Василя Каразіна (*гравюра на дереві*)

Василь Каразін (*1773–1842*) — учений, винахідник, громадський діяч, засновник Харківського університету.

Автор близько 60 наукових праць із агрономії, хімії, конструювання сільськогосподарських машин, нових методів сільськогосподарського виробництва.

Зробив чимало технічних винаходів і наукових відкриттів. За його ініціативи в Харкові, Києві, Миколаєві, Полтаві були відкриті перші метеорологічні станції, за даними спостережень яких почали передбачати погодні зміни.

У жовтні 1999 р. його ім'я присвоєно Харківському університету.

Російський дослідник XIX ст. Яків Абрамов про Василя Каразіна

Каразін працював над винаходом способів опалення. Він зосередився на подачі тепла в кімнати за допомогою водяної пари по трубах. Пізніше ця ідея здійснилася в Берліні, і принцип водяного опалення перенесено і в Росію, але пропозицію Каразіна ніхто не згадав.

Каразін пропагував переробку сільськогосподарської сировини в концентрати. Бажаючи переконати харківських поміщиків у можливості заготовляти м'ясні консерви і збувати в цьому виді м'ясо за кордон, Каразін замовив в Англії три ящики консервів з яловичини, які відправив в навколосвітнє плавання на військовому судні. Плавання тривало три роки, після чого ящики доставили Каразіну. Останній на зборах філотехнічного товариства розкрив бляшанки і пригостив консервами присутніх, які були вражені, що після трирічної витримки яловичина не зіпсувалася.

Тарас Шевченко. Портрет Михайла Максимовича

Михайло Максимович (*1804–1873*) — історик, етнограф, фольклорист, літературознавець, природознавець, педагог, громадський діяч. Ректор Київського університету.

Його світогляд базувався на розумінні природи як живого цілого, здатного до саморозвитку. Таке бачення викладав у працях «Основи ботаніки», «Роздуми про природу». Уславився він і як фольклорист, оприлюднивши «Українські народні пісні» (1834). Опублікував низку праць з історії козаччини, гайдамаччини.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Реалізовувався як славіст-мовознавець світового масштабу, приділяючи особливу увагу обґрунтуванню самостійного статусу української мови. Був почесним професором багатьох європейських університетів. Автор понад 100 досліджень.

Михайло Остроградський (*1801–1862*) — видатний математик і педагог.

Зробив значний внесок у розвиток математичної фізики, математичного аналізу, теоретичної механіки, теорії чисел, алгебри, теорії ймовірності. Автор понад 100 наукових праць.

Обраний академіком Імператорської академії наук у Петербурзі та почесним доктором Віленського й Гельсінгфорського університетів, членом Американської, Туринської, Римської та членом-кореспондентом Паризької академій наук.

У 2001 р. ЮНЕСКО внесла Михайла Остроградського до переліку видатних математиків світу.

Його слава була такою гучною, що коли молоді науковці виїжджали за кордон учитися, то їм бажали: «*Ставай Остроградським*».

4. Культурно-освітні товариства

У чому полягала діяльність культурно-освітніх товариств?

Національне відродження та розвиток науки на українських землях посилили інтерес інтелігенції до різних галузей знання, народної культурної спадщини, до осмислення історичної пам'яті.

При університетах та інших установах створювалися культурні, освітні й наукові товариства, метою яких було вивчення науки, мистецтва, технологій та поширення знань у суспільстві. Влада цей рух не забороняла, оскільки він не загрожував державному устрою.

Так, у 1812 р. для розвитку природничих і гуманітарних знань створено *Товариство наук при Харківському університеті*. На засіданнях його зачитували наукові доповіді, обговорювали досліди. Результати цієї роботи друкували для широкого загалу читачів.

Важливою подією для відновлення й збереження історичної пам'яті українців стало створення громадського об'єднання — *Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві* (1835–1845). На основі зібраних матеріалів у 1852 р. створено Київський центральний архів давніх актів.

Створене 1839 р. в Одесі *Товариство історії та старожитностей* збирало й описувало залишки давнини. Зібраний матеріал оприлюднювали у спеціальних виданнях.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У Львові протягом 1821–1826 рр. діяло Товариство прихильників слов'янщини — громадсько-літературний гурток, заснований при місцевому університеті.

Розгляньте фото титулів книжок XIX ст. Які висновки можна зробити на їх основі про діяльність культурно-освітніх товариств?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У яких умовах розвивалася українська культура наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
2. Які типи навчальних закладів функціонували на українських землях?
3. Кого з видатних українських учених того часу ви знаєте?
4. Які об'єднання називали культурно-освітніми товариствами? Наведіть приклади й покажіть їхнє розташування на **карті 2**.

5. *У чому полягав становий характер освіти? Які наслідки це мало для українського населення?*
6. *Який із життєписів українських учених зацікавив вас найбільше? Чому? Спробуйте поширити подані в ньому відомості, використовуючи різні джерела інформації.*
7. *Чому саме протягом першої половини XIX ст. активізувався процес створення культурно-освітніх товариств? Покажіть на* ***карті 2*** *центри освіти та науки.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Створіть шість домашніх груп і виконайте випереджальне завдання до наступного уроку: за підручником, додатковою літературою, а також використовуючи знання, отримані на уроках української і зарубіжної літератури, підготуйте усну презентацію (можна в супроводі комп'ютерної наочної презентації) з обраної вашою групою теми:

1. Особливості розвитку української літератури наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.
2. Становлення сучасної української літературної мови. «Енеїда» Івана Котляревського.
3. Діяльність Григорія Квітки-Основ`яненка, Петра Гулака-Артемовського та Євгена Гребінки.
4. Тарас Шевченко і його «Кобзар».
5. Пантелеймон Куліш і його творчість.
6. Микола Гоголь і Україна.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 12 РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ кінця XVIII – першої половини XIX ст.

1. Особливості розвитку української літератури

У чому полягали особливості розвитку української літератури кінця XVIII – першої половини XIX ст.?

На зламі XVIII–XIX ст. перед українською культурою постають нові завдання, першочерговим з яких було пробудження національної самосвідомості українців.

Українську літературу цього періоду називають **новою**. Порівняно з давньою у ній з'являються нові теми, нові герої, вона написана живою народною мовою. Становлення нової літератури було частиною національно-культурного відродження України, формування **національної ідеї.**

Націона́льна ідея — стратегічне бачення розвитку народу, держави, що спирається на спільні культурні традиції та цінності.

За відсутності української держави література була спрямована на захист прав й інтересів народу. Саме цим пояснюється переважання в новій українській літературі громадянських мотивів.

Основними художніми напрямами, що знайшли відображення в українській літературі та мистецтві кінця XVIII — першої половини XIX ст., були **класицизм** і **романтизм**.

Класици́зм (від лат. *classicus* — «*зразковий*») — напрям у літературі, для якого характерна орієнтація на античну літературу, що проголошувалася класичною, гідною наслідування.

Романти́зм (від фр. *romantisme*) — ідейно-художній напрям, який висував на передній план індивідуальність, наділяючи її ідеальними рисами й прагненнями.

Розвиток традицій класицизму був пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського. У дусі романтизму писали члени «Руської трійці» — Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич, на Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму в літературі Наддніпрянщини стала творчість Т. Шевченка, П. Куліша.

Характерною особливістю українських літераторів було те, що вони зосередили свою увагу на двох важливих темах: народної культури та історичного минулого (насамперед козацького) України.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Становлення сучасної української літературної мови. «Енеїда» Івана Котляревського

Спираючись на вже відому вам інформацію, а також знання, отримані на уроках української літератури, поясніть, чому дата опублікування «Енеїди» є значною віхою в історії української модерної нації. Запропонуйте ці запитання для відповіді однокласникам.

Володимир Боровиковський. Портрет Івана Котляревського

У першій третині XIX ст. літераторам доводилось витримувати не лише утиски самодержавства, а й скептицизм російських кіл до самої можливості творення літератури українською мовою. Водночас, як вважав німецький філософ Йоганн Гердер, мова є найважливішим компонентом національності: «*У мові втілено все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови — значить позбавити його єдиного вічного добра*». Тож здобутком цього періоду стала саме українська літературна мова.

Які зміни в розвитку української мови відбулися в XIX ст.? Яку роль у цьому відіграла література?

Сучасний український літературознавець Микола Жулинський про розвиток української мови і літератури в XIX ст.

У XIX ст. здійснилося перебазування духовного й культурного життя нації на живу, потенційно потужну й багату мову, що доти як розмовна функціонувала в народному середовищі. Мова простолюду, котрий беріг її століттями — у пісні, в казці, в людській розмові, — ця мова в XIX ст. стала мовою освічених верств українського народу, набула статусу мови літературної. Започаткувати це завдання судилося українському письменству. Саме література художня високо піднесла значення народного слова, розкрила в ньому незвідані глибини та смисли. Услід за художньою літературою, українське слово стало інструментом висловлення в літературній критиці, публіцистиці, в науці…

Котляревський взяв за основу сюжет однойменної поеми Вергілія і створив новий оригінальний художній твір, використавши українську історію, народні звичаї та побут. Усе це принесло авторові й поемі популярність у суспільстві. Зрештою цей успіх сприяв витісненню з літератури старої книжної мови та заміщенню її українською народною мовою.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Діяльність Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка

Визначте, якими були головні ознаки нової літератури. Поясніть, чому «Енеїду» І. Котляревського називають «книгою буття» українського народу.

Послідовниками Івана Котляревського у становленні нової української літератури стали **Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко.**

Погляд здалека

Визначте, який внесок зробили в розвиток української літератури ці письменники. Розкрийте провідну тематику їхніх творів.

Невідомий художник. Портрет Петра Гулака-Артемовського

Петро Гулак-Артемовський (*1790–1865*) — педагог, історик, філолог, письменник, поет.

Працював професором історії, деканом словесного факультету, а згодом ректором у Харківському університеті.

Розпочав літературну діяльність із перекладів іноземних авторів.

Започаткував поетичний жанр української байки. Його гумор і сатира в більшості творів набули форми гострої критики соціальної несправедливості.

Свої байки супроводжував поясненням читачам, як треба вимовляти окремі літери й слова, що стало однією з перших спроб правописного унормування української літературної мови.

Аполлон Мокрицький. Портрет Євгена Гребінки

Євген Гребінка (*1812–1848*) — письменник, педагог, видавець.

Нащадок козацько-старшинського роду. Опублікував збірку «Малороссийские приказки», історичну повість «Ніжинський полковник Золотаренко», поему «Богдан», низку переспівів українських народних пісень, ліричних віршів українською й російською мовами.

Уславився своїми байками, наповнивши їх українськими реаліями та думками, що відображали світогляд простого люду.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Невідомий художник. Портрет Григорія Квітки-Основ'яненка

Григорій Квітка-Основ'яненко (*1778–1843*) — прозаїк, драматург, літературний критик.

Нащадок козацько-старшинського роду.

Засновник художньої прози й жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі.

Написав комедію «Сватання на Гончарівці» та п'єси «Шельменко-денщик», «Конотопська відьма».

Його твори перекладалися французькою, польською, болгарською, чеською та іншими мовами.

Брав участь у заснуванні професійного театру в Харкові, у виданні першого в Україні журналу «Украинский Веснік», сприяв виданню альманаху «Молодик». Був активним діячем громадського та культурного життя Харкова. Його називають «батьком української прози».

Користуючись знаннями, отриманими на уроках української літератури, доберіть вірш або інший твір письменників, які можна поставити епіграфом до їхньої творчості.

4. Тарас Шевченко і його «Кобзар»

У чому ви вбачаєте роль Тараса Шевченка і його «Кобзаря» в історії нашої країни та української літератури?

Тарас Шевченко. Автопортрет

Утвердження української літературної мови пов'язане з творчістю видатного поета **Тараса Шевченка.** Він розпочав літературну діяльність за часів розквіту слов'янського романтизму, що був тісно пов'язаний з національно-визвольним рухом слов'янських націй.

У **1840 р.** в Петербурзі було вперше видано (за сприяння Євгена Гребінки) його збірку українських поезій **«Кобзар».**

Після видання цієї збірки Кобзарем стали називати самого Тараса Шевченка та й сам він підписував деякі свої повісті цим ім'ям.

Іван Франко про «Кобзар»

Поява Шевченкового «Кобзаря» 1840 р. в Петербурзі вважається епохальною датою в розвитку українського письменства, другою після «Енеїди» Котляревського. Ця маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої води, заясніла не відомою досі в українськім письменстві простотою і поетичною грацією вислову.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину!
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину!..

Автограф[1] вірша Тараса Шевченка та зображення першого видання «Кобзаря» (*1840 р.*)

Оцінка «Кобзаря» деякими росіянами — сучасниками Тараса Шевченка з книги «Тарас Шевченко в критиці. Том І. Прижиттєва критика (1839–1861)»

«У віршах Шевченка багато почуття глибокого; скрізь дихає в них палка любов до вітчизни. Його картини правдиві і сяють яскравими, живими барвами. У автора цих віршів видно талант непідробний».

«Поет калічить російську мову, підроблюючись під хохлацький лад!».

«Шкода тільки, що ця книга [«Кобзар»] не може бути прийнята нашою літературою, що ці вірші не російські, що вони писані особливим провінційним наріччям, яке незрозуміле для більшості наших читачів».

З передмови Тараса Шевченка до другого видання «Кобзаря» (*1844 р.*)

Випускаю в люди другого «Кобзаря» свого… та наділяю його передмовієм. До вас слово моє, братія моя українськая! Великая туга осіла мою душу. Чую й читаю: Ляхи друкують, Чехи, Серби, Болгаре, Черногори, Москалі — усі друкують, а в нас — наче заціпило. Може, злякались іноплеменних журналістів? Не бійтесь: собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом ми по-московськи не пишемо? А чом Москалі самі не пишуть по-своєму, а тільки перекладають, та й то чорт-зна по-якому? Натовкмачать «індивідуалізмів», так що аж язик отерпне, поки вимовиш; кричать о братстві і гризуться, мов скажені собаки. Кричать о єдиній слов'янській літературі, а не хотять заглянути, що робиться у слов'ян!

[1] Зверніть увагу на те, що на шмуцтитулах підручника використано комп'ютерний шрифт Кобзар, який відображає почерк Т. Г. Шевченка й був розроблений до його 200-річчя.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

5. Пантелеймон Куліш і Микола Гоголь

Визначте, як проявились у творах письменників головні ознаки нової літератури.

Погляд здалека

Визначте, який внесок зробили в розвиток української літератури ці письменники. Розкрийте провідну тематику їхніх творів.

Тарас Шевченко. Портрет Пантелеймона Куліша

Пантелеймон Куліш (*1819–1897*) — письменник, фольклорист, мовознавець, перекладач.

Учителював, згодом був запрошений до викладання в Петербурзькому університеті.

Написав і видав «Повісті про український народ», «Записки о Южной Руси» у двох томах, потім — перший історичний роман українською мовою «Чорна рада». Критично ставився до козацтва, описував його з урахуванням різного соціального походження, часто суперечливими прагненнями та політичними переконаннями. Хоча безпосередньої участі в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства не брав, а лише листувався з братчиками, був покараний на кількамісячне тюремне ув'язнення з подальшими адміністративними засланнями із забороною писати та друкувати.

Автор першої фонетичної абетки української мови, яка лежить в основі сучасного українського правопису. Здійснив перший повний переклад Біблії українською мовою.

Фрідріх Моллер. Портрет Миколи Гоголя

Микола Гоголь (*1809–1852*) — прозаїк, драматург, поет, критик, публіцист. Походив із козацько-старшинського роду.

Оскільки Наддніпрянська Україна була провінцією Російської імперії, а література українською мовою не могла зайняти помітного місця в загальноросійському літературному просторі, тому Гоголь писав свої твори російською мовою.

Його збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Миргород» мали значний вплив на розвиток як російської літератури, так і на українське культурно-національне відродження. Яскраво постала Україна перед читачем у повісті «Тарас Бульба», де опоетизовано героїку українського козацтва.

Окрім літературної творчості, М. Гоголь займався історичними дослідженнями, педагогічною діяльністю.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть характерні риси нової української літератури.
2. Чи можна стверджувати, що вона відображала основні тенденції суспільного розвитку першої половини XIX ст.?
3. *Розкрийте ці риси на конкретних прикладах творчості відомих письменників того часу.*
4. *Проаналізуйте, у чому специфіка вивчення особливостей нової української літератури на уроках історії.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте два подані документи. Як у них характеризується постать Тараса Шевченка та його діяльність? Як ви вважаєте, чому ці документи містять протилежні точки зору щодо творчості Шевченка? Чому, на ваш погляд, творчість і громадсько-політична діяльність Шевченка, Куліша та їхніх однодумців так суворо переслідувалася владою?

Зі статті Пантелеймона Куліша «Перегляд українських книжок»

Ми знали Шевченка тоді, як він написав щонайвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки не попала, та й лежала в нього не прочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма, що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав.

Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського?

Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла.

З листування відомих російських літературних критиків XIX ст. Віссаріона Белінського і Павла Анненкова (*1847 р.*)

Наводив я довідки про Шевченка... друг казав мені, що вірить, що Шевченко — людина гідна і прекрасна. Віра робить чудеса — творить людей з ослів і дубин. Напевно, вона може з Шевченка зробити, мабуть, мученика свободи. Але здоровий глузд у Шевченкові повинен бачити осла і дурня... Цей хохлацький радикал написав два пасквіля[1] — один на государя імператора, другий на государиню імператрицю... Я не читав цих пасквілів... але впевнений, що пасквіль на імператрицю повинен бути обурливо бридкий... Шевченко послали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його, коли б я був його суддею, я зробив би не менше.

Я маю особисту ворожнечу до такого роду ліберадів...

2. Використовуючи інформацію, отриману на уроках історії України, української і зарубіжної літератур, Підготуйте матеріали для філософсько-літературної дискусії на тему «Гоголь — великий письменник: російський чи український?».

[1] *Па́сквіль* — твір образливого або наклепницького характеру, часто анонімний, з нападками на якусь особу, суспільний рух тощо.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

§ 13 РОЗВИТОК МУЗИКИ, ТЕАТРУ, ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА Й АРХІТЕКТУРИ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

1. Музика й театр

Які нові явища порівняно з XVIII ст. можемо спостерігати в музичному й театральному мистецтві?

У першій половині XIX ст. музична культура Наддніпрянської України розвивалася в складних умовах і законсервувалася.

Водночас позитивний вплив на тогочасну музичну культуру справляли відкриті університети. Зокрема, при Харківському університеті створено музичні класи, де відбувалась підготовка відповідних кадрів. У Львові відкрилася консерваторія, що пожвавило музичне життя міста.

Яскравою особистістю у вітчизняній музичній культурі тієї доби вважається **Семен Гулак-Артемовський**. Він започаткував один із провідних в українській музиці жанр побутової опери. Уперше на великій сцені в його опері «Запорожець за Дунаєм» прозвучали народні пісні й постали національні характери, оспівана патріотична тема, відтворено побут Запорозької Січі. Композитор представив їх у романтичних традиціях веселої мелодрами.

У ці часи популярності набули пісні-романси: «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько» та ін.

У західноукраїнських землях композитори утверджували народні основи в царині професійної музичної культури.

Михайло Вербицький, автор музики Державного Гімну України «Ще не вмерла України», ще будучи семінаристом, керував хором навчального закладу, опанував гру на гітарі, яка супроводжувала його все життя. Чимало творів, перекладених або створених ним для гітари, здобули популярність. Вербицький написав музику до понад 20 вистав.

Твори Вербицького тривалий час становили основу репертуару західноукраїнських виконавських колективів. Згодом він захопився релігійною музикою, написав літургію для хору (вона й сьогодні виконується в церквах Західної України) та інші церковні композиції.

Один з відомих митців України композитор Станіслав Людкевич відзначав: «Вербицький для нас є не тільки музикантом, а й також символом нашого національного відродження в Галичині».

Важливим художнім явищем у контексті становлення професійного українського театру став *аматорський*[1] *театр*.

Найвідоміший аматорський театр на чолі з директором — Іваном Котляревським — створено в Полтаві 1815 р. Тут були поставлені його п'єси «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

[1] *Ама́тор* (від лат. *amo* — «*полюбляю*») — непрофесіонал, самодіяльний митець.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Першим постійним театром був Харківський, заснований у 1798 р. Директором, режисером й актором театру в 1812 р. став Г. Квітка-Основ'яненко. Оформлюючись як професійне мистецтво, український театр живився народною творчістю, яка переосмислювалася й відбивалася в його репертуарі. Але домінували на сцені твори романтиків, В. Шекспіра, Ф. Шиллера, Мольєра. З утвердженням нового українського театру з'явилися й талановиті актори. Михайло Щепкін був викуплений із кріпацтва й виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, Москви.

У Харківському театрі виступав славетний український актор Карпо Соленик, якого Т. Шевченко назвав геніальним майстром сцени.

Напередодні революції 1848 р. аматорські трупи виникли й на західноукраїнських землях. У їхньому репертуарі були п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, а також місцевих авторів — М. Устияновича, С. Петрушевича, А. Духновича. Вони засуджували насильство влади, висміювали тих, хто забув рідну мову та звичаї свого народу.

2. Образотворче мистецтво

Як образотворче мистецтво того часу було пов'язане з іншими жанрами культури?

Розвитку українського живопису в першій половині XIX ст. сприяло виникнення низки художніх шкіл в Одесі, Харкові, Києві.

Які особливості розвитку тогочасного живопису зазначено? Чи збігаються вони з характеристиками розвитку інших жанрів культури?

Сучасні українські історики Володимир Греченко, Ігор Чорний про особливості розвитку українського живопису першої половини XIX ст.

У цей час художники зосередилися на народних типажах і яскравих особистостях із народної маси, намагаючись передати їх багатий внутрішній світ, довести рівноцінність для мистецтва простих людей та еліти. Художники стирали межі між класицизмом і романтизмом, досягаючи при цьому успіхів у торуванні шляхів до реалістичного живопису. Український національний колорит сприяв цьому найбільшою мірою. Тому українська тематика розроблялася не тільки українськими художниками (А. Мокрицьким, І. Сошенком, В. Яненком), а й росіянами, що жили й працювали в Україні, — В. Тропініним, К. Павловим, М. Сажиним.

У творчості багатьох художників самостійним жанром визначався пейзаж, який відходив від класицистичної умовності й набував емоційної виразності та місцевої своєрідності. Про це свідчать картини **Івана Сошенка** та **Михайла Сажина**.

Серію портретів видатних людей — М. Гоголя, Є. Гребінки, О. Кольцова — створив **Аполлон Мокрицький**.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Видатний російський художник **Василь Тропінін**, який протягом 20 років жив у маєтку на Поділлі, відтворював мальовничу природу України, жанрові сцени із селянського життя.

Які нові тенденції можемо прослідкувати в розвитку живопису?

Іван Сошенко. Краєвид із селянами

Михайло Сажин. Вид на Київ

Василь Тропінін. Хлопчик з топірцем

Капітон Павлов. Діти, які граються

Аполлон Мокрицький. Портрет дружини

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва відкрила творчість **Тараса Шевченка**. Вихованець відомого російського художника Карла Брюллова, він пішов самостійним шляхом в образотворчому мистецтві та досяг вершин насамперед у гравіюванні, за що був удостоєний Петербурзькою академією мистецтв звання академіка.

Він оволодів різними техніками і створив серію портретів, сповнених психологізмом, у тому числі й власні автопортрети, які стали своєрідним літописом життя видатного митця. У жанрових картинах «Селянська сім'я», «На пасіці», «Катерина» та ін. художник відображав філософію життя простих людей.

У 1847 р. Т. Шевченко, подорожуючи Україною, задумав видати серію офортів під назвою «Живописна Україна», де мав намір показати її

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

природу, історичне минуле, побут і звичаї українського народу. Згодом цей задум утілився в офортах — «У Києві», «Судна рада» та ін.

Роздивіться відомі художні роботи Тараса Шевченка. Чим характеризувалася його живописна творчість?

Циганка-ворожка

Селянська родина

Офорт із серії «Живописна Україна» («Мальовнича Україна»): «Судна рада». (Автор прагнув видавати по 12 естампів щороку. Але було видано лише один альбом, куди ввійшло 6 офортів)

3. Архітектура

Якими були особливості архітектури в цей період?

Розвиток архітектури в Україні в першій половині XIX ст. здійснювався у стилі класицизму, із характерною геометричною чіткістю форм та наслідуванням античності. Цей стиль домінував у забудові українських міст.

Перехід до класицизму позначився й на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр із площею, на якій розміщувалися будинки урядових установ. Квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, зокрема палацово-паркових, мали відкритий характер. Прикладом такої забудови є Одеса, де в стилі класицизму працювали вітчизняні, французькі й італійські архітектори.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Що було характерним для забудови нових міст?

З історії міста Дніпро

9 квітня 1817 р. був офіційно затверджений генеральний план розвитку Катеринослава, розроблений архітектором В. Гесте, з використанням первісного планування міста 1790-х років архітектора І. Старова. На новому плані центр Катеринослава перенесений у нижню частину біля Дніпра. Колишня головна площа на горі тепер отримала назву Ярмаркової. У новому центрі виділено низку площ господарського значення — Торгова, Сінна, Рибна. Згідно із цим планом аж до кінця XIX ст. і велася забудова Катеринослава.

Зі статті сучасної української дослідниці Влади Прокаєвої про забудову Одеси

...Найяскравіше самобутні ознаки архітектури міста втілились у громадських спорудах. Ще на початку XIX ст. були збудовані театр, лікарня, собор, пошта. Пізніше зводяться будинок градоначальника, Михайлівська церква... Про високу містобудівну культуру свідчить ансамбль Приморського бульвару. Задуманий як центр міста, він звернений до моря широким фронтом будинків. Середину забудови було виділено напівкруглою площею з пам'ятником А.-Е. Рішельє, на флангах споруджено будинок біржі й палац губернатора, що формувало цілісну композицію. Своєрідний ритм забудови підкреслювався горизонталями терас, котрі перетиналися вертикаллю грандіозних сходів, які згодом дістали назву Потьомкінських.

Федір Алексєєв.

Вид Миколаєва

Вид Херсона

Бульварні сходи в Одесі (*гравюра XIX ст.*)

Вид на пам'ятник князеві Володимиру в Києві (*поштова листівка початку XX ст.*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Змінювалася архітектура й старих міст — Києва, Чернігова, Полтави, Харкова та ін. Центри цих міст перепланувалися й заповнювалися новими будівлями адміністративного та громадського призначення, що зводилися у стилі класицизму й були довкола міських площ.

Архітектурний стиль Києва в ті часи визначався відомим архітектором **Андрієм Меленським**, який обіймав посаду міського архітектора. За його проектами споруджено пам'ятник на честь поновлення Києву магдебурзького права, церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі.

Як урізноманітнювався вигляд міст? Чому це відбувалося? Розгляньте сучасні фотографії й зображення XIX ст. архітектурних споруд й визначте прийоми, які використовували в архітектурі в Україні в першій половині XIX ст.

Контрактовий дім у Києві

Інститут шляхетних дівчат у Полтаві

Міський театр у Львові

Перший міський театр в Одесі

Кругла (Олександрівська) площа в Полтаві

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У першій половині XIX ст. українська архітектура розвивалася в тісному взаємозв'язку з європейською. У містах зводилося багато приміщень торговельного й культурного призначення.

Розвиток культурного життя спонукав до будівництва театрів. Змінювався вигляд міст і завдяки будівництву навчальних закладів (академій, університетів, ліцеїв, інститутів шляхетних дівчат, гімназій, училищ тощо). Такими були: інститути шляхетних дівчат у Полтаві та Києві, університет у Києві (архітектор — **Вікентій Беретті**) та ін.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які були найбільші досягнення українського музичного мистецтва цієї доби?
2. Які театральні колективи були найбільш відомі в ці часи?
3. Яких художників першої половини XIX ст. та їхні твори ви знаєте?
4. Які архітектурні пам'ятки були створені в цей період?
5. *Які спільні ознаки були притаманні розвитку культури цієї доби?*
6. *Яка тематика переважала у творах мистецтва? Чому? Поясніть на прикладах творів із різних сфер культури.*
7. *Як вони були пов'язані із соціально-економічними змінами в житті населення українських земель?*
8. *Які пам'ятки культури з досліджуваних на уроці справили на вас найбільше враження? Чому? Покажіть на* ***карті 2*** *місця їхнього розташування.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Розгляньте сучасні афіші й поясніть, чому й сьогодні в театрах України користуються увагою глядачів вистави, створені українськими митцями у першій половині XIX ст.

2. Які пам'ятки культури цього періоду ви бачили особисто? Яке враження вони на вас справили? Покажіть на **карті 2** місця їхнього розташування.
3. Складіть план віртуальної екскурсії на тему «Сучасне життя пам'яток культури першої половини XIX століття».
4. Підготуйте інформаційне повідомлення на тему «Що пов'язує отамана Йосипа Гладкого з оперою "Запорожець за Дунаєм"?».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 14 ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Житло та побут селян

Якими за свідченнями документів були характерні риси селянського побуту? Як наведені джерела доповнюють одне одне?

Із записів де ла Фліза[1]

Селянські житла (на Київщині) збудовані з дерева, вони теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове… Майже всі хати вкриті соломою. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору. У кімнаті є піч. Хати заможних селян просторіші, у них більше порядку й чистоти, вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях можна бачити в кутку кімнати напроти дверей намальовані образи святих, прикрашені рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька стільців.

Зразки селянських жител (*із книжки де ла Фліза*)

Внутрішнє планування селянської хати (*із книжки де ла Фліза*)

Із записів де ла Фліза

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують

[1] Цінним історичним джерелом є рукописні ілюстровані альбоми *Домініка П'єра де ла Фліза*, француза за походженням, який від 20-х років XIX ст. був лікарем на Київщині. У службових поїздках він не лише надавав медичну допомогу, а й занотовував почуте й побачене. Записи доповнював малюнками.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

з житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока й сиру. Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхнього раціону. Для їжі вони користуються глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева і складені рядочком у шафі. Виделки їм майже не відомі…

Де ла Фліз. Одяг селян двох районів Київщини

Доберіть 5–7 прикметників, доречних у розповіді про українське село в зазначений період. Обґрунтуйте доречність кожного дібраного слова.

2. Життя та побут мешканців міста

Які зміни в розвитку міст визначає дослідник? Чи були вони характерними для інших регіонів України? Чому ви так думаєте?

Сучасна українська дослідниця Олена Кузема про розвиток міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Чисельність та етносоціальна структура населення міст Правобережної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. зазнали істотних змін. У цей час відбулося кількісне зростання населення, але здебільшого за рахунок піднесення великих міст і визначених урядом адміністративних центрів. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі мешканців міст все менше залишалося українського населення, оскільки провідні позиції тут стали займати міщани та купці — вихідці з Росії, євреї, представники інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру на міські окраїни… міста Правобережної України у першій половині XIX ст. ставали все більш розрізненими, чужішими для українців, а їх розвиток підпорядковувався чужонаціональним силам і стороннім осередкам.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Уважно роздивившись ілюстрацію, назвіть п'ять ознак, які свідчать про те, що: 1) на картині зображено місто; 2) у цей період більшість українських міст майже не відрізнялися від сіл. Прочитайте поданий текст і доповніть перелік рис, що характеризують «обличчя» тогочасного міста.

Євграф Крендовський. Полтава. Олександрівська площа

За дослідженням сучасного історика Іванни Гуржій

Загальний благоустрій Києва на початку XIX ст. залишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здіймалася жахлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося «бездонне» багно. У цьому відношенні не ставала винятком і найліпша частина — Липки. Навіть удень на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців — «ратників», які мали стежити на перехресті вулиць і в разі потреби здійснювати відповідні заходи.

Прочитайте уривок із праці історика й зробіть 3–4 висновки щодо житла різних верств населення України.

За дослідженням сучасного українського історика Володимира Молчанова

Ціна на будинки в центральних частинах як губернських, так і повітових міст Правобережної України завжди була високою, особливо якщо вони були новими, мали багато поверхів та значну площу. Так, на початку XIX ст. в Києві нові будинки в центральній частині міста оцінювалися від 6500 до 25 000 руб.

Дещо менш якісним і більш доступним за ціною було житло в київських ремісників… За стару хату платили 100–150 руб.

Найбільш якісним було житло в купців. Так… триповерховий кам'яний будинок у Житомирі разом із крамничками було оцінено в 9151 руб.

…Згідно з даними І. Фундуклея, вартість спорудження селянської хати становила 32,99 руб.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Сім'я і доля жінки

Чи змінилися традиції шлюбу на початку XIX ст.? Чому так сталося?

За українським сучасним дослідником Всеволодом Наулком

Шлюб в Україні був різновидом договору, який укладався у XVIII—XIX ст. письмово, особливо, коли йшлося про розділ землі. Нареченій батько видавав придане. До нього входила скриня (постіль, одяг), інколи худоба, земля, гроші... роль самих молодих часто була незначною, адже в договорі йшлося не про любов, а про «поле», яке належало батькам. Звичаєве право обмежувало укладання нерівних шлюбів між багатими та бідними. І багаті, і бідні неохоче віддавали дітей за нерівного.

Загальним правилом було, що невістка йшла в сім'ю чоловіка. Але в нерівних шлюбах траплявся і випадок, коли бідний чоловік йшов у сім'ю жінки, на приймацтво... Шлюб набував чинності тільки через вінчання.

Українська сім'я після одруження ділилася — оженившись, син ішов із дому і будував власний. Але для допомоги батькам один із синів залишався. На Правобережжі залишався старший, на Лівобережжі — молодший. Інколи (коли в батька не було синів) залишалися й дочки.

Сформулюйте власне ставлення до долі жінки в українській сім'ї. Поділіться своїми думками з однокласниками.

Сучасна українська дослідниця Оксана Кісь про долю жінки

Головою родини був чоловік. Його голос у важливих питаннях був вирішальним — коли йшлося про продаж корови чи одруження дітей. Чоловік мав легітимоване громадою право застосовувати фізичну силу щодо інших членів родини, в тому числі дружини. Дружина не могла сказати образливого слова щодо чоловіка — бо так не було заведено.

...В середньому традиційна українська родина мала від 7 до 12 дітей. Однак це була вимушена багатодітність, причому матеріальної можливості утримувати цих дітей часто не було... З кожною дитиною господарське навантаження на жінку зростало, а ресурси сил і часу були не безмежними...

...в XIX ст. серед українок на українських теренах Російської імперії письменних було лише 4 % — на противагу 11–12 % письменних чоловіків. Причина цьому — батьки не вважали за потрібне віддавати дівчат у науку. Дівчина шкільного віку була потрібна в господарстві.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Обговоріть у загальному колі:

1. Яким чином зміни в політичному та економічному житті українських земель вплинули на повсякденне життя українського населення в першій половині XIX ст.?
2. У житті яких верств населення зміни були найвідчутнішими?
3. Які відомості на уроці справили на вас найбільше враження?
4. Про що хотілося б дізнатися ще?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII — першої половини XIX ст.

- **Назвіть дати:** видання «Енеїди» І. Котляревського, «Русалки Дністрової», «Кобзаря» Т. Шевченка, відкриття університетів у Києві.
- **Покажіть на карті** місця діяльності основних освітніх закладів, наукових і культурних організацій, місцезнаходження визначних архітектурних споруд.
- **Поясніть терміни й поняття:** «*національна ідея*», «*романтизм*», «*класицизм*».
- **Опишіть** пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва першої половини XIX ст.
- **Схарактеризуйте:** основні віхи формування нової української літератури та сучасної української літературної мови; провідні процеси розвитку освіти, науки й культури в Україні.
- **Визначте особливості:**
  - розвитку освіти, науки і культури, причини та наслідки культурних зрушень;
  - повсякденного життя у першій половині XIX ст.
- **Поясніть:**
  - суперечливі процеси модернізації розвитку освіти та культури;
  - ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 74*).
- **Висловте судження** щодо діяльності М. Гоголя, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, В. Каразіна, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша, М. Максимовича, М. Остроградського, Т. Шевченка. Створіть історичні портрети двох особистостей, діяльність яких ви вважаєте найважливішою для України цього періоду.
- **Жива історія.** Здійсніть дослідницький проект «XIX століття в історії моєї родини». Представте його результати у вигляді комп'ютерної презентації.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ IV.

Наддніпрянська Україна
в другій половині XIX ст.

* * *

... Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей, пора встати,
Пора волю добувати!

Ой, богдане, богдане, славний наш гетьмане,
Нащо оддав Україну ворогам поганим?!
Щоб вернути її честь, ляжем головами,
Наречемось України славними синами.

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду! ...

Павло ГУБИНСЬКИЙ
(з вірша «Ще не вмерла Україна...»)

Володимир ОРЛОВСЬКИЙ. Україна

У даному контексті нового значення набуває... термін «український проект»: націотворення було б неможливим без такого проекту. Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів «національного відродження» як умоглядна конструкція...

Георгій КАСЬЯНОВ, сучасний український історик

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 15 УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853–1856-Х РОКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Українське питання в контексті міжнародних відносин

Яке місце посідало українське питання в міжнародній політиці?

У другій половині XIX ст. українські землі залишались об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав, які прагнули поширити свій вплив у цьому регіоні. Тож, втручаючись у вирішення «східного питання»[1], європейські та турецькі дипломати надавали українським територіям особливого значення.

У чому вбачає дослідник відмінність України від інших територій і населення Російської імперії?

Німецький географ і мандрівник XIX ст. Йоганн Коль про українців

Великороси населяють центральну Росію, де в країні московитів знаходиться їхня істинна колиска... й називають себе «російські»... Малороси населяють південну Росію, особливо область Дніпра, у Києві потрібно шукати їхню колиску.

Вони називають себе малоросіянами, або просто руськими, руснаками, русинами, рутенами. Усі ці... походять від назви «Русь», а не «Росія»... Малороси є численним народом зі своєю мовою і власними історичними спогадами... відносно віку малоросійському роду належить пріоритет перед великоруським народом.

Французький історик, географ, економіст *Жан-Бенуа Шерер* у праці «*Аннали Малої Росії, або Історії запорозьких та українських козаків*» пише про «славний народ, першопричини якого сягають більш аніж на 800 літ у глибину минувшини». Українців автор характеризує як «людей рослих, сильних, привітних і гостинних, які ніколи нікому не нав'язуються, а й не зносять обмеження власної свободи». Притаманна їм громадсько-політична позиція така: «*Смерть або свобода!*»

У 1869 р. *Казимир Делямар*, французький політик, просив сенат увести в шкільну програму вивчення історії тих народів, що говорять

[1] Умовна назва міжнародних протиріч XVIII — початку XX ст., пов'язаних із занепадом Османської імперії, прагненням європейських держав розділити її території та поширенням національно-визвольного руху серед народів, що її населяли.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

слов'янськими мовами, аби розрізняти кожного з них. Таке доповнення, на думку Делямара, необхідне, щоб відкинути панівне на той час у французькій історії уявлення про єдиний народ під спільною назвою «русский», який мешкає в Російській імперії.

У середині XIX ст. Росія протиставила себе країнам Європи, проводячи войовничу політику. Як стверджував **Микола I**, «ми держава не торговельна, не аграрна, а військова, і покликання наше — бути грозою світу». Після численних анексій у Європі, на Кавказі та Далекому Сході наступною мішенню російської армії було обрано Османську імперію. Це змусило Британію, Францію, Сардинію та Туреччину об'єднати свої сили заради порушення російських планів.

2. Східна (Кримська) війна 1853–1856-х рр. на українських землях

У чому сутність і важливість для європейської політики Кримської війни?

Східна (Кримська) війна 1853–1856-х рр. увійшла в історію як масштабний воєнний конфлікт у Європі XIX ст. У середині XIX ст. російський уряд висунув ідею розподілу території Османської імперії, претендуючи на Чорноморські протоки, що викликало конфлікт із провідними європейськими державами — Англією та Францією.

Приводом стала суперечка на релігійному ґрунті за володіння святими церквами, що містилися на підконтрольній турецькому уряду території. До конфлікту долучилася Росія, яка в червні 1853 р. розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною й окупувала залежні від султана Молдавію та Волощину. Туреччина, заручившись підтримкою Англії та Франції, оголосила війну Росії. Союзники підтримали Туреччину, яка стала об'єктом російської агресії, бо побоювалися експансії Російської імперії в Європі.

Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії.

Аби попередити небажаний для Заходу розвиток подій у російсько-турецькому протистоянні, союзники оголосили війну Росії. На початку 1854 р. англо-французький флот увійшов у Чорне море. Першою постраждала Одеса — 22 квітня місто було обстріляно кораблями союзників.

У вересні 1854 р. розпочалися бойові дії в Криму. За відсутності залізниць росіяни не могли вчасно доправити туди необхідну кількість військ, а їхні вітрильники не становили загрози пароплавам союзників.

Російські війська відступили до Бахчисарая, поставивши під удар головну базу Чорноморського флоту — Севастополь. Обороняти місто довелось місцевими силами. Восени 1855 р. союзники захопили Малахів курган, що височів над Севастополем, і це змусило російське командування віддати наказ затопити залишки Чорноморського флоту.

Із травня 1855 р., після того як британці й французи захопили Керч, війна перейшла на Азовське узбережжя.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Спираючись на ілюстрації, розкажіть про основні події війни.

Висадка військ союзників у Криму (*літографія 1854 р.*)

Обстріл Одеси англо-французьким флотом 22 квітня 1854 р. (*з гравюри XIX ст.*)

Іван Владимиров. Затоплення кораблів Чорноморського флоту на Севастопольському рейді

Михайло Труфанов. Хірург Микола Пирогов під час війни

Після смерті Миколи I (1855 р.) його наступник Олександр II, не маючи змоги вести далі Кримську війну, завершив її Паризьким договором 1856 р. Росія втратила дельту Дунаю, мусила відмовитися від південної частини Бессарабії. Південно-західний кордон Росії було перенесено на річку Дністер. Одночасно нейтралізовано Чорне море: як Росії, так і Туреччині заборонено утримувати там військові флоти.

Кримська війна завершилася поразкою Росії. Вона продемонструвала вади самодержавно-кріпосницького устрою Російської імперії, її економічну й військово-технічну відсталість і безпідставність домагань ролі провідної держави в Європі.

3. Ціна війни для України

Поставте до тексту 3–4 запитання, які розкривають ціну Східної війни для України.

Кримська війна негативно позначилась на господарському житті України, особливо її прифронтових районів. Через Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії просувалися війська, транспорт зі зброєю та боєприпасами, а також пораненими вояками.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

З початком боїв російська армія та Чорноморський флот поповнювалися рекрутами переважно з Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній, що вичерпувало їхні трудові ресурси. На мешканців цих губерній покладалося забезпечення потреб армії.

На потреби війни було спрямовано роботу багатьох українських заводів: Миколаївського суднобудівного, Київського арсеналу, Луганського ливарного та ін. Зокрема, в умовах війни Шосткинський пороховий завод (на Сумщині) збільшив виробництво в шість разів.

Великих втрат зазнав Крим, зокрема його південна частина, яку сучасники порівнювали з величезним цвинтарем. Росіяни підозрювали татар у симпатіях до турецько-французько-британської коаліції та знущалися над мусульманським населенням. У той час багато ногайців і татар залишили Крим і переселилися до Туреччини.

Забезпечуючи потреби армії, українські селяни сподівалися на відміну кріпосного права.

Чи є зв'язок між причинами Кримської війни й селянським рухом за скасування кріпацтва? Поясніть свою думку.

Орест Субтельний
про селянський рух часів Кримської війни

Коли царський уряд оголосив створення ополчення з добровольців, українські селяни сприйняли це за відновлення козаччини, яка асоціювалася із свободою від кріпацтва, і кинулися формувати «козацькі» загони, відмовляючись служити панам. Становище стало критичним у Київській губернії, де понад 180 тис. селян 400 сіл оголосили себе козаками й вимагали скасування кріпацтва. Порядок відновили війська, але це показало внутрішню хворобу імперії.

Останнім етапом пов'язаного з війною селянського руху став похід селян «у Таврію за волею». Спричинили його чутки про те, що для заселення спустошеного внаслідок виселень татар Криму уряд закликає переселятися туди охочих і надає землю та грошову допомогу на розбудову господарства. Навесні та влітку 1856 р. розпочалося масове стихійне переселення селян, які з усім своїм скарбом рушали до Перекопу. Лише за допомогою армії уряду вдалося наприкінці 1856 р. придушити селянський рух.

Кримська війна стала для українців ще й братовбивчою, оскільки чимало з них воювали на боці Туреччини у формуваннях із залишків задунайського козацтва, тоді як більшість — у лавах армії Російської імперії.

4. Українське питання в Європі у другій половині XIX ст.

У чому сутність так званого українського питання?

Поразка, якої зазнала Росія під час розв'язаної нею Східної (Кримської) війни, спричинила активізацію сил, опозиційних її політиці за

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

кордоном. У Парижі посилилась діяльність польської еміграції. У її середовищі сформувалися політичні погляди правобережного шляхтича, поляка **Міхала Чайковського,** який у роки Східної війни здійснив спробу реалізувати свій план відновлення Гетьманщини.

Погляд здалека

Які протиріччя ви бачите у планах Міхала Чайковського?

Міхал Чайковський (Садик-паша) (*1804–1886*) народився на Волині в сім'ї шляхтича, яка мала давні родинні зв'язки з козацтвом. Брав участь у польському повстанні 1830–1831-х рр. Після його поразки емігрував до Франції. Згодом відбув із французькою дипломатичною місією до Туреччини. Там прийняв мусульманство та взяв ім'я Садик-паша. За його пропозицією в турецькій армії було сформовано козацький полк в 1400 осіб. М. Чайковський очолив його. Козацький полк відіграв помітну роль у воєнних діях на Дунаї 1854 р. Чайковський планував підняти козацьке повстання в Україні. Він мав на меті відновити автономну Українську козацьку державу під протекторатом Османської імперії. Але його плани не здійснились, оскільки він не мав підтримки союзників, які боролися за оволодіння Севастополем.

З утворенням союзу між Німеччиною й Австро-Угорщиною в 1879 р. й укладенням між ними угоди, спрямованої проти Росії та Франції, правлячі кола цих країн зайнялися «українським питанням». Така увага пояснювалась тим, що, незважаючи на поразку Росії у Кримській війні, держави-переможці не бажали розпочинати проти неї нової війни, а мирних способів для здійснення планів розчленування імперії не існувало. Інтерес до України був й економічним, адже на той час вона належала до одного з регіонів імперії, що розвивалися найбільш динамічно.

Як писав сучасник цих подій І. Рудович, «на початку 1888 року війна Росії з Австрією здавалася неминучою... Бісмарк краще за всіх оцінив українське питання: щоб утримати мир у Європі, необхідно створити незалежну Україну. Відрив України був би важкою ампутацією для Росії». Плани Бісмарка викладено в статті його прибічника Е. Гартмана.

Які докази на користь створення самостійного Київського королівства висуває автор? Чому створення такої держави було важливим для Німеччини?

Зі статті філософа Едуарда фон Гартмана в німецькому журналі «Гегенварт» («Наявність»)

Немає ані географічних, ані етнографічних підстав для об'єднання двох світів — російського та українсько-білоруського в єдиний державний

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

організм... обидві частини можуть обійтися одна без одної як за географічним, та і за торговельно-політичним розташуванням.

З того випливає, що варто створити Київське королівство в межиріччі Дніпра й Пруту. Така Наддніпрянська держава мала б усі передумови для самостійного існування. Нова держава повинна отримати від Австрії гарантії недоторканності та увійти з нею до оборонного союзу. Відокремлення від Росії територій із 34 мільйонами населення покладе край її експансії на Захід...

Цей план знайшов підтримку в офіційних колах Австро-Угорщини й обговорювався німецькими політиками аж до Першої світової війни.

Проте Іван Франко різко відгукнувся на статтю Гартмана, з гіркотою зазначивши у львівському журналі «Правда»: «Боже мій, ось честь, ось радість для ягнят, що вовк ними цікавиться! ...Хто нами цікавиться в Європі, той робить це тільки з оглядкою на Росію і на те, як будуються його відносини з Росією. Потрібно Росії пригрозити — бух! є на сцену русини, випливає київське князівство». Зрозуміло, що Іван Франко не симпатизував Російській імперії, однак чудово розумів, що західні держави розігрують українську карту в своїх інтересах.

В українських селах пішов поголос: хто не запишеться в козаки до весни 1855 р., утратить право на волю. Тож у **березні 1855 р.** більшість повітів Київської губернії охопив селянський рух за волю **(«Київська козаччина»)**.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Розкрийте місце та роль українського питання в європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст.
2. Якими були причини Східної війни?
3. Як відбувалися основні події Кримської війни?
4. Яким був внесок України у війну?
5. *Що таке козацький проект Міхала Чайковського? Яким було його значення?*
6. *Як вплинула війна на Україну? Якими були особливості селянського руху, що розгорнувся під впливом Східної війни?*
7. *Порівняйте місце й роль Наддніпрянської України в системі міжнародних відносин першої та другої половини XIX ст. Визначте спільні та відмінні риси. Покажіть на* ***карті 5*** (*див.* Альбом карт) *розгортання цього руху.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. За допомогою Інтернету й інших джерел знайдіть інформацію та підготуйте короткі повідомлення про хірурга Миколу Пирогова, матроса Петра Кошку, адмірала Павла Нахімова або іншого героя Кримської війни — українця.
2. Прослідкуйте на **карті 5** хід воєнних дій у війні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 16 ЛІКВІДАЦІЯ КРІПАЦТВА ТА РЕФОРМИ 1860–1870-Х РОКІВ

1. Ліквідація кріпацтва в ході селянської реформи

Які були основні положення селянської реформи? Коротко сформулюйте та перелічіть їх. Поміркуйте, чи давала реформа селянам повне звільнення.

Поразка у Кримській війні засвідчила значну економічну й військову відсталість Російської імперії та змусила нового імператора Олександра II розпочати соціально-економічні реформи. Найболючішим було реформування аграрних відносин, ліквідація кріпацтва.

Чому автор вважає скасування кріпосного стану необхідним для подальшого соціально-економічного розвитку імперії? Які були основні причини скасування кріпосного права?

Обґрунтування необхідності скасування кріпосного права поміщиком О. Кошелєвим (*1858 р.*)

Слідкуючи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту, прислуховуючись до слів дворян, селян і дворових людей... я прийшов до переконання, що настав час для скасування кріпосного стану... По-перше, невдоволення селян проти поміщиків посилюється з кожним днем... По-друге, бажання селян і дворових людей бути вільними виявляється зі зростаючою силою... По-третє, збіднiння поміщицьких селян зростає... оброки дійшли до розмірів неймовірних...

...По-сьоме, вдосконалення сільського господарства вимагають застосування вільної праці. Поки в нас існує панщина... — доти рільництво не просунеться вперед. По-восьме, успіхи заводської та фабричної промисловості вимагають збільшення кількості вільних робітників...

Селянська реформа стала першою серед серед реформ 1860–1870-х рр. Основні документи, що визначали її, — імператорський «*Маніфест 19 лютого 1861 р.*» про відміну кріпосного права і «Положення про селян, які виходили із кріпосної залежності». На українських землях селянська реформа стосувалася долі 5,3 млн осіб.

Основним наслідком реформи було отримання селянами особистої свободи й певних громадянських прав. Водночас зберігалась економічна залежність селян від поміщиків.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У чому полягали суперечності нового правового статусу селян? Чому вони виникли?

СЕЛЯНИ ОТРИМАЛИ ПРАВО:

- купувати у приватну власність нерухоме майно;
- займатися торгівлею та промислами, підприємництвом;
- укладати угоди;
- самостійно вирішувати свої господарські та родинні справи;
- збиратися на мирські (сільські) збори, обирати органи селянського самоуправління

ПРОТЕ:

- вони залишались нижчим станом;
- мали відбувати рекрутчину;
- до 1904 р. до них застосовували тілесні покарання;
- протягом 9 років не могли відмовитися від наділу й залишались у селі

До викупу земель селяни вважалися тимчасово зобов'язаними. За отриману землю селяни, як і раніше, зобов'язувалися виконувати панщину чи платити оброк. Після викупу селяни ставали власниками. Розміри наділів встановлювалися для кожної місцевості окремо, наприклад, на Півдні норма наділу становила від 3 до 6,5 десятини, а на Лівобережжі — 2,7–4,5 десятини.

Чому «Положення» погіршило становище селян?

Український історик XX ст. Наталія Полонська-Василенко про селянську реформу

«Положення про звільнення селян від кріпацтва» було укладене неясно. Не встановлено однакового наділу на душу: розмір вагався у зв'язку з різними причинами в різних губерніях і залежно від якості землі; від розмірів поміщицького маєтку. Якщо понад наділльною нормою залишалася земля, якою до реформи користувалися селяни, то вона переходила до поміщика. Становище селян в Україні було гіршим, ніж у Росії, бо в Україні наділи їх до реформи були більші ніж ті, які вводила реформа.

Унаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94 % селян одержали наділи, менші від 5 десятин, що за тодішніми нормами було недостатнім для ведення господарства. Але й ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викуповувати в поміщиків.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Хто герої карикатури? Яка її основна ідея? Чому ви так думаєте?

Карикатура українського сатиричного журналу «Шершень» на селянську реформу 1861 р. (*1906 р.*)

Аграрна реформа не розв'язала соціально-економічних протиріч у суспільстві, оскільки її реалізація перебувала в руках противників самої реформи.

2. Реформи адміністративного управління

Які зміни відбулися в імперській політиці місцевого самоврядування? Коротко сформулюйте й перелічіть їх.

У 1864 р. в губерніях і повітах Російської імперії введено *місцеве земське самоврядування*. Цей крок обумовлювався зрушеннями в суспільстві, пов'язаними з наданням селянам прав громадянства та зростанням потреб у місцевій адміністрації. Згідно із законом земства були не тільки виборними, а й загальностановими: до їх складу входили представники дворянства, буржуазії та селянства. Фактично провідну роль у земствах відігравали поміщики. Водночас це був відхід від традиції внутрішньої імперської політики, коли всіх чиновників призначали вищі інстанції.

Земське самоуправління було запроваджене в Україні в 1865–1875 рр. на Лівобережжі та Півдні. На Правобережжі ця реформа була поширена пізніше, бо російський уряд остерігався польського шляхетського впливу на земства.

Земства дбали про санітарію, утримували лікарні. Медична допомога надавалася всім, хто за нею звертався, незалежно від того, чи платив пацієнт земські податки. Тож земства покращили медичне обслуговування в українських губерніях.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Активну діяльність розгорнули земства в піднесенні сільського господарства, вони організовували сільськогосподарські виставки з досягнень рільництва та скотарства і преміювали власників кращих експонатів.

Завдяки їхній підтримці виник селянський кооперативний рух, кредитні установи для селян. Земства опікувалися також будівництвом та утриманням шляхів, організацією поштової служби.

Земства утримували початкові та професійні школи, навчання в яких було безкоштовним. За погодженням з міністерством освіти вони відкривали школи різних типів, прагнучи охопити освітою всю молодь.

Важливим етапом на шляху розвитку місцевого самоврядування стала *міська реформа* (1870 р.), яка мала на меті поліпшити стан міського господарства й залучити до управління містами підприємців. Згідно з реформою в містах запроваджувалися виборні органи місцевого самоврядування — **міські думи** з розпорядчими функціями. Брати участь у виборах у думи могли чоловіки, які досягли 25 років та сплачували в міську казну податки й не мали боргів перед містом, або організації, що сплачували податки в державний бюджет. Депутати (гласні) міської думи обиралися на 4 роки. До їхніх функцій належало дбати про благоустрій міста, охорону здоров'я, освіту, опікуватися розвитком торгівлі, промисловості та ін. Міські думи сприяли напрацюванню в міщан досвіду самоврядування.

3. Судова й інші реформи 1860–1870-х років

Які зміни відбулися в інших сферах суспільного життя? Перелічіть їх.

Проведена 1864 р. судова реформа мала найбільш послідовний і прогресивний характер.

Як документ відображає необхідність реформи судової системи імперії?

Один з авторів судової реформи Сергій Зарудний[1] про потреби змін у судочинстві

Якби в 1861 р. не відбулося звільнення селян із землею, то не були б затверджені 1864 р. Судові статути. За кріпосного права не було необхідності в справедливому суді. Суддями були поміщики. Над ними панував вищий свавільний суд. Поміщики не могли йому не коритися, але в їхніх руках зосереджувалася влада над більшістю населення. Селяни розправлялися з поміщиками судом Лінча. Після 19 лютого 1861 р. й вищі сановники стали свідомими того, що з'явилась необхідність у суді скорому і справедливому.

[1] *Зарудний Сергій Іванович* (1821–1887) — виходець з українського дворянського роду, випускник Харківського університету, активний учасник селянської і судової реформ.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Судова реформа 1864 р. мала на меті зробити судочинство незалежною гілкою влади, що була вільна від втручання чиновництва. Вона здійснювалася на принципах всестановості, рівності всіх підданих перед законом, змагальності сторін та публічності судового процесу.

Нижньою ланкою нової судової системи ставали *мировий суд* і *з'їзд мирових суддів*.

Кандидатами в мирові судді ставали особи із середньою або вищою освітою, власники 400 десятин землі чи нерухомості. Були й почесні мирові судді, які могли розглядати справи в разі побажання сторін. Порушення за межами повноважень мирових судів розглядав окружний суд, юрисдикція якого поширювалася на населення кількох повітів.

Хто такі мирові судді? Як вони обиралися?

З'їзд мирових суддів Херсонського повіту (*фото 1869 р.*)

Знак мирового судді

Реформа ввела нові інституції: *суд присяжних засідателів* та *адвокатуру*. Присяжні засідателі обиралися з усіх *станів*. Участь громадськості в засіданнях зміцнювала авторитет суду серед населення, хоча противники запровадження суду присяжних називали його «судом вулиці». Повноваження адвокатів здійснювали присяжні повірені. Крім державних, існували й приватні повірені з такими самими повноваженнями.

На Правобережжі судова реформа, на відміну від інших губерній, впроваджувалась поетапно.

Судова реформа мала позитивні наслідки для суспільства, хоча й не до кінця подолала становий характер судочинства. Для селян зберігався волосний суд та мережа особливих судів, зокрема військовий і духовний.

Після поразки у Кримській війні для Російської імперії стало актуальним реформування армії. Основним завданням було переоснащення її новою зброєю, збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військового резерву. Тож замість рекрутських наборів була запроваджена загальна військова повинність. Це дозволило скоротити армію в мирний час і швидко збільшувати її з початком війни, проводячи мобілізацію. Термін служби скорочувався з 25-ти років до 6-ти в сухопутних військах і 7-ми на флоті. В армії було скасовано тілесні покарання.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Змінилася підготовка офіцерських кадрів. Розширився доступ осіб недворянського походження до вищих військових вищих навчальних закладів. Це зміцнило командний склад, але водночас викликало невдоволення дворянства, яке раніше обіймало всі офіцерські посади. Було удосконалено систему військового управління, проведено реконструкцію воєнних заводів.

Удосконалювалися військові однострої. Поява нарізної стрілецької зброї змусила відмовитися від яскравого одягу, який перетворював військових на зручні мішені.

Реформування охопило й освітню галузь. У 1864 р. прийнято «Положення про початкові народні училища», до яких належали міські та сільські школи, що утримувалися коштом громад і приватних осіб. До них приймалися діти всіх станів. Навчання здебільшого було безкоштовним, але існували і платні школи.

Які думки та почуття викликає у вас це фото?

Одна зі шкіл Маріупольської земської управи (*фото 1891 р.*)

Того самого року почалося реформування середньої освіти. Установлювалося два типи гімназій: класичні — з поглибленим вивченням мов та реальні, де основна увага приділялася предметам природничо-математичного циклу. У середніх навчальних закладах скасовувалися тілесні покарання учнів. Право навчатися надавалося вихідцям з різних станів, але через високу плату за навчання середня освіта була доступна лише дітям із заможних сімей. Дівчата і хлопці здобували середню освіту роздільно. Жіночі гімназії мали спрощені програми навчання порівняно із чоловічими. Вони спрямовувалися на підготов-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ку гімназисток як майбутніх дружин та матерів і не ставили за мету підготувати жінок до громадської діяльності.

Певні позитивні зрушення сталися й у вищій школі. Університетам надавалася академічна автономія. Створювалися вчені ради, які вибирали ректора та обирали за конкурсом професорів. Факультетські ради обирали деканів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим були викликані реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії?
2. Узагальнюючи матеріал уроку, складіть таблицю «**Реформи 1860–1870-х рр. у підросійській Україні**» за поданою формою:

Реформа	Зміст
Селянська	
Земська	
....	

3. *Узагальніть ваші думки щодо селянської реформи. Чи вважаєте ви її «великою реформою», як називали її деякі імперські діячі?*
4. *У чому полягали особливості проведення селянської реформи в Україні порівняно з Росією?*
5. *Схарактеризуйте особливості кожної реформи. Чи були вони послідовними й досконалими? Поясніть свою думку, спираючись на* ***карту 4*** (*див.* Альбом карт).
6. *Як ви думаєте, чому земська та міська реформи відкривали шлях до участі в суспільному русі національно свідомим українцям?*
7. *Які зміни відбулися в розвитку освіти після проведення освітньої реформи?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Чи можна стверджувати, що реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли розвитковi модернізаційних процесів у Російській імперії? Доведіть це фактами в короткому (не більш ніж 1000 слів) есе.
2. Спираючись на **карту 4** (*див.* Альбом карт), схарактеризуйте наслідки реформ 60–70-х рр.
3. Проаналізуйте оцінку реформ О. Бойком. Чи погоджуєтесь ви з нею? Чому?

Сучасний український історик Олександр Бойко про реформи 1860–1870-х рр. XIX ст.

Скасування кріпосного права й пов'язані з ним перетворення в українських землях... спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та занепад... їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання суперечностей між всестановою виборністю до земств та авторитарним режимом... з іншого боку — формували позастанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 17

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Особливості модернізації промисловості та сільського господарства. Розвиток залізничного транспорту

У чому була сутність модернізаційних процесів у промисловості і сільському господарстві?

Реформи другої половини XIX ст. спричинили розвиток ринкових відносин, сприяли завершенню промислового перевороту в Україні.

Мануфактурне виробництво замінювалось фабрично-заводським з використанням найманої робочої сили й парових машин, а потім і двигунів внутрішнього згоряння та електричних.

Особливо швидкими темпами розвивалися вугільна, залізорудна та металургійна промисловості. Наприкінці 90-х років Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну, трохи менше половини заліза та сталі, 70 % прокату металів.

Завдяки цим змінам в Україні утворились великі промислові райони загальноросійського значення, до яких належали Донецький вугільно-металургійний, залізорудний Криворізький, Придніпровський металургійний і Нікопольський марганцевий.

Піднесення набули традиційні для України галузі харчової промисловості — цукрова (84 % загальноросійського виробництва цукру), горілчана, борошномельна. Зросло виробництво сільськогосподарських машин (більше половини від тих, що вироблялися в Росії).

Які явища в економіці підросійської України ілюструють фото кінця XIX ст.?

Чуловський рудник в Юзівці (сучасний Донецьк)

Елеватор[1] в Миколаєві

[1] *Елева́тор* — зерносховище, обладнане відповідною технікою.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Промислове виробництво потребувало надійних транспортних шляхів. Тому у другій половині XIX ст. в Україні розгорталося будівництво залізниць. З 1865 р. споруджено першу в Наддніпрянщині залізницю між Одесою та Балтою. У 1880–1890 рр. залізниці вже з'єднували основні міста України — Київ, Харків, Одесу, Полтаву, Вінницю, промислові центри Донбасу та Придніпров'я, чорноморські порти з портами Балтійського моря. Залізниці прискорили перевезення товарів, динамізували торгівлю. Це позитивно позначилося на зменшенні витрат на доставку вантажів і збільшило вивіз збіжжя за кордон.

Назвіть економічні явища, що їх ілюструють подані фотографії. У чому відчувався вплив цих явищ на економіку України?

Залізничний вокзал у Києві (*фото 1870 р.*)

Зразок продукції Луганського паровозобудівного заводу (*фото початку XX ст.*)

Загалом Наддніпрянська Україна була одним із найрозвиненіших аграрних та індустріальних районів Російської імперії. Але при цьому модернізаційні процеси мали певні особливості:

- *Промисловий розвиток України носив однобічний, по суті колоніальний характер.* Лише 15 % підприємств України виробляли готову продукцію, а всі інші тільки постачали сировину для виробництва такої продукції в Росії. Вартість російських готових товарів була високою, а ціни на українську сировину — низькими.
- *Формування економіки України відбувалося як частини економічного простору Російської імперії.* Це проявлялося в розвиткові важкої індустрії й гальмуванні частини галузей легкої промисловості (полотняна, суконна та ін.), які конкурували з аналогічними виробництвами в інших регіонах імперії.
- *Розвиток української економіки базувався не на місцевому національному капіталі, а іноземному* — російському, німецькому, англійському, французькому, бельгійському (80–90 %), що призводило до вивозу левової частки прибутків за кордон. Водночас це дозволило запровадити новітні техніку та технології, передові форми організації праці, залучити кваліфікований персонал.
- *Більш швидкі порівняно із загальноімперськими темпи розвитку індустрії, високий рівень концентрації виробництва*, що сприяло швидкому зростанню великих підприємств.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Провідною галуззю економіки залишалося сільське господарство. Зміни в системі господарювання, пов'язані з розпадом традиційних форм поміщицького землекористування, сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва. За період від 1860 до 1887 р. посівні площі зросли в 1,5 рази. З одного боку, це свідчило про *екстенсивний розвиток*[1] господарства, з іншого — було показником такого прогресивного явища, як *освоєння земель півдня України*.

Водночас із зростанням посівних площ збільшилось використання удосконалених знарядь праці, нових прийомів агротехніки та сільськогосподарських машин. Наприкінці 70-х років у господарствах України діяло майже 700 парових двигунів. Модернізація сільського господарства приводила до пришвидшення темпів його розвитку.

Використайте подані факти для характеристики модернізаційних процесів в Україні.

- У 70–80-х роках XIX ст. — збільшення імпорту сільськогосподарської техніки майже в 16 разів, а її виробництва на півдні України — у 12 разів.
- Перетворення України на центр виробництва сільськогосподарської продукції: пшениці, ячменю; технічних культур: цукрового буряка, картоплі, тютюну тощо.
- Збільшення частки України в експорті пшениці Російської імперії до 90 %.
- На українських землях збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці й 10 % кукурудзи.
- Поглиблення спеціалізації сільськогосподарських районів: Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні цукрового буряка і конопель; Лівобережжя — картоплі й тютюну; Південна Україна, крім Кримського півострова, — поширення торговельного зернового господарства; Крим і Бессарабія — розвиток виноградарства.

Проте в земельних відносинах продовжували зберігатися феодальні пережитки: поміщицьке землеволодіння, общинне землекористування, яке заважало селянам вільно розпоряджатися наділом, відробіткова система за користування поміщицькою землею, що полягала в обробітку поміщицької землі селянами їхнім реманентом. Наймалися селяни переважно за гроші чи хліб у борг, зобов'язуючись потім відробити. Більшість селян не мала можливості придбати ані додаткову землю, ані сільськогосподарську техніку. Використання вільнонайманої праці переважало в господарствах Правобережжя й Південної України, а на Лівобережжі були поширені обидві системи.

[1] *Екстенси́вний розвиток в економіці* — спосіб збільшення обсягів виробництва шляхом кількісного приросту засобів виробництва (землі, кількості працівників тощо). Протилежне — *інтенси́вний* — такий, що базується на впровадженні передових досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, підвищенні рівня освіти й кваліфікації працівників, поліпшенні організації виробництва, більш раціональному використанні ресурсів тощо.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Урбанізація

Що таке урбанізація? Які були її характерні ознаки у другій половині XIX ст.?

Урбаніза́ція (від лат. *urbanus* — «*міський*») — зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується збільшенням і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя.

Процес урбанізації на території України розпочався в XIX ст. й особливо прискорився після реформ 1860–1870-х рр. та початку швидкого розвитку промисловості. За рівнем урбанізації виділявся південь України, де частка міських жителів наприкінці XIX ст. становила 21 % (1319 тис. осіб), й особливо Херсонська губернія — 29 %.

З'явилися великі адміністративно-торгово-промислові центри (Одеса, Харків, Катеринослав (сучасна назва Дніпро), Київ, Миколаїв, Кременчук, Черкаси) і нові міські поселення на залізничних вузлах, біля шахт у Донбасі. Витіснення ярмаркового торгу постійною торгівлею спричинило формування спеціалізованих торгових міст, таких як Бердичів, Умань та ін.

Протягом цього часу відбувалося збільшення чисельності населення міст. Якщо до реформи 1861 р. лише Одеса мала понад 100 тис. жителів, то на кінець XIX ст. було вже чотири великі міста: Одеса (понад 400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.).

Проаналізуйте документ і визначте типові тенденції розвитку міст.

З опису міста Маріуполя

1866 рік. Кількість будинків — 850, кількість мешканців 5260, 5 православних церков, 1 римо-католицька, 4 навчальні заклади — духовне училище, приходське училище, приватний жіночий пансіон і жіноча школа. Поштова станція, морська пристань, 11 фабрик і заводів, 1 ярмарок.

1899 рік. ...населення Маріуполя на 1 січня 1900 р. дорівнювало 57 431 осіб... всього лише 26 019 душ корінного населення, а 31 412 — пришлих. Торговельних і промислових підприємств нараховується 1275... Усіх заводів і фабрик 130 з 9683 робітниками...

Місто утримує чоловічу гімназію, міське училище і п'ять початкових училищ... Окрім цього в Маріуполі є жіноча гімназія, 4 церковно-приходські школи, духовне училище і кілька приватних елементарних шкіл, безкоштовна недільна школа.

Покращувався благоустрій міст. Активніше відбувалась їх забудова кам'яними будинками в три, чотири або навіть п'ять поверхів. У містах з'являється електричне освітлення, ліфти, телефон, водогін, вимощені вулиці.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Саме тут відкривалися офіси банкірів і торговців, великі крамниці, ресторани та готелі. Засновувалися університети й гімназії, працювали наукові товариства, театри та музеї.

Проте життя тих губернських і повітових міст, які не перетворилися на промислові й торговельні центри, змінилося мало.

Що змінилось у містах і способі життя їхніх мешканців?

За сучасним українським істориком Олексієм Шляховим

У Харкові на початку XX ст. функціонувало 3936 крамниць, лавок та інших торговельних точок. У Катеринославі в 1912 р. налічувалося близько 2 тис. крамниць, 16 ресторанів, 31 готель. У Херсоні функціонували 738 лавок, 34 трактири, 15 готелів і заїжджих дворів. В Олександрівську на початку XX ст. діяло 440 магазинів і лавок, 10 готелів, 3 трактири та ін.

З історії українського трамваю

У 1892 р. трамвай з'явився в Києві — першим у Російській імперії. Другою на території сучасної України — та четвертою в Австро-Угорщині — стала львівська трамвайна система, відкрита в 1894 р. У 1897 р. було відкрито трамвайний рух у Житомирі, Катеринославі (Дніпрі), Єлисаветграді (Кропивницькому).

Початок роботи київського електротрамвая на маршруті: Маріїнсько-Благовіщенська (нині: вулиця Саксаганського) — Царська площа (нині: Європейська площа) (*фото XIX ст.*)

3. Зміни в етносоціальній структурі суспільства

Які зміни й чому відбулись в етнічній і соціальній структурі суспільства підросійської України?

Упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло втричі (із 7,7 до 23,4 млн осіб). Таку динаміку спричинив не лише природний приріст, а й міграції етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним з важливих важелів інтеграції України до складу імперії. Російський царизм пільгами й привілеями заохочував заселення української території, особливо південної частини, представниками інших етнічних груп: сербами, німцями, греками, болгарами тощо.

Це спричинило глибокі зміни в етнічній структурі міського населення, де українці наприкінці XIX ст. становили не більше третини. У цей період значно збільшилася чисельність росіян — до майже 12 %. Найбільше їх було серед дворян, чиновників, військових, студентів, купців й робітників на Лівобережжі й півдні України.

Найбільший приріст серед національних меншин спостерігався в євреїв. Наприкінці XIX ст. євреї становили в українських губерніях

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

8 % усього населення й 33 % — міського. Показники у Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілості євреїв (тільки там їм дозволялося селитися на постійне проживання), були ще вищими — відповідно 12,5 і 80 %. В умовах утвердження ринкових відносин євреї здебільшого займалися торгівлею, ремеслом та підприємництвом. Багато євреїв поповнили також лави робітництва й інтелігенції.

Чисельність німців у народонаселенні України в той час сягала 378 тис. осіб. За кількістю вони посідали четверте місце й поступалися лише українцям, росіянам та євреям. На момент всеросійського перепису 1897 р. в українських губерніях проживали й інші етнічні групи: молдавани, болгари, греки, білоруси, чехи.

Поступових трансформацій зазнавала й соціальна структура населення, насамперед українських міст. Дворяни активно поповнювали лави чиновництва та інтелігенції, втягувались до підприємницької діяльності. Головним джерелом поповнення чисельності міської буржуазії України було купецтво, яке відігравало важливу роль в економічному житті міст, особливо в торгівлі, здійсненні фінансових операцій.

Чималу частину городян становили представники міщанського стану, які в модерну добу частіше перетворювалися на дрібних домовласників і торговців.

Промислове робітництво формувалося також за рахунок дрібних ремісників, які все більше розорювалися й поступово перетворювалися на найманих робітників. Унаслідок інтенсивного використання машин відбувалося активне залучення до фабрично-заводської промисловості дітей та жінок, праця яких оцінювалася вдвічі-тричі дешевше, ніж чоловіків. В українських губерніях відсоток жінок і дітей у промисловості коливався від 19,3 до 33 %.

Проаналізуйте статистичні дані, подані в таблиці «**Загальна чисельність робітництва в Україні в 1897 р.**», і поясніть, якими зрушеннями в економіці вони були обумовлені.

	Правобережна Україна		Лівобережна Україна		Степова Україна		Разом	
	абс.	*%*	*абс.*	*%*	*абс.*	*%*	*абс.*	*%*
Поденці й чорноробі	73 936	14,7	47 753	11,2	77 802	14	199 491	13,5
Слуги	167 551	33,4	123 194	26,6	139 951	25,3	430 696	29,1
Сільське господарство, рибальство й полювання	142 661	28,4	148 221	34,8	133 687	24,4	424 569	28,6

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Продовження таблиці

	Правобережна Україна		Лівобережна Україна		Степова Україна		Разом	
	абс.	*%*	*абс.*	*%*	*абс.*	*%*	*абс.*	*%*
Промисловість, торгівля, транспорт	117 395	23,5	106 217	27,4	201 801	36,3	425 413	28,8
Разом	501 543	100	425 385	100	553 241	100	1 480 169	100
Усього населення	9 567 010		7 568 321		6 295 076		23 430 407	

Перехід від ручної праці до машинної різко змінив структуру й кваліфікацію робітничих кадрів у промисловості: виділилася верхівка кваліфікованих технічних кадрів і технічних керівників.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на **карту 4**, розкажіть про модернізаційні зміни у промисловості й сільському господарстві.
2. Як змінилися українські міста?
3. Спираючись на **карту 4**, розкажіть про розвиток залізничного транспорту.
4. Які зміни відбулися в соціальній та етнічній структурі суспільства?
5. *Схарактеризуйте особливості соціально-економічних зрушень в українських землях у пореформенний період, використовуючи* ***карту 4****.*
6. *Поясніть на прикладах роль і місце українських земель у господарському житті Російської імперії.*
7. *Зазначте особливості розвитку українських міст у другій половині XIX ст.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Схарактеризуйте економічну політику російського уряду щодо українських земель. Доведіть, що вона мала колоніальний характер.
2. Складіть у зошитах порівняльну таблицю **«Особливості економічного розвитку Наддніпрянщини в XIX ст.»**. Можете скористатися запропонованою формою.

Галузі економіки	Характерні риси розвитку	
	перша половина XIX ст.	друга половина XIX ст.
Сільське господарство		
Промисловість		
Торгівля		

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 18

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НАПРИКІНЦІ 50-Х — НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ XIX СТ.

1. Початок громадівського руху. Хлопомани

Чим було зумовлено піднесення українського руху наприкінці 50-х — на початку 60-х років? У яких організаційних формах існував цей рух і які були його особливості?

Реформи середини XIX ст. сприяли лібералізації[1] суспільно-політичного життя і зростанню чисельності **інтелігенції**, яка, прагнучи модернізувати Російську імперію, неминуче ставала в опозицію до влади.

Інтеліге́нція (від лат. *intelligent* — «*знавець*») — соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею в різних галузях культури, освіти, науки, виробництва.

Свою роль частина української інтелігенції вбачала у виборюванні Україною власної автономії, досягнення якої пов'язувалося насамперед із просуванням національної ідеї та просвітою народу.

Одним із центрів відродження національного руху стала столиця Російської імперії Петербург, де мешкало чимало української громади. **1859 р.** українські діячі Петербурга створили першу **Українську громаду** — культурно-освітнє товариство, що мало на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів.

Започаткований у 1861 р. український часопис «Основа» друкував твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, публіцистику тощо. Тут уперше опубліковано низку поезій Т. Шевченка. Незважаючи на своє недовге 22-місячне існування (був заборонений царською цензурою), часопис сприяв зростанню національної свідомості українців.

Уже 1861 р. з'явилися громади в Києві, згодом у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі. Полем діяльності для громад стали недільні школи, наукові установи та видавнича справа.

Одним із проявів громадівства став рух **хлопоманів** (від польськ.: *chlop* — «*селянин*») — відгалуження українського культурно-національного руху Правобережної України кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. Представники цього руху походили переважно з польських і спольщених українських шляхетських родин. Однак, прагнучи демократизації суспільних відносин та служіння народові, серед якого жили, хлопо-

[1] *Лібералізáція* — пом'якшення державного або державно-бюрократичного тиску («контролю») на різні сфери суспільного життя — політику, економіку, право, культуру.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

мани відмовлялись від польської культури й переходили на бік українства. Вони доводили свою українськість тим, що вдягалися в народний одяг, спілкувалися й писали українською мовою, дотримувалися народних звичаїв, брали участь у селянських святах.

У чому полягали переконання ідейного натхненника хлопоманства В. Антоновича та його прибічників? Чому він звертається до польських шляхтичів?

Хлопомани.
Від ліва стоять: О. Хойновський, В. Василевський, В. Винарський; *сидять*: Т. Рильський, В. Антонович (*фото кінця XIX ст.*)

Зі статті Володимира Антоновича «Моя сповідь» у журналі «Основа» (*1861 р.*)

Доля хотіла, щоб я народився в Україні шляхтичем… Але я вибрав… вихід, бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями і мріями, та мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, і важку долю якого я бачив на власні очі…

Якщо ви хочете бути послідовними демократами і служити народу, то мусите визнати, що більшість народу на Правобережній Україні становлять українські селяни… Отже, поляки-шляхтичі мають перед судом совісті два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами, повернутися до його національності та невтомною працею і любов'ю спокутувати те зло, що було завдане українському народові їхнім класом, або залишитись у ролі визискувачів чужої праці та ворогів національного розвитку свого народу.

Серед активних діячів хлопоманства були також Тадей Рильський (батько відомого поета), Павло Чубинський, В'ячеслав Липинський та ін.

Під час студентських канікул учасники молодіжного руху пішки мандрували Україною, аби краще «пізнати її людність». Студенти вивчали селянський побут, розповідали слухачам про славне минуле України, злиденне становище селян та можливості його покращення. Така діяльність тривала до 1860 р., але ходіння в народ було малоефективним. Сільська влада й поліція переслідували хлопоманів.

Окрім подорожей Україною хлопомани влаштовували зібрання, випускали рукописний журнал та заснували 1859 р. школу, де зібрали 15 бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі». Вони утримували учнів на свій кошт, самі викладали, писали підручники українською мовою. Розміщувалася вона в будинку, де мешкало подружжя Антоновичів.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Діяльність Київської громади

У чому полягало значення діяльності Київської громади?

Громáдівський рух — створення та діяльність громад — організацій культурницького й суспільно-політичного спрямування молодої національно свідомої української інтелігенції.

Уже в 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів, разом з викладачами та студентами Київського університету (серед них були етнограф й автор тексту Державного Гімну України Павло Чубинський, філолог Павло Житецький, Іван Касьяненко, Михайло Драгоманов та ін.), утворили нову українську **Київську громаду**.

На 1862 р. вона налічувала близько 200 членів. Діяльність її була легальною й культурницькою. Громадівці створювали недільні школи для навчання дорослих, які підтримала демократично налаштована українська інтелігенція. Мережа недільних шкіл покликана була протистояти не тільки русифікації, а й польсько-шляхетському впливу на шкільництво Правобережної України.

Як оцінювалася в жандармському звіті діяльність Київської громади? Якою, на думку жандармів, була основна мета діяльності громади та хто її підтримував?

Жандармський рапорт про діяльність Київської громади (*1861 р.*)

У Росії існує товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками й поширювачами ідеї про можливості відновлення Малоросії... Це молоді вільнодумці, які докладають зусиль для здійснення пестуваної ними думки про свободу Малоросії та прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоті й навести на думку про колишню славу Малоросії та принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії. З цією метою, видається журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України та існує в Київському університеті народна школа, і з цією ж метою виїжджають молоді люди в різні місця Малоросії та України.

Важливим у їхній діяльності стало написання українських підручників і популярних книг для народу переважно історичної тематики. Також вони поширювали серед народу твори Тараса Шевченка та інших письменників.

Одним із провідників та ідейних натхненників громадівського руху був видатний український історик **Володимир Антонович**.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд зблизька

Які факти біографії Володимира Антоновича вас зацікавили? Як ви оцінюєте його діяльність?

Володимир Антонович (*1834–1908*) — історик, декан історико-філологічного факультету Київського університету, археолог, етнограф, археограф, народився 1834 р. в сім'ї польського шляхтича. Навчався в Одеській гімназії, закінчив медичний та історико-філологічний факультети Київського університету.

У 1861 р. приєднався до хлопоманів. Один з організаторів Київської громади, пізніше — активний учасник та ідеолог громадівського руху. Один із фундаторів і голова (1881–1887) Історичного товариства Нестора Літописця, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1902).

Засновник київської школи істориків й автор праць з української історії: «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво», «Археологічна карта Київської губернії» та ін. За його редакцією видано 15 томів «Архіву Південно-Західної Росії».

У своїй роботі Київська громада зміцнювала зв'язки з громадами різних міст. Відчуваючи свою слабкість і розпорошеність, українські громадівці прагнули до об'єднання у всеукраїнську організацію з метою посилювати свій вплив на українське національне відродження, намагалися поширити українофільські ідеї із середовища виключно «інтелігентського до широких народних мас».

3. Польське повстання 1863–1864-х рр. та його наслідки для України

Якою була участь українського населення в Польському повстанні 1863–1864 рр.? Як вплинуло це повстання на Україну?

У 1863–1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події **Польського національно-визвольного повстання.** Упродовж тривалого часу його готував Центральний національний комітет у Варшаві, що мав тісні зв'язки з польською еміграцією в Західній Європі. Повстанці прагнули звільнення Польщі з-під російської влади, відновлення Польської держави в межах 1772 р.

До підготовки повстання долучилися й члени Комітету російських офіцерів у Польщі, одним із засновників якого був українець Андрій Потебня. Активним учасником польського повстання був й український суспільний діяч, полковник Андрій Красовський, який за пропаганду серед солдат і селян був засуджений до 12 років каторги.

У 1863 р., за розпорядженням Центрального національного комітету, повстанські підрозділи напали на російські гарнізони в Королівстві

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Польському й завдали їм значних втрат. На бік повсталих перейшла незначна частина солдатів й офіцерів російської армії та діячів російської народницької організації «Земля і воля».

Спираючись на документ, визначте, яку мету ставили перед собою повстанці. Що обіцяли поляки українцям, якщо вони підтримають повстання? Як ви думаєте, чи підтримали їх українські селяни?

З «Маніфесту до польського народу»

Центральний Національний Комітет проголошує синів Польщі, безвідносно до віри й походження, вільними та рівними громадянами краю. Земля, якою Народ хліборобів користувався донині на правах чиншу чи панщини, стає його власністю. Збитки власників будуть винагороджені з державної казни. Усі чиновники та наймані робітники, що вступлять у ряди захисників краю, або у випадку смерті на полі слави — їхні родини, отримають з народної власності наділ землі. Отож до зброї, Народе Польщі, Литви та Руси, бо година спільного визволення вже настала.

Проте більшість селян не підтримали виступ поляків, бо не схвалювали включення українських земель до польської держави.

Чому, на думку М. Драгоманова, українство не підтримало польське повстання?

Український мислитель XIX ст. Михайло Драгоманов про позицію українців щодо польського повстання

...східні сусіди поляків мусили повстати проти «Москви», тому що це потрібно для Польщі, — а потім уже, відновивши Польщу, — і обов'язково Польщу 1772 р., сусіди ці повинні були отримати свободу розпоряджатися собою... — якщо тільки їм це дозволять поляки... українцям немає інтересу ділитися навпіл, так щоб західна їх половина увійшла б до союзу з Польщею, а східна залишалася за Росією... якщо українцям лити кров за автономію, то за автономію всього свого племені.

До того ж навесні 1864 р. царський уряд оголосив укази про селянську реформу на охоплених заворушеннями територіях, яка проводилася на вигідніших для селян умовах, ніж в інших землях Російської імперії.

Царський уряд жорстоко розправився з повстанцями, чимало поляків було страчено, вислано до Сибіру, а їхнє майно — конфісковано. Влада намагалася зменшити польське землеволодіння, створюючи пільгові умови для придбання конфіскованих маєтків поміщиками російського й «малоросійського» походження.

Поляки були усунені з державної служби на всіх рівнях і замінені на чиновників немісцевого походження, а також відставних офіцерів і генералів з інших губерній Російської імперії.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Водночас багато зусиль докладалося задля ослаблення католицької церкви, зокрема частину культових споруд було знесено, деякі передали у відання православної церкви.

Швидке і планомірне зросійщення Правобережжя відбувалось і за рахунок інтенсивного поширення тут російськомовної освіти. Відтак польські школи перетворювалися на російські, у населених пунктах, де переважали поляки, відкривалися міністерські училища, які краще забезпечувалися державою й давали якісну російську початкову освіту.

Незважаючи на пасивну роль українців під час повстання, український рух продовжував переслідуватись і називався імперськими чиновниками «польською інтригою».

4. Валуєвський циркуляр

Чи можна вважати Валуєвський циркуляр виявом шовіністичної[1] політики російського самодержавства?

Спочатку царський уряд ставився до громад поблажливо, оцінюючи їхню діяльність як суто культурницько-просвітню. Проте 1862 р. ситуація різко змінилася. Українські громади були безпідставно звинувачені в «сепаратизмі». Чимало громадівців — арештовано й покарано засланням. Припинилося видання журналу «Основа», були закриті недільні школи. Проти українофілів розгорнулася кампанія в пресі, з'явилися звинувачення у спробі створити українську самостійну державу.

Розгляньте кожну з причин і поясніть її на прикладах.

Причини змін у політиці російського уряду щодо українського руху:

- вибух Польського повстання 1863–1864-х рр. і підозра у зв'язках українського руху з польським;
- розгортання нелегальної діяльності різних опозиційних царизмові організацій («Земля і воля» та ін.), що розповсюджували заборонену літературу й підбурювали до виступу невдоволених реформою 1861 р. селян;
- стрімке зростання кількості україномовної навчальної, наукової, релігійної літератури, що, на думку цензорів, сприяло відродженню «малоросійської народності» та «южноруського сепаратизму».

Було розпочато слідство, за наслідками якого міністр внутрішніх справ П. Валуєв 20 липня 1863 р. видав таємний циркуляр[2], де виклав узгоджену із царем позицію російського уряду щодо українства.

[1] *Шовіні́зм* — проповідування національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами.

[2] *Циркуля́р* (від лат. *circularis* — «*круговий*») — письмове розпорядження наказового змісту для підлеглих.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У чому полягала сутність заборон, пропонованих документом? Яку мету переслідував царський уряд, видаючи Валуєвський циркуляр?

Циркуляр Петра Валуєва Київському, Московському, Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.

Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло політичного характеру... прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на неосвічених... взялися, під приводом поширення освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик...

...питання про користь вживання в школах малоросійського наріччя не вирішене, а розгляд його сприйнято більшістю малоросів з обуренням. Вони доводять, що малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя, вживане простолюдом, є російською мовою, зіпсованою впливом Польщі... Особам, які доводять протилежне, більшість малоросів докоряє сепаратистськими задумами, ворожими до Росії...

Зважаючи на тривожний стан суспільства та беручи до уваги, що питання про навчання грамотності на місцевих говірках не отримало остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне: до майбутнього розгляду [даного питання]... надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки твори, які належать до літературного письменства; випуск же книг малоросійською мовою духовного змісту, навчальних і призначених для початкового читання народу припинити.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на **карту 5** (*див.* Альбом карт), поясніть, які події свідчили про піднесення українського руху наприкінці 1850-х — на початку 1860-х років.
2. У чому полягало значення журналу «Основа» для розгортання українського руху?
3. Хто такі хлопомани і яку роль вони відіграли в становленні українського руху в Наддніпрянській Україні?
4. Використовуючи **карту 5**, розкажіть, як вплинуло Польське повстання 1863–1864-х рр. на життя Правобережної України.
5. Чим була викликана поява Валуєвського циркуляра?

6. *Які причини викликали піднесення українського руху наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст.?*
7. *Чому поляки так зневажливо ставилися до хлопоманів?*
8. *Чому українське населення не підтримало Польського повстання* 1863–1864-х рр.*?*
9. *Які мали бути основні наслідки Валуєвського циркуляра для подальшого розвитку українського руху?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Визначте особливості українського національного руху кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. порівняно з попереднім етапом.
2. Поясніть, чому цей етап отримав назву культурницького.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 19 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 1870–1890-Х РОКАХ

1. Громадівський рух на початку 70-х років

Чим «Стара громада» нагадувала перші громади? Чим відрізнялася від них?

На початку 70-х років суворий режим самодержавства дещо пом'якшився, послабилася цензура. На цей час у Києві зосередилися кращі сили української інтелігенції, які сформували нове ядро київської громади. Вона отримала назву «Стара громада» через те, що включала до свого складу частину громадівців-шестидесятників та людей переважно зрілого віку. На відміну від відкритого товариства 60-х років, київська «Стара громада» 70-х років перетворилася на таємну організацію, вступ до якої визначався жорсткими вимогами, і якщо хтось із присутніх на зборах був проти, кандидат не приймався до громадівського товариства.

У чому дослідник убачає особливості діяльності «Старої громади» та інших українофільських організацій?

«Стара громада» (у центрі — письменник Іван Нечуй-Левицький) (*фото 1870-х рр.*)

Сучасний український дослідник Максим Стріха про діяльність громад 70-х років

Історія українських організацій другої половини XIX ст. загадкова тому, що вони діяли таємно й у жодній з них не писалося протоколів, аби не полегшувати справи жандармам.

Навіть київська «Стара громада» була чимось ефемерним, бо ж не було ані статуту, ані порядку денного жодного засідання. Люди збиралися так, аби наразі з'явилися жандарми, то подати це зібрання як вечірку. Такі були особливості життя тодішнього українства.

«Стара громада» складалася не більш як з п'ятдесяти осіб, представників інтелектуальної еліти, людей з високим моральним авторитетом. Серед них були: економіст **Микола Зібер**, етнографи **Павло Чубинський** і **Федір Вовк**, драматург **Михайло Старицький**, композитор **Микола Лисенко** та ін. Піднесення її припало на першу половину 70-х років, коли вона стала на чолі українофільського руху.

Товариство трималося осторонь від політичної діяльності та зв'язків із революційними організаціями. Водночас «Стара громада»

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

перебувала в центрі тогочасного громадського життя України завдяки тому, що значна частина її членів працювала в установах земського та міського самоврядування й активно захищала інтереси українства.

«Стара громада» налагодила тісні зв'язки з громадами Харкова, Одеси, Чернігова, Полтави, Петербурга. З метою координації діяльності громад обрали Раду — центральний керівний орган усіх громад України. До її складу увійшли М. Драгоманов, В. Антонович, О. Русов, П. Чубинський, В. Беренштам та інші.

2. Південно-західний відділ Російського географічного товариства

У чому полягало значення наукової діяльності «Старої громади»?

Найбільшого значення «Стара громада» надавала розвиткові науки та освіти. Здобутком громадівців стало створення **1873 р.** в Києві **Південно-західного відділу Російського географічного товариства.** Його координатором виступив етнограф Павло Чубинський, а членами-засновниками відділу стали громадівці — відомі вчені: Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Микола Лисенко та ін.

Основними формами роботи Відділу була організація етнографічно-статистичних експедицій, обробка зібраних матеріалів, проведення засідань товариства, де обговорювалися наукові доповіді. Одночасно це дозволяло легалізувати роботу громадівців. За ініціативою наукового товариства в 1874 р. в Києві проведено перепис населення. Більшість членів відділу взяли участь в археологічному з'їзді в Києві (1874), який сприяв згуртуванню наукових сил у галузі історії, археології, етнографії, мовознавства.

Ознайомтеся з поданою інформацією. Зробіть висновок про напрями досліджень і діяльності Південно-західного відділу. Яку роль він відігравав у житті тогочасної України?

Видання Південно-західного відділу Російського географічного товариства:

- «Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества» (у двох томах);
- «Народні південноруські казки» (два випуски);
- «Історичні пісні малоруського народу» (у двох томах), підготовлені В. Антоновичем і М. Драгомановим;
- «Чумацькі народні пісні» з нотами, підготовленими М. Лисенком;
- «Кобзар» Шевченка (2 частини);
- «Праці етнографічно-статистичної експедиції» П. Чубинського (у 7 томах) (за перший том видання П. Чубинський отримав срібну медаль на виставці в Парижі).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу, заснувала свій орган — газету «Київський телеграф» — дієвий друкований орган українофільства, мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали в місцевій книгарні. Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літературні вечори, сприяли розвиткові української музики.

3. Емський указ

Порівняйте указ 1876 р. з Валуєвським циркуляром 1863 р. Як пропонувалося боротися з українським рухом у першому документі, а як — у другому?

Піднесення громадівського руху викликало незадоволення царської влади. Її турбував не тільки розвиток українофільських тенденцій, а й зростання громадсько-політичної активності суспільства. У зв'язку із цим голова Археографічної комісії М. Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні й у масках, які з'являються в краї, не що інше, як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини».

У 1875 р. Олександр II створив спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія дійшла висновку про те, що «вся літературна діяльність так званих українофілів має бути віднесена до прикритих лише благовидними формами зазіхань на державну єдність і цілісність Росії. Центр цієї злочинної діяльності міститься нині у Києві».

На підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Бад Емс, підписав указ про заборону використання української мови, який у літературі отримав назву **Емський указ 1876 р.**

Чим була викликана поява Емського указу Олександра II? Які цілі він переслідував?

З Емського указу 1876 р.

Государ імператор у 18/30 день минулого травня височайше наказав:

1. Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2. Друкування та видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.

3. Заборонити також різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот.

4. Припинити видання газети «Київський телеграф».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах, державних установах. Було закрито Південно-західний відділ Російського географічного товариства і звільнено ряд професорів Київського університету. Окремий пункт Емського указу стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського, яким заборонили жити в Україні.

У чому звинувачували викладача? Про що свідчив цей факт?

З листа директора Кам'янець-Подільської гімназії в 1877 р. до Міністерства освіти

...викладач російської мови й літератури Трохим Біленький розмовляє з малоросійським акцентом; із його приватного життя видно, що в душі співчуває українофільським тенденціям, але на службі обережний; для боротьби проти особливостей місцевої говірки учнів корисно було б замінити його людиною за походженням із Великоросії...

Репресивні заходи імперського уряду звели майже нанівець організований український рух у Наддніпрянській Україні. Про шкоду, заподіяну Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не надруковано жодної української книжки.

4. Михайло Драгоманов. Громадівський рух наприкінці 70-х — у 80-х роках XIX ст.

Визначте основні особливості розвитку українського руху наприкінці 70-х — у 80-х роках XIX ст.

Михайло Драгоманов (*фото кінця XIX ст.*)

Особливе невдоволення російських можновладців викликала діяльність Михайла Драгоманова. На вченого та громадсько-політичного діяча сипалися доноси за належність до «партії українофілів-сепаратистів», за участь у селянському вічі в Галичині, за пропаганду соціалізму тощо.

З трибуни Всесвітнього літературного конгресу, що відбувся в Парижі 1878 р., М. Драгоманов виступив із рішучим протестом проти ганебної антиукраїнської політики російського царату. Ним була написана й видрукувана французькою мовою брошура «Українська література, заборонена російським урядом», яка завдяки підтримці керівників конгресу набула широкого розголосу.

За домовленістю зі своїми товаришами-громадівцями і за їхньої фінансової підтримки він заснував журнал **«Громада»** в Женеві. У цьому

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

позацензурному часописі (1878–1882), який нелегально доставляли до України, М. Драгоманов сформулював політичну програму українського руху.

На сторінках цього журналу М. Драгоманов популяризував ідею українського громадівського соціалізму. Він поєднав західноєвропейське соціалістичне вчення з ідеями українського національно-визвольного руху. М. Драгоманов вважав, що найкращим для України буде федеративний устрій. Основну увагу політик звертав на набуття українцями права на культурно-національну автономію. Гасло незалежності України М. Драгоманов не висував, оскільки в той час не було в Україні політичних сил, які здатні були його реалізувати. Завдяки праці М. Драгоманова, його особистому впливу на інтелігенцію різних країн Європа дізналася про Україну. Проте погляди Драгоманова поступово призвели до розриву з київськими українофілами. Натомість посилилися його зв'язки з молоддю західноукраїнських земель.

На які положення програми М. Драгоманова звертає увагу І. Франко? Як він їх оцінює? Чи погоджуєтесь ви з його думкою?

Іван Франко про діяльність Михайла Драгоманова

...В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип — свідомого європейця і не менше свідомого українця...

...Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Треба поперед усього подати українському народові на його мові початки людського знання, вияснити явища природи і громадського життя.

...Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, та забажає на тій же мові читати і дальше; коли інтеліґенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також і між собою і для себе.

Незважаючи на репресії, громадівський рух не припинився. Громадівці брали участь у роботі Історичного товариства Нестора Літописця, заснованого в Києві в 1873 р. Товариство видавало наукові збірки, у яких опубліковано багато праць з історії України та Південної Росії, філології, археології, історичної географії, історії права.

З 1882 р. громадівці зосередилися навколо відкритого в Києві історико-етнографічного й літературного журналу «**Киевская старина**» (1882–1906). Тут публікувалися праці з історії, етнографії, археології, літературознавства України, історичні джерела — документи, щоденники, мемуари, пам'ятки народної творчості, художні твори. У журналі зі своїми працями виступали українські історики — Д. Багалій, М. Грушевський, О. Єфименко, письменники І. Франко, Панас Мирний, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський та ін.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Водночас молода українська інтелігенція не була задоволена надто поміркованою, лише культурницькою діяльністю громад, і в її середовищі виникали більш радикальні гуртки, які почали називатися молодими громадами. Молоді громади створилися в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та в деяких інших містах. До них належали здебільшого студенти, гімназисти, вчителі, семінаристи.

Провідні діячі «Старої громади» М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський, Ф. Винниченко та інші намагалися спрямовувати діяльність молодих громад. Відтак молодогромадівці допомагали їм у справі укладання словника української мови, розповсюдженні українських популярних книжок-«метеликів», женевських видань М. Драгоманова, у підготовці кореспонденцій для збірника «Громада». Однак молодь у своїй більшості була налаштована радикально. Її члени проводили окремі збори, брали участь у розповсюдженні народницької революційної літератури, безпосередньо підтримували тісні зв'язки з народниками, вели агітацію серед українських робітників. Найбільш революційно настроєні члени молодих громад переходили в народницькі гуртки й таким чином долучалися до загальноросійського народницького руху.

Так, на початку 70-х років виникла молода громада в Києві. Її члени виступали з критикою «Старої громади» та закликали до більш активних дій. Подібні організації створились і в інших містах.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли і як створено «Стару громаду»?
2. Яких наукових успіхів досягли члени «Старої громади»?
3. Коли з'явився і які положення містив Емський указ?
4. Які напрями існували в українському русі наприкінці 70-х — у 80-х роках?
5. *Покажіть на* ***карті 5*** *місця розгортання громадівського руху.*
6. *На яких питаннях національного руху зосередилася «Стара громада»?*
7. *Уявіть себе молодим співробітником газети «Київський телеграф» у 1875–1876 рр. Складіть розповідь про газету в ці роки.*
8. *У чому вбачали небезпеку громадівської роботи російські шовіністи та урядовці?*
9. *Доведіть, що заклики «Старої громади» обмежитися лише культурницькою діяльністю не могли заспокоїти імперські власті й порятувати український рух від поліцейських репресій.*
10. *Як Емський указ 1876 р. вплинув на становище української культури?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Сформулюйте значення громадівського руху.
2. Один із членів «Старої громади» Ф. Вовк писав: «*Ми одержали те, на що за здоровим глуздом мали право: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну*». Наведіть приклади такої діяльності, зробіть висновки про її значення для українського руху.
3. За бажанням — підготуйте доповідь про наукові успіхи «Старої громади».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 20 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ XIX СТ.

1. Студентський громадівський рух 90-х років. Братство тарасівців

Які були особливості студентського руху 90-х років? У чому його спільні та відмінні ознаки порівняно з попереднім періодом?

Радика́льний (від лат. *radicalis*) — докорінний, рішучий. У політиці — схильність до рішучих методів і засобів вирішення суспільних справ.

Наприкінці XIX ст. поміркована позиція старших громадівців у національному русі вже не знаходила відгуку серед молоді. Вона прагнула радикальних дій, і чимало української молоді почало долучатися до російського революційного руху.

Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій. Одним із перших було таємне молодіжне товариство, назване на честь Кобзаря **Братством тарасівців**, яке виникло в **1891 р.** Його організаторами виступили студенти харківських вищих навчальних закладів Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Базькевич, Микола Байздренко.

Згодом ідеї харківських гуртківців поширилися серед молодої інтелігенції Києва, Одеси, Полтави, Чернігова, Олександрії та інших міст України. Загалом у десяти філіях товариства нараховувалося близько ста осіб, серед яких були й відомі громадські діячі — Михайло Коцюбинський, Микола Міхновський та інші.

Програмою Братства тарасівців став документ під назвою «Символ віри молодих українців», опублікований у львівському журналі «Правда». Сформульовані в цьому документі положення згодом позначилися в програмах українських політичних партій.

Навколо яких основних ідей об'єднались тарасівці? Що поєднувало їх із громадівцями, а що було новим?

З програмних засад Братства тарасівців (*1893 р.*)

Україна під гнітом і піднімає свій національний прапор. Ми як сини свого народу — дбаємо, щоб дати йому волю національну.

Україна Австрійська й Україна Російська, однак, нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу...

Необхідно стати освіченим українцем, бо кожна велика ідея вимагає духовної сили.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Ми маємо дбати, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть в Україні.

Прагнемо такого ладу, у якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискуваному, а є місце цілокраїнській національній родині, що складається з рівних поміж себе правом, однаково забезпечених національно свідомих братів-працівників.

Учасники Братства тарасівців у Харкові (*фото 1891 р.*)

Більшість тарасівців вважала, що за тодішніх умов ідея самостійної України є нереальною, тож кінцевою політичною метою організації має бути визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії. Тарасівці визначили своє гасло: «*Не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо!*»

Основним джерелом фінансування діяльності братства стали пожертви благодійників, зокрема цукрозаводчика Василя Симиренка.

Проголошення тарасівцями мети своєї діяльності дало поліції підстави визначити їх як небезпечну групу й установити за ними нагляд. І тільки-но, того ж 1893 р., гуртківці Харкова й Херсона отримали зі Львова великий обсяг видань забороненої літератури, поліція провела серед тарасівців масові арешти, через що братство припинило своє існування. Майже всі заарештовані отримали різні терміни ув'язнення з наступним кількарічним поліцейським наглядом за місцем проживання. Після розгрому харківського осередку керівну роль перебрав на себе київський гурток Братства тарасівців.

Які запитання ставить сучасний дослідник щодо Братства тарасівців? Як би ви відповіли на ці запитання?

Сучасний український історик Ігор Гирич про Братство тарасівців

Досі повного списку Братства тарасівців невідомо. І невідомо, чи були чітко прописані завдання Братства тарасівців.

Тут виникає питання: чи ми можемо казати, що з'явився новий тип українця, який мислив категоріями української нації, української окремішності? Бо до цього такого в нашій політичній думці не існувало.

Друга проблема — це те, що ніхто з Братства тарасівців не став відомим політиком. Ми не можемо і Міхновського назвати політиком. Він був автором ідеї, але в політичних партіях він активно не ангажувався... Не був партійним діячем і Іван Липа, Базькевич, Байздренко, Боровик — ми тільки їх знаємо у зв'язку із заснуванням товариства.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Піднесення студентського національного руху спонукало старших громадівських діячів до пошуку шляхів їхнього згуртування. У 1897 р. на з'їзді всіх громад утворено Загальну українську безпартійну організацію (ЗУБО) на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. Вона поставила за мету згуртувати українських діячів в одному об'єднанні. До організації приєдналися всі громади, що існували у 20 різних містах підросійської України. ЗУБО заснувала літературне видавництво «Вік», книгарню в Києві, керувала влаштуванням шевченківських свят й інших культурно-національних заходів.

2. Становище робітників. Зародження робітничого та соціал-демократичного рухів

Чим була зумовлена поява масового робітничого та соціал-демократичного рухів?

У другій половині XIX ст. зростала чисельність робітників у промисловості й на транспорті, збільшувалась кількість постійних робітників. На металургійних заводах півдня України в 1892 р. частка таких робітників становила від 44 до 55 %.

Середня заробітна плата робітників наприкінці XIX ст. була 15–18 рублів на місяць для чоловіків, 9–10 — для жінок та 5–6 руб. — для дітей. Водночас вона ще й істотно відрізнялася (у 2,5–3 рази) у різних галузях промисловості.

Розгляньте фотографії та схарактеризуйте умови праці робітників, їхнього побуту й відпочинку.

Заміс цегли на цегельному заводі під Маріуполем

Харківська канатна фабрика (*фото О. Іваницького*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Юзівка і юзівські робітники (*фото кінця XIX ст.*)

Робітникам були притаманні специфічні риси та інтереси. Не маючи власності, вони могли покладатися лише на свою працю. Таке становище робило робітника, з одного боку, незахищеним перед усілякими життєвими негараздами (економічними кризами, хворобами, свавіллям власника підприємства та ін.), а з іншого — полегшувало сприйняття революційної агітації, що обіцяла «світле майбутнє».

Робітничий рух в українських землях спершу був стихійним, неорганізованим. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати.

Зародження робітничого та соціал-демократичного рухів

- Перший страйк відбувся в 1879 р. в Головних залізничних майстернях, де застрайкувало понад тисячу робітників.
- Страйк 600 робітників «Арсеналу» у вересні 1879 р.
- Першою робітничою організацією став Південноросійський союз робітників, який 1875 р. виник в Одесі, на чолі з Євгеном Заславським.
- У 1898 р. в Мінську на першому з'їзді Російської соціал-демократичної партії серед дев'яти його делегатів четверо представляли соціал-демократів України.

Формами боротьби робітників були: групове залишення роботи, знищення машин й обладнання, страйки та ін. У 1895–1899 рр. в українських губерніях відбулося 226 страйків і заворушень.

Від середини 70-х років робітничий рух почав набирати організованих форм. Поступово в Україні набирали силу ідеї *марксизму*, який пов'язував переустрій суспільства саме з індустріальним робітництвом — *пролетаріатом*. В основі марксистського світобачення були матеріалізм[1], теорія класової боротьби, віра у всесвітньо-історичну революційну роль пролетаріату — творця нового, комуністичного суспільства. Першими пропагандистами нового вчення в українських землях ще на початку 70-х років стали Микола Зібер і Сергій Подолинський.

[1] *Матеріалі́зм* — науковий напрям у філософії, що визнає існування зовнішнього світу незалежно від людської свідомості.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Національне відродження кримських татар. Ісмаїл Гаспринський

У яких умовах розвивалось національне відродження кримських татар? У чому воно проявилося?

У 1783 р. Кримське ханство було анексоване Росією. Гноблення з боку російської адміністрації та позбавлення кримськотатарських селян земельної власності спричинили масову еміграцію корінного татарського населення до Туреччини, занепад сільського господарства і практично знелюднення степової частини Криму. Залишила свій край більша частина кримськотатарської культурної еліти.

Водночас у другій половині XIX ст. відбулось небачене збільшення населення за рахунок колишніх кріпосних із російських нечорноземних губерній: за 30 років населення Криму зросло втричі, причому доля міського населення — на 190 % (для порівняння, у середньому по Росії — на 97 %). За даними перепису 1897 р., у Таврійській губернії проживало всього 196,8 тис. татар (з мільйона жителів Криму на момент анексії його Росією), що становило лише 34 % від усього населення. Українці й росіяни становили 45 %, німці — 5,8 %, євреї — 5,3 %, греки — 3,1 %, караїми й болгари — по 1 %. Хоча у другій половині XIX ст. кримські татари залишались найбільшим за чисельністю народом Криму, це не заважало російській владі ставитися до татарського населення імперії вкрай зневажливо. Була розроблена навіть теорія про неможливість співжиття в Криму корінного населення і прибульців, саме через «національні особливості й крайній фанатизм татар», спираючись на яку, із середини 1880-х років землю на півострові могли одержати тільки росіяни.

Значно погіршив стан національної освіти й культури наступ царату на мусульманське духовенство, майно та землі, які належали ісламським релігійним установам — мечетям. Адже вони, за відсутності захисту татар державою, були єдиним джерелом підтримки не лише духовності суспільства, а й просвітництва, культури й навіть інфраструктури міст і сіл. Руйнували татарські храми (1805 р. нараховувалось 1556 мечетей, 1914 р. — лише 729), за розпорядженням таврійського губернатора були знищені тисячі старовинних рукописів і книг.

Національно-визвольний рух другої половині XIX ст. спочатку був спрямований лише на виживання й збереження культурних традицій і звичаїв, на створення для турків і татар однієї мови, на реформування освіти.

З 1880-х років починається період активної діяльності татарської інтелігенції. У суспільстві прокидалося почуття національної гідності, поширювалися ідеї антиколоніальної боротьби. Такі настрої сприяли появі лідерів нового типу, які, отримавши європейського рівня освіту, залишалися вірними своєму народу. Одним із таких провідників був **Ісмаїл Гаспринський**.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд здалека

Висловіть своє ставлення до діяльності Ісмаїла Гаспринського. Яке значення вона мала для кримськотатарського відродження?

Гаспринський Ісмаїл-бей (*1851–1914*) — видатний громадський діяч, письменник, педагог.

Народився в Ялтинському повіті Таврійської губернії. Учився в сімферопольській гімназії, у кадетському корпусі в Москві. Учителював у Криму. У Парижі знайомився з досягненнями західної цивілізації. Кілька місяців провів у Каїрі — тодішньому центрі мусульманського відродження. Після повернення був обраний міським головою Бахчисараю. За час головування втричі збільшив бюджет міста, домігся підвищення квоти представництва кримських татар в органах міського самоврядування, удосконалював міське господарство, опікувався санітарним станом міста й розвитком освіти.

Розробляв і запроваджував нову систему шкільної освіти для мусульман Криму, а згодом й інших регіонів Російської імперії, що передбачала ознайомлення школярів з основами російської та європейської культур, формувала толерантність, віротерпимість, повагу до науки. Автор численних підручників і книг для молоді, виданих кримськотатарською мовою. Зокрема, його навчальний посібник «Ходжа-і-суб'ян» («Учитель дітей») став найпопулярнішим у тюркомовному світі.

Його художні твори: повість «Африканські листи», роман «Листи Молли Аббаса Франсові» та ін. — уславили його як класика нової кримськотатарської літератури.

У чому полягала основна ідея І. Гаспринського щодо стратегії духовного розвитку кримськотатарського народу?

Заголовок газети «Терджиман» («Перекладач»), яка видавалася російською й кримськотатарською мовами і виходила з 1883 по 1918 рр.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі статті Ісмаїла Гаспринського в першому номері кримськотатарської газети «Терджиман» (*1883 р.*)

Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що «Терджиман» намагатиметься передусім, з одного боку — давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого — знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взялися за цю справу в ім'я Господнє і взялися за перо в інтересах правди й науки. Чи буде «Терджиман» відповідати тим вимогам, які він собі ставить, чи ні, хай вирішить майбутнє.

Окрім газети «Тарджиман», виходив ще жіночий журнал — «Алемі-Нісван», що містив поради з виховання дітей у європейському стилі, пропагував світську жіночу освіту й інші новації, які чимало традиційно налаштованих татар не сприймали.

Ще одним лідером національного відродження Криму став **Ілля Казас** — представник малої народності Криму — караїмів, редактор рукописного молодіжного часопису «Давул» («Барабан»). Епіграфом цього видання стало прислів'я «Розуміючому і комариний писк — музика, а нерозуміючому і барабана — мало».

І. Казас був одним з ініціаторів створення в 1872 р. Сімферопольської татарської вчительської школи, яка готувала «вчителів для початкових училищ татар».

Оскільки в губернії не вистачало навчальних посібників для кримськотатарських учнів, то І. Казас їх написав. Серед них: «Російський буквар для татарських народних училищ», «Короткий практичний підручник російської мови, складений для початкових татарських шкіл Таврійської губернії».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли і як виникло Братство тарасівців? Покажіть на **карті 5** місця, де воно діяло.
2. Яким було становище робітників в Україні у другій половині XIX ст.?
3. Спираючись на **карту 5**, розкажіть про розвиток робітничого та соціал-демократичного рухів в Україні у другій половині XIX ст.
4. Які прояви національного відродження кримських татар спостерігаються у другій половині XIX ст.?
5. *У чому полягали особливості громадівського руху 90-х років?*
6. *Які етапи ви би виділили у громадівському русі в 60–90-х роках XIX ст.? Чому саме такі? У чому відмінності кожного із запропонованих етапів?*
7. *Чим було зумовлено появу масового робітничого та соціал-демократичного рухів?*
8. *Чому основною ідеологією робітничого руху став марксизм?*
9. *У чому полягали особливості національного відродження кримських татар?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Складіть таблицю «**Етапи громадівського руху**».
2. Подумайте, чи можна говорити про значне зростання робітничого та соціал-демократичного рухів у другій половині XIX ст. Чому?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

§ 21

1. Три етапи національного відродження в підросійській Україні

Що таке національне відродження? Які процеси воно поєднує? На які етапи поділяється? Чим ці етапи відрізняються один від одного? Для відповіді використайте схему, подану на першому форзаці підручника.

За визначенням історика XX ст. **Віталія Сарбея**, українське національне відродження — «це комплекс подій в історії України кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців, що свідчило про активізацію становлення та консолідацію на основі українського етносу нації».

На думку сучасного історика **Григорія Касьянова**: «Термін "національне відродження", очевидно, варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність. Загалом, здається, можна було б запропонувати альтернативний термін — націотворення, оскільки і за змістом, і за формою українське "національне відродження" було саме творенням нації…». «Якщо у першій половині XIX ст. націоналізм для більшої частини Європи був новиною, справді інтелектуальним винаходом, то після "весни народів" він став загальносвітовою тенденцією, і Україна в цьому відношенні не була винятком». «"Національне відродження"… тривалий, суперечливий і багатовекторний процес».

2. Риси й обличчя культурницького етапу національного відродження

Працюючи в групі, оберіть один-два документи і прокоментуйте їх, послідовно відповідаючи на запитання: хто автор документа? Чому присвячений документ? За яких обставин він з'явився? У чому полягає основна ідея документа? Що нового додає цей документ до наших знань про культурницький етап національного відродження?
Підсумовуючи, складіть загальну характеристику культурницького етапу національного відродження та запишіть її.

***Володимир Антонович*. Про українофілів та українофільство (*відповідь на напади «Вісника Південної та Південно-Західної Росії»*)**

За словами викривачів, вина українофілів полягає в наступному:

1) Вони надмірно дорожать своїми обласними відзнаками, а що найважливіше — своїм обласним наріччям (вираз більш ввічливий), або,

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

краще сказати, своїм потворним мужицьким говором (вислів К. А. Говорського). 2) Вони бажають своє наріччя зробити літературним і звести на ступінь мови. 3) Вони бажали б, щоб на цьому діалекті було побудовано викладання в сільських школах. 4) Вони кидаються в очі різними дратівливими для світських людей дрібницями: костюмом, піснями, виставами і т.д. — Усі ці дрібниці носять на собі характер обласний та мужицький і не личать людям освіченим. 5) Ця любов до обласних відмінностей, мабуть, є не що інше, як сепаратизм, тобто бажання політичного відторгнення Малоросії від Росії. 6) Ймовірно, всі ці прагнення є не що інше, як польські штуки, новий вид єзуїтських підступів, бажання посварити Малоросію з Росією і з'єднати її з Польщею.

***Пантелеймон Куліш*. Уривок з вірша «До рідного народу» (*1847 р.*)**

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

***Микола Костомаров*. Чи праві наші обвинувачі? (*Щодо питання про видання книг наукового змісту південноруською мовою*)**

...Ми запитаємо кожного... чи можливо, за законами людської природи, щоб народ свідомо, без тиску насильницьких обставин, зненавидів своє власне слово?... Вищий клас засвоїв так звану загальноруську мову, але не байдужий ще зовсім до своєї рідної... є ще досить таких, які не забувають мову своїх батьків і люблять її, як люблять і народ, який на ній говорить... Це засвідчує приклад малоросійської літератури; раніше досить було друкувати книгу в сотнях примірників, і ті насилу розходилися протягом багатьох років; тепер можна сміливо друкувати малоросійський твір тисячами, аби його зміст був задовільний.

***Павло Житецький* про світоглядні позиції київських громадівців (*1873 р.*)**

Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребами самооборони. Дуже гидким нам був так польський, як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства.

З резолюції Першого з'їзду студентських громад (*1898 р.*)

Ми, українська молодіж, стремлячись до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства, домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісти і рівності всіх віросповідань, просвіти на рідній мові, наведення обов'язкової безплатної науки. В політичній ділянці студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів.

Роздивіться репродукції творів українських художників другої половини XIX ст. Що поєднує ці твори? Чи пов'язані вони з національним відродженням? Чому ви так думаєте?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Володимир Орловський

Петро Левченко

3. Суспільні виклики й значення культурницького етапу національного відродження

На які суспільні виклики відповідало українське національне відродження? У чому були його сильні та слабкі сторони? Пригадайте учасників культурницького етапу національного відродження, діяльність яких стала відповіддю на ці виклики.

Сучасний український історик Григорій Касьянов: «Інтелектуали, “будителі нації”, у своїх пошуках відбивали певні загальні тенденції суспільного розвитку, вони були дітьми свого часу, діяли в цілком конкретних суспільних умовах і значною мірою їхній духовний світ був породженням цих умов».

Сучасний український політолог Олександр Салтовський: «Під впливом ідей німецького мислителя Й. Гердера, який звертав особливу увагу на націотворчу роль мови, фольклору, народних звичаїв і побуту селянства в Європі в 30–40-х роках XIX сторіччя, революційні сили згуртувались у нових таємних товариствах. Усі вони ставили собі єдину стратегічну мету і мали схожі та красномовні назви — “Молода Італія”, “Молода Франція”, “Молода Німеччина”, “Молода Польща”, “Молода Ірландія”… Ідеалом цього руху було перетворення Європи в континент націй-держав, де було б неможливим розділення нації на багато маленьких держав, або поділу територій деяких народів між різними державами.

Ці ідеї не могли не бути співзвучними з настроями патріотично настроєних українців. Культурницька робота, дослідження фольклору і побуту селянства, висвітлення життя “простого народу” в новій літературі, писаній народною мовою і для народу — все це сприяло поширенню духу гердерівських ідей та ідеалів “Молодої Європи”».

Сучасний український історик Ігор Гирич: «Формування української нації було не стихійним, самоплинним процесом. Воно було результатом творчості українських інтелектуалів: науковців, культурно-громадських і суспільно-політичних діячів. Український (окремішній) проект був лише одним із можливих варіантів національно-визвольного руху. На відміну від подібних

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

рухів у Центрально-Східній, Північній і Південній Європі, Україна зіткнулася з багатьма... труднощами... Українська територія була поділена між двома імперіями, українська еліта перебувала під впливом національних і державних ідей... польської і російської націй. Ці, здавалося, непереборні вади мислення були успішно подолані провідниками українського руху. Вони запропонували власну українську модель національного визволення, що дало можливість у 1917 році постати Української Народній Республіці».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Обговоріть в загальному колі:
що нового дізналися, навчилися на уроці? Що вам сподобалося? Про що ви хотіли б дізнатися більше, а про що — розповісти іншим?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА в другій половині XIX ст.

- **Назвіть дати:** Кримської війни, ліквідації кріпацтва, створення Київської громади, Південно-західного відділу Російського географічного товариства, створення Братства тарасівців, ухвалення Валуєвського циркуляру й Емського указу.
- **Покажіть на карті:** адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Російської імперії; основні центри діяльності суспільно-політичних організацій.
- **Поясніть терміни й поняття**: «*інтелігенція*», «*громадівський рух*», «*пролетаріат*», «*Київська козаччина*», «*урбанізація*».
- **Схарактеризуйте:** особливості соціально-економічних зрушень в українських землях у пореформений період; погляди і діяльність громадівців 1860–1890-х рр.
- **Визначте:** причини й наслідки селянської реформи 1861 р., значення громадівського руху.
- **Поясніть:** роль і місце українських земель у господарському житті Російської імперії; ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 102*).
- **Висловте судження** щодо діяльності В. Антоновича, І. Гаспринського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Чубинського.
- **Жива історія.** Уявіть, що вас запросили розробити сюжет комп'ютерної гри, присвяченої історії українських земель у другій половині XIX ст. Який період цієї історії ви виберете? Яких історичних персонажів задієте?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ V.

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

Против рожна перти
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести!

Правда против сили!
Боєм против зла! Міжи народ похилий
Вольності слова! ...

Іван ФРАНКО
(з вірша «Встрєч ідеті!»
(«Завжди те саме!»)

Іван ТРУШ. Трембітарі

XIX століття — час, коли люди вибирають собі батьківщину. Це, умовно кажучи, століття націоналізму. Люди обирають батьківщину не тільки для себе, але в якийсь спосіб і для нас.

Ярослав ГРИЦАК, український історик і публіцист

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 22 ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Стан промисловості західноукраїнських земель

Визначте й коротко занотуйте основні ознаки стану промисловості. Поясніть, як це впливало на життя населення.

У 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну федерацію — Австро-Угорську монархію. До австрійської частини монархії увійшли Галичина та Буковина, а до угорської — Закарпаття.

Долучення цих земель до промислового перевороту, як і переважної більшості регіонів у складі Австро-Угорщини, здійснювалося повільно. Окрім того, австрійський та угорський уряди за допомогою податкових пільг стимулювали індустріальний розвиток власне австрійських та угорських земель, що посилювало економічну відсталість західноукраїнського краю. За таких умов навіть традиційні промислові галузі краю (цукрова, текстильна, скляна, паперова) поступово занепадали.

Більшість підприємств краю залишалися дрібними зі значною часткою ручної праці. Таке становище обумовлювалося слабкими фінансовими ресурсами місцевих промисловців. Лише в 60–80-ті роки з'являються перші фабрики й заводи, починає, хоч і досить повільно, зростати чисельність робітників.

Важливе значення для економіки краю мав видобуток солі. Зокрема, з 1861 по 1900 р. її видобуток у Галичині зріс удвічі й становив 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині. Влада оголосила розробку цих родовищ державною монополією, що призвело до здороження солі.

У районі Карпат розвивалася лісопильна промисловість. Тільки з Галичини щорічно експортувалося 80–85 тис. вагонів лісоматеріалів, що призводило до скорочення лісів. Привернув увагу іноземних промисловців і видобуток на Прикарпатті озокериту (земного воску).

Зростання попиту на нафтопродукти підштовхнуло до модернізації нафтодобування. У 80-х роках канадські підприємці застосували в Галичині метод буріння глибоких свердловин.

Проаналізуйте дані таблиці «**Динаміка розвитку переробної промисловості Галичини**» та зробіть висновки про динаміку розвитку переробної промисловості.

Рік	Кількість підприємств із кількістю робітників понад 20	Зайнято робітників, *тис.*	Потужність парових двигунів, *тис. кінських сил*
1870	64	5,7	1,6
1880	138	8,0	3,4
1890	280	15,0	5,6

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Які явища ілюструють фото кінця XIX ст.? Прокоментуйте кожне з них.

Солеварня в Долині

Склад деревообробного підприємства

Водозбірна споруда на гірській річці для лісосплаву

Бурові вежі

Зростання торгового обігу потребувало розбудови транспортної мережі, орієнтованої на перевезення сировини та промислових товарів. Тому уряд приділяв значну увагу насамперед залізничному транспорту.

Побудована 1861 р. залізнична гілка Перемишль — Львів поєднала Львів з Віднем. Залізниця Львів — Броди, досягнувши російського кордону, з'єднала Галичину з Волинню. Вона стала першою колією, що зв'язала Галичину з Наддніпрянщиною й водночас — першою міжнародною лінією для західноукраїнського регіону, яка поєднала Чорне море з Балтійським, а Львів — з Одесою. Склалося пряме залізничне сполучення Одеса — Гамбург. У 60-х роках залізниця з'єднала Львів із Чернівцями.

Закарпаття мало гірше залізничне забезпечення, ніж Галичина й Буковина. Тут розвивалася мережа вузькоколійок з урахуванням потреб лісового господарства.

Які явища засвідчують фото XIX ст., подані на с. 149–150? Що сприяло розвитку транспорту?

Паровоз галицької залізниці

Львівський вокзал

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Залізнична станція селища Вигода, збудована в 1883 р.

Перевезення деревини вузькоколійкою в Карпатах

Розвиток промисловості на західноукраїнських землях збільшив кількість робітників і сприяв урбанізації, яка найбільш активно розгорталася на Галичині. Але, порівняно із землями Австрії та Чехії, що входили до складу монархії Габсбургів, Галичина поступалася в темпах урбанізації.

2. Наслідки селянської реформи 1848 р. в Австрійській імперії

Які позитивні й негативні наслідки мала реформа для селян?

Реформа змінила життя селян. Вони отримали особисту свободу, позбавилися панщини, стали громадянами держави та власниками землі. Але більшість із них залишилися малоземельними й були економічно неспроможні вести власне господарство. Значна кількість селян отримали менше землі, ніж було в їхньому користуванні до реформи. Чимало звільнених без землі селян відразу потрапили в економічну залежність до поміщиків.

Чому наймана робоча сила була дешевою? Які наслідки це мало для розвитку економіки краю? Як лихварство впливало на життя населення?

Орест Субтельний про лихварство

Невесела перспектива відкривалася перед селянами, що прагнули знайти додаткові джерела прибутку. Найнявшись до поміщиків, вони могли розраховувати на найнижчий заробіток в імперії, що становив близько чверті того, що заробляли в самій Австрії. А ті, хто брав у борг у лихварів (ними переважно були євреї-шинкарі на селі та крамарі в місті), ризикували провалитися в економічну прірву. З огляду на річні процентні ставки — від 150 до 250... невеличкий борг, що мав допомогти селянинові протриматися до наступного врожаю, за короткий час виростав у страшенний тягар. Якщо селяни не сплачували боргів, лихвар відбирав у них землю й продавав її.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Реформа сприяла майновому розшаруванню селянства. Наприкінці століття налічувалося майже 80 % бідняцьких, 15 % середняцьких і лише 5 % заможних селянських господарств.

Сільське господарство поступово втягувалося в товарно-грошові відносини. Утверджувалася спеціалізація районів, раціональне землекористування, формувався ринок найманої праці. В агротехнічному процесі виснажену землю засівали культурами, що поліпшували структуру ґрунту, вносили добрива, використовували техніку.

Про які явища свідчать подані фотографії кінця XIX? Наскільки ці явища були поширені?

Моторний плуг системи Венделер-Дорн

Павільйон із продукцією фабрики металевих виробів Зигмунта Мозера

Промислова виставка у Львові 1894 р.

Одним з видів землеробства було хмелярство, розвиток якого пов'язувався з пивоварінням.

Важливим показником розвитку господарства стало торговельне скотарство. Головним продуктом, що призначався на внутрішній і зовнішній ринок, було м'ясо, здебільшого свинина. Буковинці торгували волами. Вирощували селяни і птицю. Чимало м'ясної продукції поставляли до Відня, Берліна.

Населення гірських районів забезпечувало свої потреби в їжі, одязі, взутті за рахунок вівчарства. Продукти вівчарства постачалися на внутрішній і зовнішній ринки. Гуцули продавали масло до Угорщини й навіть до Лондона.

Проте розвиток товарно-грошових відносин на селі, окрім недосконалої аграрної реформи, гальмувала й податкова система. Селяни сплачували державні, крайові й громадські податки. Стягнути із селянина якомога більше — стало неписаним принципом діяльності податківців.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Кооперативний рух

Що сприяло, а що заважало розвитку кооперативного руху?

Наприкінці XIX ст. *кооперативний*[1] *рух*, що зародився в Західній Європі, охопив й українські землі. Австрійське законодавство забезпечувало кооперативу свободу від втручання в його внутрішні справи й передбачало для кооперативів пільги, серед яких було навіть звільнення від податків.

Хто і як саме сприяв розвитку кооперації?

Сучасний український історик Павло Гай-Нижник про початок української кооперації

Першу кооперативну крамницю міського типу «Народна торгівля» було засновано у Львові інженером Василем Нагірним, якого називають «батьком кооперації». Діяльність «Народної торгівлі» спочатку зводилась до підтримки української приватної торгівлі. Згодом вона перетворилась на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Відповідно до статуту «Народна торгівля» мала організовувати торгові кооперативи, перевіряти їх діяльність та бути для них центральною організацією. Велику роль в утвердженні кооперації в Галичині відіграли західноукраїнські політики Юліан Павликовський і Кость Левицький. К. Левицький керував Крайовим союзом кредитовим та «Центробанком», був співзасновником Товариства взаємних забезпечень і кредиту «Дністер».

У 1899 р. представники селянства, інтелігенції та духовенства організували товариство «Сільський господар». Основними напрямами його роботи були: створення виробничих і господарських спілок, пропаганда сільськогосподарських знань серед населення, організація бібліотек, сільськогосподарських шкіл, проведення виставок, посередництво при купівлі землі та збуті сільськогосподарської продукції.

Значного розвитку в краї досягла кредитна кооперація, оскільки населення прагнуло убезпечитись від лихварства, що зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитового — першого західноукраїнського кооперативного союзу.

На Буковині сільські ощадно-кредитні каси з'явилися на основі ідей Ф. Райффайзена, який для кооперативної самодопомоги селян розробив статут народних кас із малими внесками й невисокими відсотками (до 5 %). Перша з них з'явилася в 1896 р. у Берегометі-над-Прутом.

Наприкінці XIX ст. виникли кредитні каси й установи на Закарпатті, які переважно належали угорським і німецьким банкірам. Водночас тут робив перші кроки кооперативний рух. Кооперативи українців входили до складу угорських спілок — «Кредитної» та споживчої «Мурашка».

[1] *Кооперáція* (від лат. *cooperatio* — «*співпраця*») — форма спільної організації праці людей, які беруть участь у якійсь діяльності.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Проте до кінця століття кооперативна ідея не набула широкої підтримки в краї серед українців. Зумовили таку ситуацію етнічна розмежованість кооператорів (існували споживчі товариства поляків, румунів, угорців), відсталість цих земель, низький освітній рівень населення, консерватизм українського села та слабкість тодішньої інтелектуальної еліти українців.

4. Трудова еміграція

Визначте причини масової еміграції українського селянства. Знайдіть на карті світу держави, куди вирушали в пошуках кращої долі українці. Як ви думаєте, чому вони емігрували саме в цих напрямках?

Розвиток ринкових відносин супроводжувався посиленням майнової диференціації серед селянства. Чимало з них, потерпаючи від малоземелля, втративши можливість вести власне господарство, але будучи вільними людьми, шукали собі кращої долі поза межами рідного краю. На західноукраїнських землях резерв вільних робочих рук удвічі перевищував потреби виробництва. Наприкінці XIX ст. населення краю почало виїжджати за кордон — до США, Канади, Бразилії, Аргентини. На цей крок наважувалися не лише селяни, а й представники інших соціальних груп. Серед української *еміграції* до США наприкінці XIX — на початку XX ст. селяни становили 41 %, промислові чорноробі — 22 %, домашні слуги — 20 %, кваліфіковані робітники — 2 %, спеціалісти — 1 %, жінки без роду занять і діти — 13 %.

Найбільшу кількість емігрантів із західноукраїнських земель поглинали США. Першими українськими переселенцями до цієї країни в 60-х роках XIX ст. були закарпатці. Вони здебільшого ставали шахтарями, яким заробітки діставалися найважче через складні й небезпечні умови праці. Міграція галичан до Америки почалася в 70-ті роки, згодом туди вирушили й буковинці.

Наприкінці XIX ст. значно зріс еміграційний потік до Канади. Спочатку сюди емігрували невеликі групи західноукраїнських селян. Але після того як канадські еміграційні служби збільшили фінансову підтримку переселенцям, українці почали активно перебиратися до цієї країни.

Еміграційний рух до Бразилії на початку 1890-х років мав епізодичний характер. Та через кілька років він став найбільш масовим серед усіх еміграційних напрямків. Згодом уряд Бразилії скасував безкоштовний проїзд сюди європейських емігрантів, що зменшило потік українських трударів.

На основі документа й ілюстрації опишіть життя селян-емігрантів.

Уривок зі статті газети «Громадський голос» (*1896 р.*)

Тисячі братів наших переселились до Бразилії… В одному листі від нашого чоловіка знаходимо звістку про той край… Недавно приїхали люди

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Українські емігранти у Канаді (*фото 1904 р.*)

з Галичини. Їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби. У цьому місці гори, а на скелі хліб не родить... З усієї Бразилії в одній Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, може внукам їх буде ліпше. У кожному місці емігранти стають невільниками панів, що садять плантації кави... Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри знущаються над ними...

Водночас із переселенням в заокеанські країни на західноукраїнських землях розгорталася континентальна еміграція, зокрема до Росії, Боснії, Герцеговини. У 1866 р. через голод стався відтік буковинців до підросійської Бессарабії. У 80-х роках переселення із західноукраїнського регіону в цьому напрямку набуло масового характеру, а в 1892 р. до Росії переселилося понад 6 тис. селян. Згодом щороку в Росії перебувало близько тисячі заробітчан із Буковини й до 15 тис. — у Румунії.

Наприкінці XIX ст. із західноукраїнських земель емігрувало понад 650 тис. осіб, що в окремих місцевостях сягало половини всього приросту населення. Помітним явищем соціального життя були також виїзди сезонних робітників до європейських країн. Емігранти й сезонні робітники чимало зароблених грошей відправляли додому, де їхні родини купували насамперед землю.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які галузі промисловості розвивались на західноукраїнських землях? Чому?
2. Спираючись на **карту 4**, розкажіть, як розвивалося сільське господарство після аграрної реформи.
3. Які кооперативи й коли створювались на українських землях?
4. Яким було життя українських емігрантів? Покажіть на **карті 4** землі, охоплені найбільше міграційним рухом.

5. *Що обумовлювало низький рівень розвитку промисловості краю?*
6. *Які наслідки для життя селянства мала реформа 1848 р.?*
7. *Якими були роль і місце українських земель у господарському житті Австро-Угорщини? Поясніть свою думку, спираючись на* ***карту 4****.*
8. *Чим можна пояснити низький життєвий рівень переважної більшості населення західноукраїнських земель?*
9. *Як ви думаєте, яку роль відіграли кооперативи в економічному житті краю?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Складіть таблицю **«Причини і наслідки трудової еміграції українського населення»**.
2. У своїй книжці «Злидні Галичини в цифрах» польський письменник Станіслав Щепановський стверджував, що продуктивність праці галичанина становила лише чверть продуктивності праці середнього європейця, а споживання їжі — половину. Про що свідчать ці факти? Прокоментуйте їх.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 23

Українське національне відродження XIX ст. на західноукраїнських землях

1. Народовці та москвофіли

Визначте причини появи в українському русі двох течій та схарактеризуйте кожну з них.

Революція 1848–1849-х рр. в Австрійській імперії сприяла реформуванню економіки й запровадженню ринкових відносин. Однак залишилися невирішеними політичні питання, а саме — вцілів імперський режим, не вирішено національні вимоги пригнічених народів. Зокрема, реальна влада в Галичині й надалі належала польській шляхті.

Пригадайте, за яких умов розвивався суспільно-політичний рух на українських землях у складі Російської імперії. Порівняйте з умовами розвитку такого руху на західноукраїнських землях.

Особливості національно-визвольного руху на західноукраїнських землях

- Зберігалося україно-польське протистояння
- У Галичині посилюється польський вплив
- Українці тут не зазнавали таких утисків з боку Австрії, як українці Наддніпрянщини з боку Росії

У 60-ті роки XIX ст. із забороною української мови в Російській імперії посилився наплив українського письменства в Галичину, що активізувало тут процеси національного самовизначення. Галицьке українство розкололося на **москвофільство,** русофільство, що було одним із напрямів **старорусинства,** та **народовство,** які суперничали між собою.

Старору́сини — напрям в українському русі Галичини, діячі якого виступали на захист староукраїнських звичаїв. Рух характеризувався антипольською спрямованістю й опором проникненню західних модерних впливів.

Москвофі́ли — громадський рух, представники якого, на відміну від старорусинів, шукали захисту від полонізації в національно-політичній орієнтації на Російську імперію. Вони не визнавали існування українського народу та його мови.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Якими, на думку вчених, були причини виникнення цих течій в українському русі? Якими були погляди старорусинів і москвофілів? Зробіть припущення, чи міг мати рух москвофілів якісь перспективи.

Історик кінця XIX — початку XX ст. Михайло Грушевський про москвофілів

Консервативні елементи галицької спільноти спасіння своє вбачали в Росії. Сподівалися, що цар забере Галичину від Австрії, і проповідували наближення до російської культури і мови. Львівська газета «Слово» — орган «москвофілів», доводила, що русини — один народ з великоросами, українська мова — незначна відміна «Русского языка»... ніяких русинів нема — є один «русский народ», від Карпат до Камчатки; то нема чого заходитися творенням української літератури: є готова література російська.

Сучасний український історик Ярослав Грицак про старорусинів і москвофілів

Посилення польських позицій у Галичині призвело до розколу в руському таборі. Його лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч із сильнішим польським супротивником. У пошуках аргументів на користь своїх національних прав вони доводили, що мають такі ж політичні та культурні традиції, як і поляки. З цією метою одна частина (старорусини) посилалася на історію Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, на церковно-слов'янську літературу, інша ж (москвофіли) шукала порятунку від полонізації в орієнтації на Росію та її культуру.

У другій половині XIX ст. позиції старорусинів і москвофілів зближувалися. Москвофіли розвинули мережу періодичних видань. Вони мали свої організації й товариства: «Народный дом», «Галицко-русская матица», що мали фінансову підтримку російського уряду.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — Руську раду, що мала продовжити справу Головної руської ради 1848–1851 рр. у захисті інтересів населення. Друкованими органами Руської ради стали журнал «Слово», газети «Руська рада», «Наука».

На Закарпатті москвофільської орієнтації дотримувалися ужгородське Товариство святого Василія Великого й газета закарпатських русинів «Свѣт». У 1850–1860-х рр., порівняно з Галичиною, російська мова тут більше вживалася в суспільно-культурному житті. Москвофільство мотивувалося протистоянням мадяризації та намаганням зберегти слов'янську самобутність.

На Буковині під впливом москвофілів перебували чернівецьке товариство «Руська бесіда» та учнівське товариство «Согласіє». Посилювала проросійські настрої тут і діяльність російського консульства в Чернівцях.

Активним носієм національної ідеї в Галичині стали **народовці (україно́філи).** Їх представляло молоде покоління світської інтелігенції — вчителі, письменники, журналісти, студенти.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Народо́вці — представники галицької, буковинської та закарпатської інтелігенції, які обстоювали інтереси українського народу, виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, дбали про формування національної свідомості українців.

Чи однаково історики характеризують погляди народовців? У чому полягала принципова різниця в позиціях народовців і москвофілів?

Історик Михайло Грушевський про народовців

Другою дорогою пішли енергійні елементи галицької молоді, а з нею — і деякі представники старших поколінь. Вони ближчі до демократичного, народолюбного українського руху... Прояви українського відродження в Росії наповняли галицьку молодь надією. «Кобзар» стає для них святою книгою, Україна — святою землею... Між молоддю входить у моду вбиратися «по-козацьки»... вони наблизилися до українського життя і своїми виданнями («Вечерниці», «Мета», «Правда») будять у громадян любов до народу і бажання піднести його культурно, економічно, політично.

Історик Орест Субтельний про народовців

Народовці спиралася передусім на визнання факту, що українці — окрема нація, котра проживає на просторах від Кавказу до Карпат. Вони дійшли висновку, що найефективніший засіб вирізнення і розвитку цієї національної самобутності полягає в тому, щоб культивувати і пропагувати українську мову. Такий вузький підхід виключав можливість порушувати суспільні проблеми, виступати проти уряду, займатися політикою.

Поступово народовці перетворилися на впливову силу українського руху. Вони писали й видавали книжки, творили народну літературу. У заснованих ними журналах («Нива», «Русалка», «Правда»), газетах («Діло», «Буковина») друкувалися твори як наддніпрянських письменників, так і галицьких та буковинських.

Народовці заснували у Львові громадську організацію «Руська бесіда» (1861 р.), при якій згодом організували український театр. Народовці щорічно вшановували дні народження Тараса Шевченка. Ці урочистості слугували не лише популяризації спадщини поета, а й для висловлення протесту проти соціального й національного гноблення.

Як ви думаєте, чому саме Шевченко став для автора «апостолом правди і науки»? Яке враження справляють вірші Тараса Шевченка на вас особисто?

Олександр Барвінський.
Спомини з мого життя. Тернопільська гімназія

Перші твори Шевченкові дісталися нам з «Вечорниць», опісля дещо прочитали ми з «Основи», і з того часу Шевченко став нашим «апостолом

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

правди і науки». Його мученицьке життя, і жаль-туга, що його вже немає на світі, розвідки про Шевченка в «Основі» Костомарова, Куліша, Жемчужникова й інших розжарили іскру народної свідомості і любові до свого народу, яка досі тліла в наших серцях. Розвели з неї ясну полумінь, що всіх нас обгорнула, з'єднаних у «Громаді», і зігрівала до сеї народної ідеї україно-руської, якої речником став у наших очах Шевченко.

Саме із цих громад вийшли люди, які згодом стали визначними діячами суспільно-політичного й національно-культурного руху. Серед них — І. Франко, О. Терлецький, брати Барвінські та ін.

Водночас народовці залишалися лояльними до австрійської влади.

2. Культурно-освітнє товариство «Просвіта»

Порівняйте діяльність «Просвіти» з діяльністю громад у Наддніпрянській Україні. У чому подібність і відмінність цих явищ?

Значну роль у розвитку самосвідомості українського народу відіграло культурно-освітнє товариство «**Просвіта**», засноване **1868 р.** народовцями у Львові. У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що «поза школою не знаходить українська дитина ніякого духовного корму, через котрий самосвідомість, моральність і добробут у народі могли би чимраз більше розвиватися», тому товариство своєю діяльністю має «заложити будучність нашої народності».

За статутом товариство мало «спомагати народну просвіту в напрямах моральнім, матеріальнім і політичнім».

Чи справедливо автор називає народовців українофілами? Що, на вашу думку, означають його слова «*До обновлення живого духу нації треба було культурно і національно освідомити маси народу, щоб з долини класти нові основи*»?

Народовець, правник Кость Левицький про створення «Просвіти»

Оце був новий, а так простий і ясний клич українофілів галицьких, званих народовцями, бо вони стали на бік народу, піднімали здорову думку, черпали силу з мас сільського і міського ладу. До обновлення живого духу нації треба було культурно і національне освідомити маси народу, щоб з долини класти нові основи.

За характером своєї діяльності «Просвіта» нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але на відміну від них мала чітку структуру. Першим головою товариства був **Анатоль Вахнянин**. Якщо на перших загальних зборах «Просвіти» були присутні 64 члени, то за десятиліття їхня чисельність зросла до 800. Згодом, завдяки клопотанням віце-маршалка галицького сейму Ю. Лаврівського, «Просвіті» почали надавати державну дотацію. Зазвичай їй допомагали внесками й народовці.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Один з очільників «Просвіти» — український шляхтич-землевласник Володислав Федорович заявив про те, що оскільки «Просвіта» «прийняла на себе труд видавати шкільні книжки для добра народу», то вона має бути незалежною, і подарував товариству 12 000 голландських гульденів.

Використовуючи подану інформацію, поясніть, як «Просвіта» сприяла популяризації української культури. Або використайте матеріали таблиці для конкретизації наведеної вище інформації про діяльність «Просвіти».

Основні напрями й здобутки діяльності «Просвіти»

- Рішення видавати книжки українською мовою без польських, російських і церковнослов'янських слів (у доступному викладі).
- Перше видання — «Читанка для сільських людей» під назвою «Зоря», укладена О. Партицьким. Наступні видання — «Що нас погубить, а що помочи може?» С. Качали, «Катехизм для дітей» К. Селецького, «Народний календар».
- *1871 р.* — початок видавництва шкільних підручників.
- У 1871—1876 рр. для українських гімназій було видано 17 книжок накладом понад 12 тис. примірників.
- Від 1874 р. — видання книжок з економіки та методичної літератури.
- *1871 р.* — відкриття першої сільської читальні в Галичині в Микулинцях. На кінець XIX ст. у краї діяло 816 таких читалень.
- *1875 р.* — заснування першої філії товариства в селі Бортники Львівської області, а в 1891 р. їх уже діяло 5.
- Зібрання предметів старовини, етнографії, фольклору, заснування музеїв у містах Косів, Самбір, Сокаль, Яворів.
- Проведення заходів, присвячених Т. Шевченку і М. Шашкевичу, театральних вистав, лекцій з історії, літератури, економіки та ін.

«Просвіта» діяла переважно на громадських засадах. Кошти на її потреби надходили із членських внесків, пожертв меценатів, окремих платних заходів.

Чи погоджуєтесь ви з думкою дослідника про те, що товариство «Просвіта» стало наріжним каменем процесу відродження галицьких українців? Чому?

Сучасний американський історик українського походження Тарас Гунчак про діяльність «Просвіти»

Можна без перебільшення сказати, що товариство «Просвіта», яке поширилося на західноукраїнських землях, стало наріжним каменем процесу відродження галицьких українців. Праця товариства не була легкою, крім загальної неграмотності, Галичина відзначалася ще й економічними злиднями... Звідси одним із завдань «Просвіти» було створити таку атмосферу, в якій галицький селянин шукав би відради не в чарці, а в громадській праці.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

3. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка

Якою була роль товариства в житті українського суспільства?

У **1873 р.** на хвилі національного відродження виникло **Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка.** Його засновниками стали діячі культури та вчені Східної України, ініціатором створення був **Олександр Кониський.** Серед фундаторів — представники Наддніпрянщини й західно-українських земель (з-поміж них — меценати й товариство «Січ»). Центром товариства став Львів, де були кращі умови для його діяльності порівняно з підросійською Україною.

На початковому етапі діяльності товариство мало назву «*літературне*» (згодом «*літературно-наукове*»). До його пріоритетів належала: популяризація через друковане слово знань серед народу, публікація художніх і фольклорних творів, літературно-історичних праць.

Переломним для товариства став 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в **Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ).** Відтоді було створено три науково-дослідні секції: історично-філософічну, філологічну та математично-природописно-лікарську. Діяло понад 20 наукових комісій, що охопили, крім гуманітарних наук, математику, фізику, хімію, біологію, право, економіку.

Було започатковано низку періодичних видань — перших україномовних журналів у таких галузях, як історія, філологія, право, демографія, природничо-математичні науки. Провідне місце мали «Записки НТШ», які почали виходити в 1892 р. До 1914 р. вийшло 120 томів «Записок», де висвітлювалися досягнення української науки.

У 1897 р. головою НТШ обрали **Михайла Грушевського**, який очолював його до 1913 р. За той час товариство досягло значного розвитку й перетворилося на справжню українську академію наук.

На основі документа опишіть масштаб діяльності товариства.

Зі статуту НТШ (*1898 р.*)

Цілею Товариства є плекати та розвивати науку і штуку [мистецтво] в українсько-руській мові, збирати та зберігати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Руси. До сеї цілі мають вестися:

1. наукові досліди: а. з філології і етнографії — руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки [мистецтва]; б. з історії, географії, археології України-Руси, з наук філософічних, економічних і правничих; в. з наук математичних, природописних і лікарських;
2. відчити і розмови наукові;
3. з'їзди учених, літераторів, наукові подорожі;
4. наукові видання, періодичні і неперіодичні;
5. премії ученим і літераторам;
6. удержування бібліотеки і музею;
7. удержування друкарні і книгарні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд здалека

Які факти з біографії Михайла Грушевського справили на вас найбільше враження?

Михайло Грушевський (*фото початку XX ст.*)

Стінопис у Києві на вулиці Січових Стрільців (*початок XXI ст.*)

Михайло Грушевський (*1866–1934*) — видатний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч.

Народився в Холмі (тепер Хелм, Польща).

1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Професор всесвітньої історії у Львівському університеті.

У 1898–1913 рр. очолював НТШ. Створив львівську наукову школу історії України.

1899 р. став одним із засновників Української національно-демократичної партії.

1904 р. власним коштом відкрив приватну вчительську семінарію в Коломиї.

У 1907 р. очолив Товариства українських поступовців (Київ).

У роки Першої світової війни був заарештований російською владою, звинувачений в австрофільстві й засуджений до заслання в Симбірськ.

1917 р. повернувся до Києва, де був обраний головою Української Центральної Ради. Після поразки Української Народної Республіки відійшов від політичної діяльності.

У березні 1919 р. емігрував. Того самого року заснував Український соціологічний інститут у Празі, потім у Відні.

У 1924 р. повернувся до Києва й зосередився на науковій діяльності, якою займався до кінця свого життя. Похований у Києві.

«Народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою».

(*Михайло Грушевський*)

НТШ мало на меті організувати національну науку та забезпечити їй поступовий вихід на європейський рівень. Водночас товариство прагнуло заявити про свій народ, його історію та культуру перед світом. У ситуації, яка випала на долю України, поділеної на Східну й Західну, важливим було показати історичну територію українського народу, а поряд — єдність мови, єдність побуту й культури. НТШ вело масштабну видавничу діяльність і впроваджувало українську мову як мову міжнародних з'їздів та конференцій, що проводилися в Україні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Хто такі москвофіли та народовці?
2. У чому полягала діяльність народовців?
3. Схарактеризуйте діяльність товариства «Просвіта».
4. Коли і як було утворено Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка?

5. *Спираючись на* ***карту 5****, розкажіть про національне відродження на українських землях.*
6. *Як ви думаєте, чому в українському русі на західноукраїнських землях існували дві течії, що протистояли одна одній? Як це впливало на національне відродження?*
7. *Як ви вважаєте, яка із цих двох течій зробила більше для національного відродження українців? Чому?*
8. *Якби ви жили в тогочасному суспільстві, то прибічником якого руху були б? Чому? А що нового ви б хотіли внести в діяльність вашої течії?*
9. *Яку роль відігравало товариство «Просвіта» в розгортанні національного руху на західноукраїнських землях?*
10. *Яке значення мала діяльність Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте розгортання українського руху на західноукраїнських і наддніпрянських землях у 60-х роках XIX ст., використовуючи **карту 5**.
2. У 1993 р. вулицю у Львові (колишню Кармелітську, потім — Дарвіна) перейменували на вулицю Просвіти. У тому самому році неподалік від цієї вулиці відкрили пам'ятник «Просвіті». Як ви думаєте, про що свідчать ці факти? Чому вони відбувалися саме в той час? Як автор монумента Василь Ярич втілив у пам'ятнику ідею Просвіти?

Монумент на честь 125-річчя товариства «Просвіта» (скульптор — *Василь Ярич*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 24 Суспільно-політичне життя західноукраїнських земель у 80–90-х роках XIX ст.

1. Розгортання руху народовців у Галичині у 80–90-ті роки XIX ст.

Як змінилася політична діяльність народовців у 80-90-ті роки XIX ст.?

У 80-х роках XIX ст. галицькі народовці продовжували культурницьку роботу. Проте провальні вибори 1879 р. до галицького сейму, куди потрапили лише три українці, продемонстрували політичну слабкість українців. Такий результат був обумовлений самоусуненням народовців від політичної боротьби, що створило сприятливі умови полякам на виборах.

Після цієї поразки серед народовців з'явилися нові лідери — представники світської інтелігенції: учитель гімназії **Юліан Романчук**, юристи **Олександр Огоновський** й **брати Олександр** і **Володимир Барвінські**.

Нові провідники українства визнавали, що польські шляхтичі витіснили їх із галицького сейму, а москвофіли — з усіх колишніх українських установ. Тож їм залишалося або припинити своє існування, або йти в народ і працювати з ним. У 1879 р. вони почали видавати для селян часопис «Батьківщина». Наступного року заснували зорієнтований на інтелігенцію часопис «Діло». Цією назвою вони наголошували на тому, що їхня позиція є протилежною ідеям русофілів, газета яких називалася «Слово».

Погляд здалека

Які факти з біографії братів Барвінських і Юліана Романчука справили на вас найбільше враження? Висловіть власне ставлення щодо їхньої діяльності.

Олександр Барвінський (*1847–1926*) — український громадсько-політичний діяч, педагог, історик. Володів німецькою й кількома слов'янськими мовами. У студентські роки очолював львівський осередок Громади, співпрацював з українськими періодичними виданнями «Правда», «Мета» та ін. Автор шкільних підручників. Одночасно працював заступником голови товариства «Просвіта». Із 1886 р. видавав «Руську історичну бібліотеку» (24 томи). У 1892–1897 рр. очолював Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Брав участь у громадсько-політичному житті, депутат віденського парламенту й галицького сейму.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Володимир Барвінський (*1850–1883*) — український громадський діяч, письменник, літературний критик і публіцист. Закінчив тернопільську гімназію та Львівський університет. Один із співзасновників товариств «Просвіта», «Рідна школа». У 1876—1880 рр. — редагував журнал «Правда», а в 1880—1883 рр. — газету «Діло». Автор публіцистичних статей і прозових творів: повістей «Скошений цвіт», «Сонні мари молодого питомця», «Безталанне сватання» та ін. Підтримував зв'язки з П. Кулішем, М. Драгомановим, М. Костомаровим.

Юліан Романчук (*1842–1932*) — політичний провідник галицьких українців, громадський та культурно-освітній діяч (педагог, письменник, журналіст, видавець). Один із співзасновників товариства «Просвіта» та його голова (1896—1906). Один із засновників НТШ, учительської громади товариства «Рідна школа». Обирався депутатом галицького сейму та австрійського парламенту. Автор шкільних підручників.

Ініціатор видання, видавець-редактор 23 томів бібліотеки українських класиків «Руська письменність».

1885 р. народовці заснували свій керівний політичний орган — **Народну раду** на чолі з Ю. Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємницею національної програми Головної руської ради з 1848 р. й послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини. У своїй програмі Народна рада задекларувала ліберальні, національно-демократичні принципи українського руху Галичини. Вона вимагала рівноправності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорщини й визнавала єдність усього українського народу, незалежно від кордонів. Загалом програма була поміркованою, оскільки радикальних дій не проголошувала.

Тож народовці виступали як самостійна політична сила в галицькій політиці, а Народна рада стала прообразом української політичної партії.

2. Народовська політика періоду «нової ери»

Якими були причини і сутність «нової ери» в українсько-польських відносинах?

Міжнародна ситуація другої половини 80-х років загострила відносини Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. Україна

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

почала розглядатися як територія можливої війни. Тому австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянщині, сподіваючись за його допомогою відокремити Україну від Росії. Ця ідея збіглася з прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та ін.) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії з метою здобуття нових національно-культурних прав для галицьких українців. Вони сподівалися, що Галичина стане **українським П'ємонтом**.

Український П'ємо́нт — метафора, часто вживана щодо Галичини та її столиці Львова. Ґрунтується на тому, що П'ємонт був тим регіоном Італії, звідки почалося визволення країни від чужинців (австрійців) та об'єднання італійських земель.

Для цього народовці вважали за необхідне примирити українців і поляків у Галичині. Почалися переговори з досягнення порозуміння. З польського боку виступав Адам Сапега, з українського — Олександр Барвінський та ін. У 1888 р. було досягнуто угоди про видання журналу «Правда», який мав стати органом «цілої України-Русі», пропагувати «духовну єдність» українського народу, переділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою, під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто й оприлюднено **1890 р.**

Як запевняли обидві сторони, угода мала почати **«нову еру»** в українсько-польських відносинах.

«Нова е́ра» — угода Галицького краєвого сейму (1890 р.), що мала примирити українців і поляків. Вона започаткувала розбудову українського руху за ідеологічними, а не національними ознаками.

На яких умовах народовці прагнули домовитися із владою та поляками? Чи могла бути така домовленість тривалою?

Українські вимоги до польської адміністрації краю та уряду Австро-Угорської монархії:

- визнання самостійності української нації;
- рівне ставлення до польського й українського народів у Галичині;
- надання українцям певної кількості місць у парламенті та крайовому сеймі;
- відкриття українських гімназій;
- збільшення українських кафедр у Львівському університеті;
- визнання українського правопису, запровадження українських написів на державних установах, залізницях, поштових скриньках тощо

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

Однак ця політика тривала недовго. Польська сторона не бажала йти на поступки, які дозволили б українському рухові поставити питання про поділ Галичини на українську й польську та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від її продовження. І все ж, попри невдачу, «нова ера» мала далекосяжні наслідки.

Які були наслідки політики «нової ери»? Чому вона виявилась недовготривалою?

Наслідки політики «нової ери»:

- відкрито кафедру української історії (вона називалася кафедрою історії Східної Європи), яку очолив Михайло Грушевський;
- Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка перетворено на Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка з постійною державною субсидією;
- засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Станіславі та жіночій у Львові, паралельні українські класи при Коломийській гімназії, учительську семінарію в Самборі;
- відокремлено українську гімназію від польської в Перемишлі;
- українському фонетичному правопису надано статус офіційного і впроваджено його у шкільні підручники;
- створено ощадне товариство «Дністер» (1892 р.) для українського населення;
- почалося розмежування політичних течій у національному русі, що згодом привело до створення політичних партій.

3. Розгортання руху народовців на Буковині та в Закарпатській Україні у другій половині XIX ст.

Порівняйте умови розвитку та досягнення національного відродження на Буковині й Закарпатті.

У 80-х роках XIX ст. головну роль у національному русі Буковини продовжувало відігравати духовенство та представники москвофілів. Для поширення свого впливу діячі русофільської течії розбудовували мережу освітніх, культурних закладів, видавали газети, журнали.

Але під впливом народовців Галичини і творів української літератури з Наддніпрянщини в середовищі буковинської інтелігенції почало брати гору українофільство. У краї сформувалася «буковинська трійця» зачинателів української літератури: **Юрій Федькович**, брати **Сидір** і **Григорій Воробкевичі**.

У 1884–1885 рр. буковинські народовці перебрали провід у «Руській бесіді» та «Руській раді», розпочато видання української газети «Буковина».

Утвердженню провідних позицій народовців сприяло відкриття в 1875 р. Чернівецького університету.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У 1887 р. з ініціативи О. Поповича виникло товариство «Руська школа» (згодом «Українська школа»). Товариство засновувало українські приватні школи, утримувало жіночу учительську семінарію в Чернівцях та реальну гімназію у Вишківцях, видавало підручники.

Які були особливості розвитку національного руху на Буковині в другій половині XIX ст.? Хто належав до «буковинської трійці»?

Орест Субтельний про національний рух на Буковині

Серед західноукраїнських селян буковинці були найзаможнішими. Оскільки політика Відня зводилася до використання українців як противаги румунам, то перші мали певні політичні важелі. На кінець XIX ст. наслідками цього впливу була добре організована система освіти, можливість навчання в Чернівецькому університеті. Тому, на відміну від Галичини, церква не відігравала помітної ролі в розвитку почуття національної ідентичності на Буковині; відтак процес національного будівництва в краї значно сповільнився.

Наприкінці XIX ст. рівень розвитку культурних і громадських організацій на Буковині був дуже високим. Місцеві українські школи і громадські організації вважалися найкращими з усіх західноукраїнських регіонів.

Як і в Галичині, посилення національного гноблення на Закарпатті призвело до сильного впливу москвофілів, які мали в краї видавничі й просвітницькі організації.

Після реорганізації Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію угорська влада розгорнула наступ на права закарпатських русинів. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття.

На основі поданих документів схарактеризуйте особливості розвитку українського руху на Закарпатті.

Орест Субтельний про національний рух на Закарпатті

Значна частина освічених людей, не маючи широкої опори на народ, піддалася тискові й асимілювалася, ставши так званими «мадяронами». Оскільки ж Закарпаття відділяв від Галичини австро-угорський кордон, що охоронявся, а контакти між ними були традиційно слабкими, тут, на відміну від Буковини, не могли розвинутись україно фільські течії. Відтак в останні десятиріччя XIX ст. в краї зникав один слов'янський часопис за іншим, число шкіл з викладанням на місцевій говірці зійшло на нуль...

Із протесту галицьких українців проти гноблення закарпатських українців правлячими колами Угорщини

Мадяри забороняють руські часописи з Галичини, навіть... літературні або призначені для дітей... Угорське правительство заборонило ширити в Угорщині видання львівської «Просвіти»... Угорським русинам забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів. Щоб знищити сліди Русі на Угорщині, уряд наказав перемінювати назви не лиш місцевостей, а й імена осіб, прізвиська на лад мадярський...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку XX ст. зникла шкільна освіта народною мовою. Закарпаття, за висловом Михайла Драгоманова, залишалося «пораненим братом» українства.

4. Польський і єврейський рухи в Галичині

Як розвивалися польський і єврейській рухи в Галичині?

Після ліквідації Речі Посполитої перед польським визвольним рухом постало завдання відновити власну державу, об'єднавши в ній усі свої землі. Найсприятливіші умови для розгортання польського національно-визвольного руху склалися в підпорядкованій Австрії Галичині.

Однак частина польських діячів не була задоволена досягнутим. Вони вимагали для Галичини такого самого статусу, який австро-угорський уряд надав Угорщині. Виразником настроїв невдоволених стало Національно-демократичне товариство (1868 р.). Для тиску на австрійський уряд польські ліберали організували в галицьких містах демонстрації за участю інтелігенції та робітників.

Гаслом так званих *станьчиків*[1] була автономія Галичини й толерантне ставлення до національно-культурних вимог галицьких українців. Станьчики, хоча й не стали численною групою, обіймали чимало державних посад, впливаючи на польську політику австрійського імператора.

Суперниками станьчиків були *подоляки* — політичне угруповання польських поміщиків зі Східної Галичини, які не визнавали галицьких русинів окремою нацією. Вони відкидали досягнення будь-якого польсько-українського порозуміння й негативно реагували на вимоги українського руху.

Загроза розвитку національного руху галицьких українців змушувала всі три польські угруповання — ліберальних демократів, станьчиків і подоляків — до створення спільного політичного блоку.

У другій половині XIX ст. вирізнились і нові напрями в польському русі — *людовий* (народний) і *соціалістичний*, які поступово набирали силу. Проте нові течії, хоча й були політичними противниками консерваторів і лібералів, в українському питанні не запропонували нічого нового. Єдине, у чому вони виступали спільно з українським рухом, — це вимоги щодо виборчої реформи й дотримання соціальних прав населення. Право українського населення на власну державу, а тим більше в Галичині, категорично заперечувалося.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. На 1880 р. вона становила 11,52 % населення Галичини.

[1] *Ста́ньчики* — назва краківських консерваторів, які опублікували у 1869 р. серію памфлетів «Тека Станьчика», подану у формі листів, зібраних ніби-то Станьчиком (королівським блазнем XVI ст.). У публікації висміяли змовницьку-повстанську тактику боротьби, яка стала причиною втрати незалежності Річчю Посполитою.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Використовуючи документ й фотографії кінця XIX ст., поясніть, у чому полягали особливості становища єврейського населення Галичини. Як ви думаєте, як це впливало на визвольний рух?

Рабин за читанням молитви (*фото з добірки світлин «Етнічні типи й види Поділля» Йосефа Кордиша, 1886 р.*)

Музиканти — бідні русини та євреї

Вулиця в Рівному кінця XIX ст., де розміщувалися синагоги й молитовні будинки євреїв

Сучасний український політолог Іван Монолатій про єврейське населення Галичини

У 1846 р. в Галичині проживало 335 000 євреїв. Три чверті єврейства зосереджувалося у містах. У Львові, Самборі, Перемишлі та інших містах вони були змушені тулитися в гетто. Поза стінами єврейського житлового району могли перебувати лише багаті й освічені євреї. Обмежені у сфері діяльності, вони були змушені займатися тільки торгівлею, ремеслом, грошово-кредитними операціями. До 1832 р. євреям заборонялося займатися фармакологією, гірничою справою, утримувати аптеки, перукарні. Основна маса галицьких євреїв, яка проживала в сільській місцевості в маєтках польських землевласників, займалася сільським господарством, орендою підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, шинкарством.

У політичній площині єврейська громада, а насамперед її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже, до співпраці з поляками. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту. Деякі з них навіть закликали до

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

добровільної польської асиміляції. Багато хто з євреїв стали щирими польськими патріотами.

Однак значна кількість євреїв — мешканців міст і сіл — перебувала під впливом хасидів, які виступали за збереження старого єврейського укладу. Їх організацією був союз «Махсіке хадат», заснований для протидії поширенню просвітницьких ідей серед галицького єврейства.

Початком національно-єврейського руху стало заснування львівського товариства «Ціон». Згодом у великих містах Галичини були створені подібні товариства із сіоністською ідеологією[1]. Усі ці організації боролися, з одного боку, за те, щоб уже наполовину асимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншого — за просвіту найбільш традиційних представників єврейства. Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави в Палестині, а головною метою в Галичині — боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна пріоритетів у єврейському русі позначилась і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому зайняли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на **карту 5**, розкажіть, як розвивався національний рух у Галичині наприкінці 80–90-х років XIX ст.
2. Що таке «нова ера» в польсько-українських відносинах?
3. Назвіть імена та досягнення найвизначніших народовців Буковини.
4. Чим пояснити нерозвинутість національного руху Закарпаття в другій половині XIX ст.?
5. Які течії існували в польському русі Галичини? Яке було їхнє ставлення до українського руху?
6. Яку роль відігравала єврейська громада в суспільно-політичному житті Галичини?
7. Які події спонукали до компромісу 1890 р. українських і польських політиків Галичини? У чому полягала його сутність?
8. *Порівняйте розвиток українського руху в Галичині, на Буковині, Закарпатті. Де український рух досяг найбільшого успіху й чому?*
9. *Назвіть основні здобутки українського руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст., користуючись* ***картою 5****.*
10. *Яку роль відіграв український рух на західноукраїнських землях у загальноукраїнському русі?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Подумайте, чи є підстави стверджувати, що центр українського національно-визвольного руху почав переміщатися з Наддніпрянщини до Галичини. Чому саме?
2. Підготуйте історичний портрет чи власну оцінку діяльності одного з діячів національного відродження. За бажанням можете заповнити сторінку цього діяча у Фейсбуці або написати про нього статтю до української Вікіпедії.

[1] *Сіоні́зм* (івр. ציונות) (від назви гори *Сіон*) — єврейський націоналізм, рух європейських євреїв кінця XIX ст. за створення єврейської держави.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 25 РАДИКАЛЬНИЙ РУХ І ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ

1. Радикальний рух у Галичині

Чому виникла течія радикалів і в чому були її відмінності?

В останній чверті XIX ст. в Галичині поряд із москвофілами й народовцями сформувалася група молоді, яка протистояла обом течіям українського руху, — **радикали.** Серед них були молоді українські політичні діячі: **Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький** та ін., які перебували під впливом соціалістичних ідей М. Драгоманова і прагнули надати українофільству характеру політичного руху.

Радика́л (від лат. *radicis* — «*корінь*») — прихильник радикалізму.

Радикалі́зм у політиці — це напрям, який передбачає рішучі дії, спрямовані на корінні зміни в суспільному житті, відкидаючи будь-які компроміси.

Погляд здалека

У чому Іван Франко бачив своє призначення? Поверніться до його біографії після опрацювання всього параграфа. Які ідеї й факти з біографії митця справили на вас найбільше враження? Поясніть, чому сучасний дослідник Ярослав Грицак вважає Івана Франка найвидатнішим українським політиком.

Іван Франко (*фото 1898 р.*)

Іван Франко (*1856–1916*) — поет, прозаїк, драматург, публіцист, літературознавець. Захистив при Віденському університеті докторську дисертацію. Автор багатьох літературних творів, які ще за його життя виходили російською, польською, чеською, словацькою, угорською, німецькою мовами. У 1878—1880 рр. засновував й редагував революційні періодичні видання: «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». 1890 р. виступив одним з організаторів Русько-української радикальної партії (РУРП). Неодноразово був ув'язнений, тривалий час перебував під наглядом поліцій — австрійської та російської.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Радикали не сприймали ідеї як народовців, так і москвофілів. Головним своїм завданням проголошували ознайомлення народних мас із насущними політичними питаннями з метою викликати в народі «інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». При цьому радикали, у переважній більшості, вважали національне питання в Україні другорядним, яке розв'яжеться само по собі з перемогою соціалістичної революції. Захищаючи інтереси селянства, радикали підтримували ідею ліквідації залишків кріпацтва, передачу селянам поміщицьких земель та угідь. Намагалися пропагували серед робітників ідеї соціалізму як ладу, що забезпечить соціальну рівність і справедливість.

У чому полягали причини появи радикальної течії у визвольному русі на західноукраїнських землях? Яку роль у радикалізації визвольного руху краю відіграв Михайло Драгоманов?

Орест Субтельний про радикалів

У ряді послань... М. Драгоманов закликає молодь відкинути погляди старшого покоління й розширяти свої інтелектуальні обрії, знайомлячись із кращими здобутками європейської та російської культури й науки, присвятити себе служінню гнобленим масам не лише словом, а й ділом.

Його заклик припав до душі невеликій групі західноукраїнської молоді, викресавши іскру того, що можна назвати інтелектуальною революцією. Він наштовхнув членів цієї групи на пошуки третього й соціально більш виправданого шляху обстоювання інтересів українців.

Усі видання радикалів конфісковувалися владою. Кожна конфіскація підтверджувалася судом, що було своєрідною рекламою прогресивної журналістики, бо до цих процесів приверталася увага суспільства.

У чому полягали ідеї і сутність діяльності радикалів?

У 1877–1878 рр. проти українських соціалістів влаштовано судовий процес, який завершився покараннями. За свої погляди І. Франко, М. Павлик і О. Терлецький були обвинувачені в приналежності до таємної соціалістичної організації. І. Франка засуджено до 9-місячного ув'язнення.

Це відштовхнуло від радикалів-соціалістів українців старшого покоління, проте сприяло зростанню симпатій серед молоді. Після в'язниці Франко, виключений разом із Павликом з університету і з товариства «Просвіта», бойкотований обома таборами галицької інтелігенції, став своєрідним символом передової журналістики.

Але Франко і його товариші взялися пропагувати соціалізм у Галичині завчасно. На відміну від індустріальної Німеччини й Російської імперії, Галичина — сировинний придаток Австро-Угорщини — була лояльною та покірливою провінцією й не мала передумов до укорінен-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ня соціалістичних ідей. Адже робітників (головної рушійної сили революції) на той час нараховувалося в краї лише кілька тисяч, а селянство вірило в образ «доброго цісаря».

2. Утворення політичних партій у Галичині

Які саме партії виникли в Галичині наприкінці XIX ст.? У чому полягали їхні програмні цілі? Чим вони були подібні, а чим відрізнялися?

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея вийшла за межі суто інтелігентського середовища і проникла вглиб суспільства. Склалися умови для формування масового національного руху з політичним забарвленням. Галичина, попри складні умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, зокрема й щодо східноукраїнських земель.

Першою українською політичною партією була **Руcько-українська радикальна партія (РУРП),** створена у Львові в **1890 р.** Вона різко засудила політику «нової ери» й продовжила опозиційну боротьбу. Своєю опорою в суспільстві партія вважала селянство, яке в Галичині на 80 % було мало- або й зовсім безземельним. Лідером РУРП став І. Франко.

Від самого початку в середовищі РУРП існували ідейні протиріччя між «старими» й «молодими» радикалами. Перші, репрезентовані І. Франком, М. Павликом і О. Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Російської та Австро-Угорської імперій, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави.

Водночас «молоді» радикали — В. Будзиновський, Ю. Бачинський, С. Вітик, М. Ганкевич та ін. виступали за негайне введення в перспективну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в тактичну — положення про поділ Галичини на українську та польську частини. У 1895 р. Ю. Бачинський видав свою працю під назвою «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), де обґрунтував, що політична самостійність України є умовою її економічного та культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Тим самим, за словами автора, ідея політичної самостійності України вперше була поставлена «ясно й умотивовано». Того самого року вона була внесена до програми партії.

Які завдання ставила партія? Як можна було їх здійснити?

Із програми Руcько-української радикальної партії

1. У справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. У справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на рішення питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі їх дотикають; уділення кожному народу якнайповнішого розвою культурного.

3. У справах культурних стоїмо на ґрунті науки, за раціоналізмом у справах віри і домагаємося, щоби здобутки культури і науки стали власністю народу.

1895 р. програму доповнили пунктом: «Здійснення соціалістичних ідеалів можливе при повній політичній самостійності русько-українського народу».

Погляд зблизька

Які факти свідчать про відданість Юліана Бачинського інтересам національного відродження України?

Юліан Бачинський (*1870–1940*) — громадський діяч, публіцист. Один із засновників Руської української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії. Автор праці «Україна irredenta», у якій обґрунтував необхідність створення української незалежної держави. Опубліку-вав низку праць: «Українська еміграція в З'єднаних Державах Америки», «Більшовицька революція і українці: критичні замітки» та ін. У роки Першої світової війни — офіцер австро-угорської армії. За часів визвольних змагань — член Української національної ради ЗУНР, представник УНР у Вашингтоні. У 1933 р. приїхав до Харкова. Працював у редакції «Української радянської енциклопедії». У 1934 р. заарештований радянської владою. Загинув у концтаборі.

У 1899 р. відбувся ідейний розкол РУРП. Частина її членів створили селянську партію, інші — увійшли до окремих новоорганізованих партій.

Українська національно-демократична партія (УНДП) утворилася **1899** р. у Львові внаслідок злиття двох важливих політичних течій — членів національно-радикального крила РУРП та народовців (політичне товариство Народна рада). Базуючись на національній платформі, УНДП об'єднала різні верстви українського суспільства й стала реальної силою, що змогла протистояти польському тиску в Галичині.

Серед провідних діячів цієї партії були: Ю. Романчук (голова), К. Левицький (секретар), О. Борковський, М. Грушевський, Є. Левицький, В. Нагірний, І. Франко. Склавши програму, що мала примирити і радикалів, і русофілів, націонал-демократи проголосили своєю головною метою національну соборність і незалежність України.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Які завдання ставила перед собою партія? Чим вони відрізнялись від завдань РУРП?

Із програми Української національ-демократичної партії

Будемо розвивати національну єдність з російськими українцями та змагати до створення з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення Російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей... Змагати, щоб серед угорських українців викликати подібний національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоб загріти їх до плекання рідної мови, до боротьби проти денаціоналізації та до культурної, економічної й політичної праці в користь українського народу... Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну, культурну державу.

Друкованим органом партії був тижневик «Свобода», на національно-демократичній платформі стояли часописи «Діло» й «Буковина».

У **1899** р. окремі радикали, які вийшли з РУРП (М. Ганкевич, С. Вітик, М. Новаківський, Р. Яросевич, Я. Остапчук), заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**, яка прийняла програму соціал-демократів Австрії. УСДП стояла на позиціях *незалежності й соборності* України. У програмній статті першого номеру друкованого органу УСДП «Воля» (1900) зазначалося: «*Щоби міжнародна єдність пролетаріату розвинулася, треба, аби кожний народ був паном у своїй хаті*». А далі наголошувалося: «*Наша ціль є вільна держава українського люду — Українська Республіка*». Партія спиралась на промислових і сільськогосподарських робітників.

3. Українське представництво в парламенті Австрії та сеймі Галичини

У чому полягала парламентська діяльність українців у другій половині XIX ст. і в чому її особливості? Схарактеризуйте склад української фракції.

1860 р. австрійський імператор змушений був скликати парламент у Відні, а кожна провінція отримала власний крайовий сейм. Парламентська діяльність виборних представників західних українців зосереджувалась у трьох інституціях — у загальнодержавному парламенті у Відні й у крайових галицькому й буковинському сеймах.

У зв'язку з тим, що в Галичині провідну роль у суспільно-політичному житті посіли поляки, вони зуміли відтіснити українців на другорядні ролі.

У палаті депутатів віденського парламенту українці в кращі роки отримували 25 % місць, закріплених за Галичиною. А в 1897 р. українці мали в парламенті лише трьох із 353 депутатів. Справа була не в тім, що

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Селянські депутати від Галичини в австрійському парламенті (*фото кінця XIX ст.*)

народ не підтримував своїх представників. Усьому перешкоджала система виборів, де польським шляхтичам надавалась перевага, бо вони були соціальною верхівкою Галичини.

Вагому роль у результатах відігравали і зловживання польської адміністрації під час виборчих кампаній у Галичині. Часто вибори перетворювались у справжні драми: з купуванням голосів, перехопленням виборців на дорогах, бійками, погрозами, арештами.

Чому представництво українців у парламенті було таким малим?

Зі статті часопису «Діло» про організацію виборів

Котра громада була непевна... там переводять на час виборів штрафи, ...погрожують, що люди не дістануть позички з каси повітової, а довжники будуть відразу цілу позичку платити, священиків переполохано конкуренцією, мужиків... пашпортами на худобу і податками.

Селяни не можуть довідатись, коли мають відбутися вибори... Зібрались раненько 100 людей, писар... вписує голосуючих, котрих наперед замовив, і за кілька мінут проводить вибори, поки люди не схаменулися.

Головною причиною правопорушень була неготовність українських виборців грамотно, зі знанням закону та розумінням своїх прав відстоювати власну позицію.

Про що свідчить зміст документа? Які висновки можна зробити?

Зі спогадів Євгена Олесницького, який через правопорушення програв вибори 1895 р.

...Почування, що я тоді зазнав, не представити. Я не мав досі тої гіркоти, тої злості, яка мене тоді опанувала на вид безконечної неправди, безправства, нечуваного насильства, яке тут довершили на моїм народі... Я бачив, як старі сиві селяни плакали як діти, як били головами в мур. І це піднімало мою злість, викликало в мене докори проти нас самих, що в такій хвилині вміємо лиш плакати.

Однак навіть за таких умов українські депутати (голова української фракції в парламенті Ю. Романчук, голова НТШ О. Барвінський, професор Львівського університету І. Горбачевський та землевласник-меценат В. Федорович) намагалися своїми виступами й петиціями відстоювати інтереси українців.

Рішення крайових сеймів відкривали можливості для розвитку національних культур, упорядкування соціально-економічних відносин

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

та системи місцевого самоврядування, узгодження інтересів різних суспільних груп. Сейм обговорював актуальні питання державного та крайового життя, був головною ареною формування українсько-польських взаємин, сприяв утвердженню парламентаризму.

Проте потрапляння до складу сейму не гарантувало захисту українських інтересів.

У чому дослідник вбачає причини слабкості української позиції в сеймі Буковини?

Сучасний український історик Олександр Добржанський про вибори до сейму Буковини

Під час перших виборів до парламенту... депутатом обрали українця, уродженця Заставни Георгія Турецького. Однак, не маючи належної підготовки, він не міг брати активної участі в роботі парламенту. Після цього довгий час українці не мали змоги обрати своїх депутатів. Це пояснювалося низькою національною свідомістю більшості українських селян, тиском влади та заможних верств, недосконалим виборчим законодавством.

У 90-х роках XIX ст. українські депутати від Буковини ще не мали чітко визначеної політичної лінії в парламенті, досить часто міняли союзників, не проявляли особливої активності.

На парламентську активність депутатів, їхню кількість і поведінку виборців насамперед впливав стан політичної еліти, різність позицій її представників і розкол між течіями, нестабільний розвиток українського руху, коли періоди «народного одушевлення» змінювалися застоєм.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Хто такі українські радикали й коли вони з'явилися?
2. Які партії виникли наприкінці XIX ст. в Галичині?
3. Яким було українське представництво в парламенті Австрії та сеймі Галичини й чому?
4. *За що радикали критикували москвофілів і народовців і які завдання перед собою ставили?*
5. *Поясніть причини виникнення УНДП і УСДП.*
6. *Доведіть, що в питанні української державності всі західноукраїнські партії залишалися одностайними.*
7. *Поясніть особливості діяльності українців у державних установах Австро-Угорської монархії.*
8. *Галичину другої половини XIX ст. називають «Українським П'ємонтом». Чи згодні ви із цією думкою? Чому?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Якби ви жили в той час на західноукраїнських землях, то до якої партії вступили б? Чому?
2. Підготуйте історичний портрет чи власну оцінку діяльності одного з діячів національного відродження.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 26

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО Й ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Сутність і зміст культурницького й політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях

Спираючись на подані джерела, схарактеризуйте сутність культурницького та політичного етапів національного відродження, головні його прояви, знайдіть на **карті 5** основні регіони й міста, де розгорталася їхня діяльність.

За визначенням сучасного чеського дослідника **Мірослава Гроха,** національне відродження в країнах проходить три етапи: *академічний*, *культурний* та *політичний*:

- на першому етапі національного відродження, який М. Грох називає *академічним*, певна національна група стає предметом уваги дослідників. Вони збирають і публікують народні пісні та легенди, прислів'я, вивчають звичаї й вірування, складають словники, досліджують історію. Однак усе це робиться мовою іншого народу;
- другий етап національного розвитку — *культурна* фаза, визначається тим, що мова, яка в першій фазі є предметом вивчення, тепер стає мовою, якою творять літературу й на яку перекладають з інших мов. Народну мову вводять як обов'язкову до шкіл загальноосвітніх, а з часом і до вищих. Національна мова вживається в науці, технічній літературі, у політиці, громадському житті та побуті;
- на третьому, *політичному* етапі нація, об'єднана спільною мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, а в кінцевому підсумку — до самостійності.

Оберіть одне з наведених джерел й обговоріть: яку течію українського руху воно характеризує і як саме? Що нового для себе ви знайшли в цій характеристиці?

Російський громадський діяч кінця XIX — початку XX ст. Петро Струве: «Тут ставиться проблема створення з місцевого "побуту" і "мови" нової національної і всеосяжної культури, яка повинна змагатися з культурою загальноросійської і витісняти її з території "етнографічної" Украйни... це ховає під собою величезну культурну проблему, що загрожує — якщо інтелігентська "українська" думка вдарить у народний ґрунт

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

і запалить його своїм "українством" — найбільшим і нечуваним розколом у російській нації… Всі наші "окраїнні" питання виявляться дрібницями в порівнянні з такою перспективою "роздвоєння" і — якщо за "малоросами" потягнуться і "білоруси" — "розтроєння" російської культури».

Сучасний український історик Ярослав Грицак: «Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до "єдиного великорусского народу", що проживає на території "від Карпат до Уралу"… На москвофільські позиції перейшла більша частина старої руської інтелігенції, московська орієнтація стає домінуючою в політичному та громадському житті галицьких українців 1860–1880-х років. Її перемога була зворотньою стороною впровадження польської політичної монополії в краї. Тому не дивно, що безкомпромісна антипольськість стає однією з характерних ознак москвофільськості руху».

Сучасний український історик Микола Лазарович: «Однак москвофільські тенденції, влучно названі Осипом Назаруком "внутрішньою раною нашого народу", спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали значний опір нової генерації інтелігенції, так званих "народовців". …галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади. …народовці започатковують й очолюють низку українських культурно-просвітницьких, господарських, політичних організацій, що своїми розгалуженнями сягали кожного села».

Сучасний український історик Святослав Даниленко: «Українська інтелігенція на той час уже досягла такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення і передачі національно-культурних традицій від одного покоління до іншого… Нове покоління української інтелігенції все більше тяжіло до масштабніших форм об'єднання, радикальних дій, і фактично, політизації культурницького руху, утворення політичних організацій».

Сучасний український історик Микола Лазарович: «Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного і снування, стає центром українського руху, в тому числі й щодо східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного й суспільно-політичного відродження українського народу».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Національне відродження в долях і обличчях

Чи погоджуєтесь ви з висловлюванням М. Грушевського? Чи бували у вас колись подібні думки, відчуття?

Михайло Грушевський: «Чоловік — створіння громадське. Без зв'язку з громадою подібних до нього створінь, без почуття сього зв'язку, своєї людської солідарності не може він жити. Але сих зв'язків шукає він у своїм найближчім окруженню... Він цінить передовсім зв'язки з тою національністю, яка окружає його; з тим ґрунтом, на якім він живе; з поколіннями тих людей, що на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію... тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості... всіх, що зв'язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будущині».

Як ви розумієте слова історика, що «*Національний рух є насамперед апостольство*»? Пригадайте (за допомогою підручника або інших джерел) факти життя й діяльності керівників українського руху на західноукраїнських землях і підтвердіть (спростуйте) цю тезу.

Український історик діаспори Ілько Борщак: «Керівники українського руху XIX ст. майже всі були людьми, яких поважали в Європі, насамперед за їхній моральний рівень, за добропорядне життя, здібності, знання, таланти. Це, вважаємо, не проста випадковість... національний рух є насамперед апостольство, духовне надбання, а ідеї здебільшого є такими, як і люди, які їх пропагують; вони заслуговують стільки ж уваги, скільки й самі ці люди».

3. Ідея соборності України в національному відродженні другої половини XIX ст.

Опрацювавши джерела, дайте відповіді на запитання: за яких обставин в українському русі виникла ідея соборності України? Хто був її ініціатором? Як проявлялася співпраця обох частин України і що вона приносила українцям?

Михайло Грушевський: «В останнє десятиліття XIX століття Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром економічного руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Український історик початку XX ст., нащадок гетьманів Михайла і Петра Дорошенків Дмитро Дорошенко: «Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України наддніпрянської».

Сучасний український філософ Мирослав Попович: «Галицькі часописи і видавництва, галицькі культурні та політичні організації ставали базою для діяльності східноукраїнських учених, письменників, театральних і музичних діячів. У свою чергу, постійна присутність східних українців у культурному житті Галичини була потужним стимулом для подолання "рутенства", розвитку культури в цьому краї в загальноукраїнському річищі. Цим не вичерпується взаємодія українського Сходу і Заходу. Без самовідданості галичан, їх безмежної захопленості українською ідеєю, їх дисциплінованості не було б загальноукраїнського культурного процесу».

Сучасний український історик Микола Лазарович: «Останнє десятиліття XIX століття було переломним у розвитку українського національного руху... Однією з основних особливостей національного відродження на цьому етапі є пожвавлення зв'язків між Галичиною й Наддніпрянською Україною. І хоч темпи зростання національної свідомості і сила національного руху у цих двох регіонах залишалися різними, виникало немало політичних, культурних, наукових організацій, діяльність яких мала всеукраїнський характер...

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Росією за свою свободу, український народ — як на Сході, так і на Заході — відповідно до обставин робив свій внесок до національної скарбниці. Українці з Російської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе, давали передовсім ідею, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях у практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала почуття сили, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення Західної України служили підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під російським пануванням».

Сучасна українська дослідниця Ірина Закутій: «Про особливу, майже "п'ємонтівську", роль Галичини в самій австрійській провінції говорилося уже із середини 60-х років XIX століття — тобто відтоді, відколи українська культурно-просвітницька діяльність потрапила під систематичні обмеження в Російській імперії, а натомість у володіннях Габсбургів остаточно запроваджено конституційні свободи... Внаслідок цих обставин Галичина ставала не лише "іншою Руссю", але й "іншою Україною" — подібною й водночас несхожою на основний національний "материк"».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Пригадайте, що таке карикатура й для чого її використовують політичні опоненти. Припустіть, чому різні течії українського визвольного руху стали темою для поданих карикатур.

Карикатура 1882 р. показує занепад русофільських видань (собака з написом «Пролом» — назва русофільської газети) порівняно з популярністю народовецьких (місяць із написом «Діло» — назва українофільської газети)

На карикатурі представлена алегорична постать жінки-цариці. Вона благословляє вільні народи, які з транспарантами — гаслами національних гімнів виходять із шатра цариці Слави у світ. Серед них — персонажі в козацьких строях, які тримають гасло «Ще не вмерла Україна». Ліворуч зображено їхнього опонента — москвофіла з прапорцем із написом «Адінъ народ», за спиною у якого стоїть із нагайкою російський бородатий козак — символ насилля й національного гніту.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. За матеріалами уроку складіть порівняльну таблицю культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях, зазначивши: дати початку й кінця, основні течії, основних діячів і їхнє соціальне походження, цілі рухів і течій, головні факти діяльності.
2. Сформулюйте, у чому ви вбачаєте історичне значення національного відродження на західноукраїнських землях для тогочасної України, для нащадків і сучасної України.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

- **Назвіть дати:** селянської реформи; виникнення культурно-освітнього товариства «Просвіта»; утворення перших політичних партій.
- **Покажіть на карті** території західноукраїнських земель, основні місця діяльності науково-культурних і суспільно-політичних осередків регіону.
- **Поясніть терміни й поняття**: «*старорусини*», «*народовці*», «*москвофіли*», «*радикали*», «*Просвіта*», «*нова ера*», «*Український П'ємонт*».
- **Схарактеризуйте:** особливості соціально-економічного й культурного розвитку західноукраїнських земель; мету та діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» й Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.
- **Визначте:** основні напрями діяльності перших політичних партій Галичини; мету та наслідки кооперативного руху.
- **Поясніть:**
  - роль і місце українських земель у господарському житті Австро-Угорщини;
  - причини виникнення радикального руху;
  - причини та наслідки трудової еміграції;
  - ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 147*).
- **Висловте судження** щодо діяльності О. й В. Барвінських, Ю. Бачинського, М. Грушевського, В. Нагірного, Ю. Романчука, Ю. Федьковича, І. Франка.
- **Жива історія.** Уявіть, що ви опинилися в Галичині у вирі політичних пристрастей другої половини XIX ст. Яку партію чи політичне угруповання ви б підтримали? Свою позицію обґрунтуйте.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ VI.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

на початку XX ст.

... Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Леся УКРАЇНКА (з вірша «Досвітні огні»)

Микола ЗЕРАЄК. «Реве та стогне Дніпр широкий...»

Українська національна думка мусить обнімати всіх українців, де б вони не проживали, на всій Україні, без огляду на державні кордони. Коли в кожному з нас до решти загине полтавський, галицький і т.д. провінціал, а в цілому зродиться та зросте Всеукраїнець, якого думи і змагання обнімають усю Україну зарівно і неподільно, як нерозлучну і єдину цілість.

Микола МІХНОВСЬКИЙ, український політичний і громадський діяч

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 27 ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНЩИНИ

1. Індустріальна модернізація. Монополізація

Як проявились індустріальна модернізація та монополізація в Україні?

В умовах модернізації провідну роль в економіці починає відігравати промислове виробництво. Саме в цьому полягає суть переходу від аграрно-ремісничої до індустріальної епохи. Тому початок XX ст. в економіці України характеризувався пришвидшенням темпів індустріалізації, що виражалося у збільшенні кількості підприємств великої машинної індустрії та створенні нової структури економіки.

В Україні з її родовищами корисних копалин у Донбасі та Криворізькому басейні набула розвитку кам'яновугільна й металургійна промисловості, Російська імперія стимулювала розвиток саме цих галузей промисловості, оскільки виходила з інтересів збереження та посилення своєї військово-політичної могутності. У підросійській Україні в 1900 р. виробництво заліза і сталі зросло у 27 разів порівняно з попереднім десятиріччям. Такі досягнення значною мірою відбулися завдяки модернізації промислового обладнання.

Центральні та північні райони підросійської України мали сприятливі умови для вирощування цукрового буряку, тому саме ці регіони імперії стали центром цукроваріння. Саме на цих трьох галузях — кам'яновугільній, металургійній і цукровій — трималася промисловість України.

Інші важливі галузі промислового виробництва, зорієнтовані на задоволення повсякденних потреб населення, зокрема текстильна, взуттєва, а також машинобудівна, в Україні були представлені слабко. Продукція цих галузей ввозилася в Україну з Росії чи з-за кордону. Виняток становило виробництво сільськогосподарських машин і реманенту, яке розвивалося в південних губерніях України.

Які галузі й чому переважали в структурі промислового виробництва України? Як позначалися на життєвому рівні населення України дані, наведені в таблиці **«Структура промислового виробництва України 1912 р.»**?

Галузь виробництва	**Валова продукція** (*у %*)
Гірнича, гірничозаводська, металургійна, видобування й обробка мінералів	45,9
Харчова промисловість	36,2
Обробка металів і виробництво машин	10,4
Обробка дерева	2,1
Хімічна промисловість	1,8
Текстильна промисловість	1,5
Інші галузі	2,1

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Спираючись на текст і фотографії початку XIX ст., визначте особливості розвитку промисловості України на початку XX ст.

Ливарний цех заводу братів Классенів в Олександрівську (сучасне Запоріжжя) (*1912 р.*)

Шахта «Капітальна» Катеринівського товариства (*1905 р.*)

Будівництво пароплава на Миколаївському заводі (*1914 р.*)

Рафінадний завод у Тростянці (*початок XX ст.*)

Світова криза 1900–1903 рр. супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих. Це явище було характерним для всіх країн й одержало назву *«концентрація виробництва»*. Великі підприємства, зазвичай, не належали одній особі, а були акціонерними товариствами. У таких об'єднаннях капітал розподілявся на паї (акції). Власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства й отримували частку прибутку відповідно до свого паю.

Посилення концентрації промисловості сприяло виникненню **монополій**, що контролювали значну частину виробництва та збуту певного виду продукції. Можливість суттєво впливати на ринкові ціни та обсяги пропозиції товарів забезпечувала монополіям надвисокі прибутки.

Монопо́лія — підприємство або об'єднання підприємств чи господарське товариство, що виробляє значну кількість продукції певного виду, завдяки чому посідає домінуюче становище на ринку й за рахунок встановлення більш високих цін отримує надвисокі прибутки. **Монополіза́ція економіки** — збільшення кількості монополій в економіці країни.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Процес монополізації пришвидшився на початку XX ст., коли виникли *синдикати* «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Продвугілля» (1902) та ін. Загалом в Україні діяло близько 30 синдикатів.

Синдика́т — це така форма монопольного об'єднання підприємств однієї галузі промисловості, учасники якої зберігають власність на засоби виробництва, але виготовлений продукт перебуває у спільній власності, що дозволяє встановлювати на нього єдину, зазвичай високу, ціну.

Виникали також і великі банківські монополії, які контролювали промисловість України. Поява монополій посилила вплив в економіці України іноземного капіталу. Хоча іноземний капітал сприяв індустріальній модернізації України, технічне переоснащення гальмувалося великими резервами дешевої робочої сили. Водночас окремі монополістичні об'єднання створювалися в Україні й на базі місцевого капіталу: «Товариство солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району», товариство «Бахмутська сіль» та ін.

2. Регіональна спеціалізація сільського господарства

Які труднощі були на шляху розвитку сільського господарства України на початку XX ст.?

На початку XX ст. Україна залишилась аграрною, сільське населення виробляло більшу частину її національного продукту.

Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва була спеціалізація окремих районів, що на початку XX ст. посилилася.

Значною мірою цьому сприяло будівництво залізниць, які створили сприятливі умови для вивозу продукції землеробства на внутрішній та зовнішній ринки.

У регіонах, де традиції кріпосництва були слабкішими, а вільне селянство зберігалося з козацьких часів, спостерігався прискорений розвиток продуктивних сил. Одним із таких регіонів стала Степова Україна, що утверджувалася як осередок торговельного зернового господарства й вирощування технічних культур — соняшнику та льону.

У Степовій Україні поміщики й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) — технічних культур: цукрового буряку, картоплі. Полтавська й Чернігівська губернії спеціалізувалися на вирощуванні тютюну. Вони давали половину збору цієї продукції в Російській імперії. Це дозволяло виробникам не лише покривати витрати, а й одержувати прибуток. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик був ще й промисловцем. У правобережних і лівобережних маєтках будували багато цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високоінтенсивні господарства.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Спираючись на текст й ілюстрації, визначте особливості розвитку сільського господарства України на початку XX ст.

Паровий млин у Білій Церкві (*1912*)

Парова молотарка заводу братів Классенів у Олександрівську (*1910*)

Та, попри регіональну спеціалізацію сільського господарства, найбільш поширеними в землеробстві залишалися зернові культури, на які припадало близько 90 % усіх посівних площ України. На початку XX ст. на українських землях збирали більш як 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному й Азовському морях.

3. Українські промисловці-меценати XIX — початку XX ст.

Який внесок у розвиток України зробили меценати?

На початку XX ст. на українських землях розвивалося підприємництво, до якого долучалося чимало поміщиків, створюючи товарні господарства, забезпечуючи їх технікою та фахівцями. Утверджувалися в цій сфері й представники інших соціальних верств: купці, селяни, ремісники, корчмарі. Завдяки працьовитості й кмітливості успішні українські промисловці збільшували свій капітал. Чимало з них були шанувальниками українства і зробили вагомий внесок у збереження та розбудову української нації.

Погляд здалека

Висловте власне ставлення до діяльності меценатів.

Родина Терещенків. Терещенки — українські промисловці, землевласники та меценати XIX — початку XX ст. Походили з козаків м. Глухова (нині Сумської області). Відомі глава родини Артем Якович та його сини Микола й Федір. Родина Терещенків посідала провідні місця в торгівлі хлібом, цукром та худобою, у цукровому, суконному виробництві, лісообробці, інших галузях.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Родина Терещенків уславилася багатьма добродійними справами, підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба — «*Прагнення суспільної користі*». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Національного музею «Київська картинна галерея» та інших музеїв столиці. **Микола Терещенко** (*1819–1903*), склавши капітал, займався меценатською діяльністю: фінансово підтримував Перше комерційне училище, Політехнічний інститут, Києво-Подільську жіночу гімназію, Міський музей старожитностей і мистецтва, Пироговську лікарню. Саме завдяки його старанням у Києві з'явився «ОХМАТДИТ» (спочатку — «Безкоштовна лікарня цесаревича Миколи для чорноробів»). За внесок у розвиток Києва отримав звання почесного громадянина міста.

Родина Ханенків. Сім'я Ханенків володіла цінною колекцією творів мистецтва та зібранням старовинних книжок. Зібрання налічувало понад 400 живописних робіт, 8 тис. гравюр, 700 творів мистецтва Сходу, 300 виробів із золота та срібла.

Богдан Ханенко (*1849–1917*) — промисловець, колекціонер, меценат. Одним із перших почав збирати давньоруські ікони. Відіграв ключову роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 р., куди передав власну збірку археологічних знахідок і мистецьких творів. Перед смертю відписав мистецьке зібрання, бібліотеку, приміщення музею та власний будинок м. Києву. Згодом його дружина Варвара передала решту колекції Академії наук. У наш час колекція Ханенків представлена в Музеї мистецтв імені Богдана й Варвари Ханенків.

Пам'ятник Івану Харитоненку в Сумах

Родина Харитоненків — підприємці-цукрозаводчики, землевласники, доброчинці. Походили із селян-чумаків Сумщини. **Іван Харитоненко** (*1822–1891*) був родоначальником сімейної справи. Багато зробив для розбудови м. Суми, де його коштом зведено реальне та духовне училища, дитячий притулок. Батьківські доброчинні справи продовжив його син **Павло Харитоненко**. Він побудував у Сумах лікарню, притулок для дівчат, чоловічу гімназію, кадетський корпус, Свято-Троїцький собор. За доброчинну діяльність нагороджений орденами, отримав спадкове дворянське звання.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Ювілейна монета, присвячена родині Симиренків

Родина Симиренків — родина промисловців-цукроварів, конструкторів, власників заводів, пароплавів, учених-садівників, меценатів. Започаткував родинне підприємництво Федір Симиренко, який із трьома братами Яхненками заснував фірму «Брати Яхненки й Симиренки». Будуючи на Черкащині цукровий завод, спорудили лікарню на 150 ліжок, шестикласну школу, театр. Заснували на Черкащині дослідницький центр садівництва, де виводили нові сорти фруктових дерев. Саме тут було вирощено найвідоміший сорт українських зимових яблук «Ренет Симиренка». Протягом 40 років Симиренки передавали одну десяту своїх доходів на розбудову української культури. Фінансували журнали «Україна», «Рада».

4. Розвиток кооперативного руху

Як розвивався кооперативний рух у Наддніпрянській Україні?

Важливим чинником модернізації сільського господарства стала діяльність кооперативів. Поява кооперативного руху була відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Недостатнім вважалося щось виростити, треба було ще й вигідно продати, аби потім купити необхідне для життя в селі.

У чому історик вбачає причини поширення кооперативного руху?

За дослідженням сучасного українського історика Ірини Фареній

Економічна ситуація на рубежі XIX—XX ст. мала об'єктивну основу для поширення всіх галузей селянської кооперації: лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами — споживчих товариств, діяльність скупників-спекулянтів — налагодження кооперативного збуту, малоземелля — виникнення сільськогосподарських артілей. Тому поряд з іншими тенденціями аграрного розвитку кооперативний рух на початку XX ст. став невід'ємною частиною селянського господарювання.

Першими були кредитні товариства, що давали позики на виробничі потреби за порукою членів таких об'єднань. У 1901 р. створено перший на українських землях «Союз кредитних кооперативів» у Бердянську. У 1907 р. кредитні кооперативи Київської, Волинської та Подільської губерній об'єдналися в Союз південно-західного краю, що став організаційно-фінансовим осередком кооперативного руху всієї Наддніпрянщини.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Український кооперативний рух поступово охопив широкий спектр діяльності: кредитування, збут виробленої продукції, постачання до господарств сільськогосподарської техніки та добрив і посівного матеріалу тощо. Він зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх обезземелення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила селянам вистояти в боротьбі за землю. У 1914 р. в Україні діяло більш як 2 тис. кредитних і близько тисячі ощадно-позикових товариств. Вони об'єднували понад 1,7 млн членів, мали основного капіталу майже 20 млн руб.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на **карту 6** (*див.* Альбом карт), схарактеризуйте структуру промисловості України на початку XX ст.
2. Що таке монополія та які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
3. Яке місце займало сільське господарство в економіці України на початку XX ст.?
4. Ким були українські меценати другої половини XIX – початку XX ст.?
5. Коли й чому виник коопертивний рух у Наддніпрянщині?
6. *Які регіони були основним споживачем промислової продукції великих фабрично-заводських підприємств України? Покажіть на* ***карті 6*** *основні промислові центри.*
7. *Підтвердіть фактами, що на початку XX ст. Донбас став «всеросійською кочегаркою», а разом із Середнім Придніпров'ям — основною металургійною базою імперії. Знайдіть ці промислові осередки на* ***карті 6****.*
8. *Як поява монополій вплинула на економічну та соціально-політичну ситуацію в українських землях?*
9. *Який вплив справив розвиток ринкових відносин на сільське господарство України? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на* ***карту 6****.*
10. *Яку роль кооперація відігравала в економіці?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Заповніть пропуски в тексті, використовуючи подані поняття.

Значний промисловий потенціал Наддніпрянської України не залишався поза увагою … . Західну буржуазію приваблювали величезні … , дешева … , висока …, ринок … . Французький, бельгійський, англійський та німецький капітали були головними у … . Така ситуація гальмувала і деформувала не лише … українських земель, а й обох імперій, адже … витіснявся з ринку, а значну частину прибутків, одержаних від монопольних цін та державних військових замовлень, вивозили … .

Поняття:

місцевий виробник; кам'яновугільна; залізорудна та металургійна промисловість; норма прибутку; природні багатства; іноземний капітал; робоча сила; збут; підприємницька діяльність; економічний розвиток; за кордон.

2. Підготуйте одне з досліджень (*на вибір*):
«Про що розповідають герби родин українських меценатів?»;
«Доля пам'ятника Івану Харитоненку в Сумах»;
«Дерево роду Симиренків».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 28 УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Політизація українського суспільства й визвольного руху

Відберіть факти, що свідчать про політизацію українського суспільства та визвольного руху.

Для початку XX ст. характерний процес стрімкої політизації українського суспільства, що зумовлювалося інтенсивним розвитком економіки, зрушеннями в соціальній структурі суспільства, розгортанням національного руху, поширенням соціалістичних ідей та ідей парламентаризму.

Політиза́ція — активізація в суспільстві сил, що висувають політичні вимоги, як-от: зміна форми правління, виборче право, свобода слова, друку, мітингів, зборів.

Економічна криза погіршила життя робітників, загострила аграрне та національне питання. Очолила протестний рух інтелігенція, яку до певної міри підтримали робітники та селяни. 1900–1903 рр. пов'язані з масовими виступами промислових робітників з вимогами встановити 8-годинний робочий день і дотримуватися політичних свобод. Особливо масштабні страйки та демонстрації розгорнулися в липні–серпні 1903 р., охопивши Київ, Миколаїв, Катеринослав та інші міста. У них узяли участь 115 тис. робітників. Учасники акцій протестували під гаслом «*Геть самодержавство!*» Влада відповіла на виступи робітників репресіями. Тільки в 1903 р. в сутичках із поліцією й військами загинуло понад 100 осіб, чимало демонстрантів були поранені, понад 2 тис. осіб — заарештовані.

На відміну від робітників, виступи селян здебільшого мали стихійний характер. Селяни захоплювали поміщицькі землі й угіддя, чинили опір розмежуванню земель, знищували поміщицькі посіви й сінокоси, рубали ліси, виступали проти продажу майна за недоїмки, відмовлялися вносити борги й різні платежі, вимагали поліпшення орендних умов. У 1902 р. наймасовішими були виступи селян у Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Сільська біднота розгромила 40 панських маєтків, спалила 2 заводи, захопила майже 2 тис. десятин поміщицьких земель. У 1903–1904 рр. у селах Наддніпрянщини відбулося близько 1 тис. виступів бідноти.

Що спільного та що відмінного ви бачите між робітничими й селянськими виступами цього періоду?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

З вимог страйкуючих робітників м. Одеси (*липень 1903 р.*)

Наші головні вимоги, загальні для всіх нас, мають бути такі:

1. 8-годинний робочий день.
2. Збільшення заробітної плати.
3. Видача хворим повної плати до одужання.
4. Невтручання поліції у страйк.

Важка наша боротьба з владою капіталу. А особливо важка вона у безправній царській Росії. Багатьох товаришів — борців — уже схопили і заарештували. Військо і козаки, жандарми і поліція напоготові. Проти нас ще не діяли зброєю, але хто знає, що буде далі!

Один із протестних рухів початку XX ст. у Єлисаветграді (сучасному Кропивницькому)

З повідомлення газети «Искра» (*1902 р.*)

У Констянтиноградському повіті Полтавської губернії — бунт, убито управляючого, бунтують декілька сіл. У Харківській губернії також бунтують. Місця, охоплені повстаннями, оточено, і вийти звідти не можна. Причиною повстання є вимога селян про видачу посівного насіння. На перші спроби голодуючих узяти зерно з магазинів силою влада відповіла розправами.

На тлі масових виступів робітників і селян активізувався студентський рух, спрямований на досягнення демократичних свобод і піднесення національної свідомості українського суспільства. У січні 1901 р. за участь в акціях протесту уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету. Відповіддю на дії влади став загальноросійський студентський страйк, у якому взяли участь студенти Києва, Харкова, Одеси. До них приєдналися старшокласники гімназій, семінарій, реальних училищ.

В умовах посилення протестних настроїв у суспільстві центрами антимонархічної ліберальної опозиції стали земства. Серед активних діячів земського опозиційного руху були представники інтелігенції та чиновники, зокрема Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Ф. Лизогуб, Б. Мартос та ін.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Політизувався й український рух. Інтелігенція розгорнула масову кампанію зі скасування Валуєвського й Емського указів, спрямувала зусилля на пропаганду ідей українського національно-культурного відродження. Створена наприкінці XIX ст. в Києві, за ініціативи В. Антоновича й О. Кониського, **Загальна українська безпартійна організація (ЗУБО)** на початку XX ст. складалася з більш ніж 20 автономних громад. Яскравим прикладом перетворення культурної акції в політичну демонстрацію стали урочистості з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському. Обурені забороною губернатора проголошувати вітальні промови українською мовою, українські діячі демонстративно залишили зал міського театру, що викликало значний резонанс у суспільстві.

2. Українські й загальноросійські політичні партії

Які політичні партії виникли на території України? Які вимоги вони висували? На які верстви населення спиралися? Які течії можна визначити в тогочасному політичному житті України?

Політи́чна па́ртія (від лат. *parties* — «*частина*») — політична організація, що виражає інтереси певної соціальної групи (або груп), об'єднує найбільш активних її представників і прагне до досягнення певних цілей та ідеалів.

Заборона легальної політичної діяльності аж ніяк не зменшувала рівень політизації суспільства. З кінця XIX ст. в Росії починають виникати нелегальні політичні партії — національні та загальноросійські.

Що таке політизація? Чому вона виникає?

Український історик Іван Лисяк-Рудницький про політизацію суспільства

Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що, згідно з нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до «ідеологізації» політики і рівночасно до політичної культури й духовного життя. Де громадські прямування не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання.

На рубежі XIX–XX ст., поряд із західноукраїнськими, виникають політичні партії й у підросійській Україні. У **1900 р.** радикально налаштована українофільська студентська молодь на зборах студентських громад у Харкові створила **Революційну українську партію**

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

(РУП). Її засновниками стали члени Харківської студентської громади Д. Антонович, М. Русов, П. Андріївський та ін. Діяльністю партії керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Партія нелегально видавала газети «Гасло», «Праця», «Добра новина», «Селянин», вела агітаційно-пропагандистську роботу в масах, переважно серед інтелігенції та селян.

Програму нової партії доручили скласти Миколі Міхновському. Того самого року програмну брошуру під назвою **«Самостійна Україна»** було видано в Західній Україні й нелегально переправлено до Наддніпрянщини.

Погляд здалека

Які факти біографії Миколи Міхновського здаються вам важливими для характеристики його діяльності?

Микола Міхновський (*1873–1924*) — політичний і громадський діяч, публіцист, адвокат. Народився в селі Турівка Київської губернії. Навчався в Прилуцькій гімназії, на юридичному факультеті Київського університету. Член «Молодої громади», Братства тарасівців. Брав участь у створенні Революційної української партії, Української народної партії. Автор брошури «Самостійна Україна» та низки інших публікацій. Співзасновник часописів «Запоріжжя», «Сніп» та ін. Під час Першої світової війни був призваний до армії. У роки визвольних змагань виступав за проголошення державної самостійності України. Після поразки Української революції загинув за нез'ясованих обставин.

Які завдання постали перед українським політичним рухом? Хто мав його очолити?

З брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна»

Державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Доки ми не здобудемо політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома... Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Часи вишиваних сорочок, свити... минули. Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ. Вона виписує на своєму прапорі слова: «*Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ*». Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що він бореться за народ...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Однак ця брошура не стала програмою РУП, оскільки самостійницька ідея не знайшла загальної підтримки серед членів партії. У грудні 1902 р. в Києві відбувся І з'їзд РУП і перший розкол РУП: через ідейні протиріччя група М. Міхновського вийшла з партії.

У 1904–1905 рр. РУП знов розкололася. Частина її членів під керівництвом Мар'яна Меленевського утворила Український соціал-демократичний союз — «Спілку», яка згодом влилася до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Інша частина РУП, очолювана Миколою Поршем, Симоном Петлюрою й Володимиром Винниченком, трансформувалася в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).**

Вийшовши з РУП, М. Міхновський зібрав довкола себе групу націонал-революціонерів, представників інтелігенції, студентів, дрібних землевласників (М. і С. Шемети, О. Макаренко, О. Степаненко, М. Шаповал), яка утворила в 1902 р. **Українську народну партію (УНП).**

На початку століття активізували свою діяльність й представники ліберально-демократичної течії, які в 1904 р. на базі ЗУБО створили **Українську демократичну партію (УДП).** Її лідерами стали **Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Євген Чикаленко.**

Наприкінці 1904 р. з УДП вийшла група на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим, М. Левицьким, які заснували Українську радикальну партію. Однак її самостійне існування тривало недовго. Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в **Українську радикально-демократичну партію (УРДП).**

Окрім українських політичних партій, у Наддніпрянщині діяли й загальноросійські, зокрема *РСДРП* (*меншовиків*) і *Партія соціалістів-революціонерів* (*есерів*). Певний вплив на населення в Наддніпрянській Україні мали й організації *анархістів*, і *Загальний єврейський робітничий союз* (*Бунд*).

3. Становлення та консолідація української нації

Які були етапи становлення української нації? У чому їх відмінність? Чому цей процес залишився незавершеним?

У другій половині XIX ст., після ліквідації феодально-кріпосницьких відносин, на всій території України значно посилився і прискорився процес становлення та **консолідації української нації** на етнічній основі.

Консолідáція української нації — усвідомлення великою спільністю людей необхідності створення власної національної держави на основі єдності території проживання, формування та поширення єдиної літературної мови, культури, зміцнення економічних зв'язків, що відбуваються під впливом модернізації.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

На середину XIX ст. Наддніпрянська Україна становила ту компактну територіальну цілісність, яка стала осередком української нації. Як свій історичний, політичний і культурний центр цю територію розглядало й відокремлене від неї державним кордоном українське населення західноукраїнських земель. Процеси утвердження капіталістичних відносин у господарстві України й налагодження мовного порозуміння між усіма українцями, де б вони не мешкали, посилювали тенденцію до возз'єднання всіх українських земель у соборну, суверенну національну державу.

Які чинники сприяли, а які перешкоджали формуванню української нації у другій половині XIX ст.?

ОСНОВНІ ЧИННИКИ формування української нації у другій половині XIX ст.:

- наявність території давнього проживання українців й історичного центру — Наддніпрянської України;
- формування капіталістичної промисловості — зміцнення економічних зв'язків між регіонами;
- зростання чисельності населення України на всій території;
- зростання впливу української інтелігенції у становленні української нації;
- формування української загальнонаціональної літературної мови, популяризація історії, усної творчості та звичаїв;
- зростання національної самосвідомості;
- поширення ідеї соборності України

ПЕРЕШКОДИ на шляху до формування української нації:

- відсутність власної держави;
- поділ території України між Росією та Австро-Угорщиною;
- економічне, соціальне й національне гноблення українського народу з боку Росії та Австро-Угорщини;
- антиукраїнська культурно-освітня політика з боку російського й австрійського урядів;
- національна ідея ще не охопила всі верстви українського населення

Подальша консолідація української нації наприкінці XIX — на початку XX ст. була пов'язана з особливостями модернізаційних процесів, що охопили всі сфери життя суспільства. Вона супроводжувалася зростанням населення українських земель та змінами в його етнічному складі. За таких умов лідери національного руху почали усвідомлювати, що українську модерну націю мають творити не лише етнічні українці, а й національні меншини, котрі мешкають в Україні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

На тлі яких процесів відбувалося творення модерної політичної української нації? Які тенденції супроводжували таке творення? Як пов'язані, на вашу думку, модерна демократія, індустріалізація, націоналізм, соціалізм і творення модерної нації? Хто є творцем цієї нації?

Із праці сучасного українського історика Ярослава Грицака

Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з політичними правами та економічною свободою для всіх, а не лише верхівки. Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації, появу двох нових суспільних сил — націоналізму і соціалізму.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому проявлялась політизація українського суспільства та національного руху? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на **карту 7** (*див.* Альбом карт).
2. Які політичні партії утворились у Наддніпрянській Україні? Відобразіть відповідь у таблиці.

Рік	Партія	Основна мета
1900…		

3. Розкажіть про розгортання політичного руху на українських землях, спираючись на **карту 7**.
4. Як проявилися самостійницька й автономістська течії в національному русі?
5. Які чинники впливали на становлення та консолідацію української нації?

6. *Схарактеризуйте кожну із соціальних верств, що брали участь у протестному русі початку століття. Поміркуйте, які з них залучатимуться до революційних подій наступних років і чому.*
7. *У чому полягає взаємозв'язок між модернізаційними процесами початку століття й піднесенням протестного руху різних верств населення?*
8. *Що спільного було в програмах різних політичних партій на початку XX ст.?*
9. *Чому процеси консолідації української нації на початку XX ст. залишились незавершеними?*
10. *Сьогодні часто говорять про те, що сучасне українське суспільство надто політизоване. Чи погоджуєтесь ви з такою точкою зору? Чому? Чи є щось спільне в розвитку українського суспільства на початку XX і XXI ст.?*
11. *Якби ви могли обирати, то до якої тогочасної політичної сили приєдналися? Чому саме?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Кількома реченнями схарактеризуйте політичні процеси, що відбувались в українських землях на початку XX ст.
2. Проаналізуйте матеріал про політичні партії, що існували в Україні на початку століття. Подумайте, за якими критеріями їх можна згрупувати. Визначте 2–3 такі критерії та систематизуйте свої знання про партії.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.
ІДЕЇ АВТОНОМІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

§ 29

1. Різноманітність українських політичних течій Наддніпрянщини на початку XX ст.

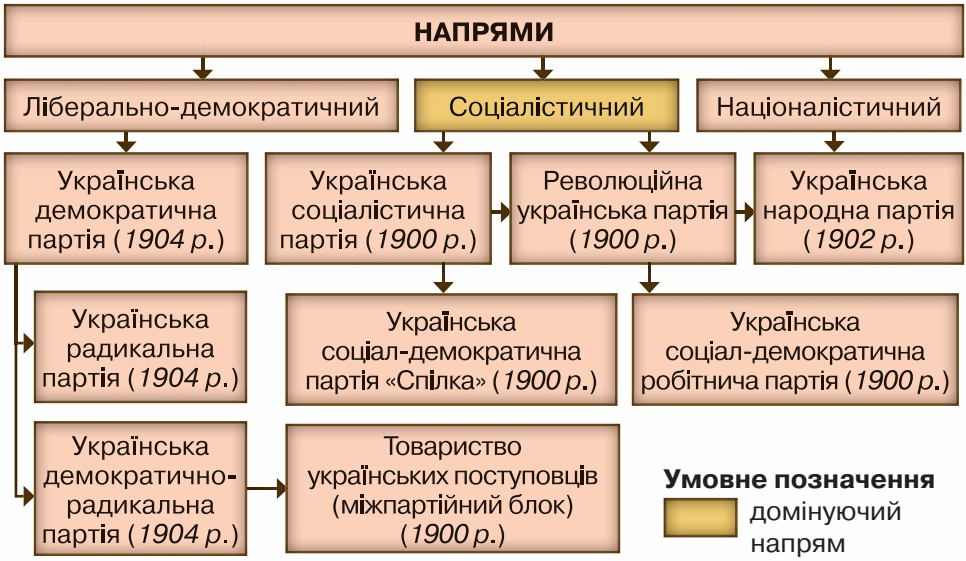
Проаналізуйте текст і схему та визначте співвідношення між політичними течіями Європи й України на початку XX ст.

Сучасний британський історик Норман Дейвіс про головні політичні течії Європи на початку XX ст.

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на панування закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини... Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі...

Націоналізм — сукупність ідей, пов'язаних із нацією, чиї інтереси вважалися за найвище добро...

Соціалізм, як і націоналізм, — колективна віра. Він виступає проти експлуататорів і власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому... Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим життя буде гарантованим тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Яка ідея щодо самовизначення України (самостійницька чи автономістська) переважала в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини? Чому?

Сучасний український історик Ірина Ковальська-Павелко про течії в українському визвольному русі

За концептуальними підходами щодо вирішення національного питання і визначення перспектив державності України програми українських політичних угруповань, а отже і самі партії, сучасні історики умовно поділили на дві групи. Одну з них становили партії, що відстоювали ідею автономії України в складі демократизованої Росії (РУП з 1903 р., УСДРП, УДП, УРП, УДРП), а іншу — партії, що своє програмне завдання вбачали в досягненні самостійної української держави (РУП до 1903 р., УСП, УНП)... теза автономного статусу України в складі Росії була більш поширеною і стала орієнтиром у програмах соціал-демократичних і ліберально-демократичних партій... Національно-радикальні партії першість віддавали досягненню українством державної незалежності як найважливішої передумови здійснення соціалістичних перетворень.

2. Програмні документи українських самостійників

Найбільш суперечливим документом сучасники й нащадки М. Міхновського вважали «10 заповідей УНП». Які ідеали із цих заповідей проголошуються як обов'язкові для українців? Чи всі пункти, на вашу думку, були прийнятні для тогочасного українського суспільства? Чому? З якими з них погоджуєтесь ви особисто, а з якими — ні?

Десять заповідей УНП Миколи Міхновського (*1903 р.*)

1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.
2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і гноблять нас.
3. Україна для українців. Отже, вигоняй звідусіль з України чужинців-гнобителів.
4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твого дому мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.
6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.
7. Не зробись перевертнем-відступником.
8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.
9. Допомагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.
10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили і відваги.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Витяг із програми української народної партії (*1906 р.*)

Українська Народня Партія єсть партія Українського міського і сільського пролетаріату...

Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи...

Головні завдання Української Народної Партії — просвітити, освідомити українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів... Необорна спільна сила з'єднаних українців-робітників і селян учинить захват політичної власті на Україні, знищить визиск, насилля, нерівність і утворить непідлеглу Україну.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці.

У чому вбачає дослідник значення самостійницького руху початку XX ст.?

Сучасний український дослідник Олександр Шишко про самостійницьку течію в українському русі

Представники самостійницької течії не займали поважного місця у визвольному русі, їх організації були нечисленними і невпливовими як через неприйняття основної вимоги самостійників, методів її досягнення, так і через експресивність поведінки лідерів цієї течії. Однак заслугою самостійницького руху була стабілізація ідеї самостійної Української держави, реалізація якої і стала головною метою української нації в XX ст.

3. Погляди українських автономістів

У чому полягали погляди автономістів? Які вимоги висували різні партії? Чому ці ідеї були більш поширені порівняно із самостійницькими?

Микола Порш, провідний діяч РУП та УСДРП, про ідею автономізації

Такий лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах, називається автономією... Коли якийсь край дуже вже одріжняється своєю історією та своїм хазяйством од інших частин держави, коли через це він має у себе багато потреб й інтересів, не однакових з потребами та інтересами інших країв, — тоді такому краєві, звичайно після довгої боротьби, державна влада дає автономію.

Витяг із програми української соціал-демократичної робітничої партії (*грудень 1905 р.*)

Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопределення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави…

Сучасний український історик О. Висоцький про причини поширення ідей автономізації

Автономістські, на відміну від самостійницьких, переконання українських соціал-демократів випливали, у першу чергу, з їх соціально-культурного буття. Вихована у російській школі і на російській літературі, будучи двомовними і часто використовуючи, як службовці, російську мову, українські наддніпрянські інтелігенти соціал-демократичних переконань були споріднені з Росією, тобто, за висловом І. Лисяка-Рудницького, вони «однією ногою стояли у всеросійському світі». Крім того, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть серед сільської, найбільш української, частини населення Наддніпрянщини. Але основною причиною висування автономістських, а не самостійницьких завдань, були стратегічні міркування українських соціал-демократів… що національне визволення щільно пов'язане з поваленням самодержавства і демократизацією Росії зусиллями всеросійського революційного руху…

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Узагальнюючи матеріали уроку, складіть у зошитах таблицю за зразком.

Назва	Рік	Лідери	Програмні положення щодо державності України
РУП			
УСП			
УНП			
«Спілка»			
УСДРП			
УДРП			

2. Уявіть себе одним із засновників політичної партії початку XX ст. Використовуючи знання про політичне становище та соціально-економічні проблеми в українських землях початку XX ст., підготуйте та захистить проект програми своєї партії.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 30 ПОЛІТИЧНЕ Й ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ В 1905–1907-Х РОКАХ

1. Події Революції 1905–1907-х років в Україні

Що спричинило революцію і як вона розпочалася в Україні? Які політичні сили брали в ній участь? Як розгортався національно-визвольний рух під час революції?

Наростання економічних, соціальних і політичних протиріч на початку XX ст. завершилося в Російській імперії буржуазно-демократичною Революцією 1905–1907-х рр. Не залишився осторонь цих подій і український народ. Разом із загальноросійськими революційними вимогами (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів, повалення самодержавства, встановлення демократичних свобод і 8-годинного робочого дня для промислових робітників), у підросійській Україні висували і власні вимоги — досягнення політичної й культурно-національної автономії українських земель. У січні 1905 р. страйкували робітники Києва, Харкова, Одеси та інших міст.

Страйк — одна з форм розв'язання конфлікту між працівниками та працедавцями, яка полягає в тимчасовому колективному припиненні праці з метою домогтися виконання певних вимог, наприклад, поліпшення умов праці.

У лютому—березні виступи робітників підтримали селяни Лівобережжя. Вони знищували маєтки поміщиків і підприємців. Долучилися до революції й українські студенти, які навчалися в Росії. Вони створили для координації своїх дій Головну студентську раду в Петербурзі.

Про що йдеться в документі? Як ставилася Головна студентська рада до загальноросійської мети революції? Яку кінцеву мету революції щодо України вбачали автори документа?

З відозви Головної студентської ради «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петербурзі» від 2 березня 1905 р.

Гасло демократичної республіки, яке має російська демократія, забезпечує громадянські права кожної людини. В боротьбі за ці права ми зичимо російській демократії успіху. Проте українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадських прав, а й національних. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити культурний розвиток українського народу.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Поступово революційні настрої охопили і збройні сили. У червні 1905 р. повстали матроси панцирника «Потьомкін», незадоволені якістю харчування й жорстоким ставленням з боку командування корабля. Здійснивши рейд з Одеси до Феодосії, а потім до румунського порту Констанци, команда броненосця здалася місцевій владі.

Революція досягла апогею в жовтні — грудні 1905 р. У жовтні до загальноросійського страйку долучилося понад 120 тис. українських трударів. Їхніми гаслами були: «Геть царський уряд!», «Хай живе всенародне повстання!» та ін. Страйкарі Києва, Катеринослава, Луганська й інших міст створювали ради робітничих депутатів. Вони запроваджували на підприємствах 8-годинний робочий день, установлювали ціни на продукти у фабрично-заводських крамницях, організовували охорону населення від погромників. Водночас для захисту своїх інтересів робітники формували професійні спілки.

Всеросійський страйк змусив царя видати 17 жовтня Маніфест[1], що «дарував» підданим особисту недоторканність, свободу слова, совісті, зібрань і спілок. Було проголошено скликання законодавчого органу — Думи із залученням до виборів усіх верств населення.

Маніфест був сприйнятий населенням по-різному. Частина щиро раділа, висловлювала подяку цареві й відправляла молебні в церквах, сподіваючись, що з'явиться конституція й почнеться нова доба в історії Російської імперії, у тому числі й України. Натомість революційні групи вважали, що цей Маніфест є тільки перешкодою в боротьбі з урядом, і поставилися до нього вороже.

Чорносо́тенці — члени крайньо правих організацій, які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

На підтримку царської влади створили Союз російського народу, Російську монархічну партію та ін., що формували «чорні сотні» для фізичної розправи з учасниками революції та «інородцями». *Чорносотенці* звинуватили євреїв у заворушеннях у державі й розпочали проти них погроми, що прокотилися Києвом, Одесою, Харковом, Миколаєвом й іншими містами.

Усі російські політичні партії досить активно діяли в Україні. Але жодна з них не обіцяла українцям навіть автономії.

Порівняно із загальноросійськими кількість українських партій і їх вплив на революційні події 1905 р. були меншими. Ураховуючи це, УСДП приєдналася до меншовицького крила РСДРП на правах окремої національної організації. УДРП, відстоюючи культурно-національну автономію, ініціювала зближення з партією кадетів[2]. Самостійницькі позиції мала лише УНП, закликаючи українські партії створити міжпартійний блок для посилення національного характеру революції.

[1] *Маніфе́ст* — урочисте письмове звернення верховної влади до народу з приводу якоїсь дуже важливої події (прийняття важливого законопроекту, оголошення війни тощо).

[2] Скорочено від назви Конституційно-демократичної партії Росії, яка захищала інтереси середньої буржуазії й інтелігенції.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Чому українські національні партії були 1905 р. менш впливовими, ніж загальноросійські? У чому полягали відмінності між українськими політичними партіями та політичними партіями інших пригнічених народів Росії?

Сучасний український історик Ярослав Грицак про становище в українських партіях восени 1905 р.

Проголошення Маніфесту викликало піднесення і збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців і естонців. Різниця між ними й українськими політиками полягала в тому, що їхні партійні поділи були результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме — чи взагалі потрібна окрема політика і політичні партії? Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв помітного впливу на революційні події 1905 р.

У листопаді 1905 р. в Севастополі відбулося нове повстання на Чорноморському флоті. Проти монархічної влади виступили матроси крейсера «Очаків», яких очолив лейтенант **Петро Шмідт**. Але повстанці зазнали поразки, а П. Шмідта і його найближче оточення стратили. Водночас у Києві проти влади виступили солдати саперної бригади на чолі з підпоручиком Борисом Жаданівським. Та виступ військових був придушений.

Під час загальноросійського страйку в грудні 1905 р. протистояння було найгострішим. У Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Горлівці й інших містах частина населення взялася за зброю. Імперська влада, усвідомлюючи небезпеку подальшого протистояння в суспільстві, розпочала пошуки компромісних шляхів.

Надалі революційний рух пішов на спад. Але боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалася ще весь 1906 р. і першу половину 1907 р.

Що поєднує ці фотографії? Які висновки можна зробити?

Група учасників повстання саперів у Лук'янівській в'язниці в Києві (*фото 1905 р.*)

Група селян, заарештованих «за аграрне безладдя», у Холодногорській в'язниці в Харкові (*фото 1906 р.*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Український національно-культурний рух у роки революції. Діяльність «Просвіти»

У яких формах відбувалось піднесення українського руху?

Революція 1905–1907-х рр. активізувала український рух у Російській імперії.

Вимоги українців формулювалися в програмних й агітаційно-пропагандистських документах українських партій і громадських об'єднань. Партії обґрунтували головну вимогу: відновлення української держави у формі автономії. Лише одна з партій — УНП — прагнула незалежності. Ці вимоги передбачали також ліквідацію поміщицького землеволодіння, демократичні свободи, негайне скасування всіх попередніх заборон і мовно-культурних обмежень, усунення перепон на шляху розвитку національної культури.

Під тиском національно-визвольного руху пригноблених народів імперії царизм пішов на поступки. Наприкінці листопада 1905 р. прийнято закон, який дозволяв друк літератури національними мовами, створення культурно-освітніх національних товариств і відкриття національних театрів. Після зняття урядових заборон почався швидкий розвиток українського життя.

Значним досягненням українства була поява в Наддніпрянщині української преси. Уже в листопаді 1905 р. почала виходити перша українська газета «Хлібороб», яку видавала українська громада Лубен. Доставлений до Києва наклад продавався на вулицях і швидко розкуповувався.

У травні 1906 р. з'явилося офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови, введених Емським указом. Та на той час воно вже було не потрібне. У 1906 р. в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», пізніше перейменована на «Раду». Її видавцем став відомий громадський діяч і меценат **Євген Чикаленко**. Фінансував видання газети Василь Симиренко. Наприкінці 1906 р. вже діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань — від наукових і політичних — до гумористичних і дитячих.

Прагнучи не допустити розповсюдження українських видань, російська адміністрація в Україні вдалася до переслідувань її передплатників. Учителям заборонялося передплачувати газету «Рада», інспектори заявляли: «Або "Рада", або посада». Коли хтось наполегливо продовжував передплачувати газету, то його звільняли з роботи. Також було введено заборону пропускати на село часопис «Хлібороб». А коли він таки діставався туди, то поліція відбирала його в читачів.

За прикладом Галичини, у Наддніпрянщині почали організовуватись освітні товариства «Просвіти».

Як виникали і яку діяльність проводили «Просвіти»?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Сучасна українська дослідниця Алла Середяк про створення «Просвіт» у підросійській Україні

Перше освітнє товариство «Просвіта» виникло в жовтні 1905 р. в Катеринославі. Воно відкрило 4 філії, розпочало видавничу діяльність (часопис «Добра порада»). Активно діяла «Просвіта» в Одесі (листопад 1905). Товариство відкрило бібліотеку, музей, розпочало видавничу діяльність (часопис «Народна справа»). 1906 р. завдяки «Просвіті» в Одеському університеті проводилися виклади історії України М. Грушевського українською мовою. У травні 1906 р. відкрилася «Просвіта» в Києві, яка згодом стала керівним центром для інших товариств. Заходами Б. Грінченка, Лесі Українки й ін. київська «Просвіта» розгорнула видавничу діяльність, відкрила бібліотеку, проводила лекції, концерти. «Просвіти» діяли в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві та інших містах України.

Розгортання товариств «Просвіти» часто ініціювали прості люди. У Наддніпрянщині було створено 9 організацій «Просвіта» із 30 філіями. Вони засновували бібліотеки, організовували музичні вечори, пропагували твори Т. Шевченка, проводили щорічні «Шевченківські роковини».

Зацікавленість селян у «Просвітах» зросла, коли ті зосередилися й на економічних і господарських питаннях і почали видавати відповідну літературу. За посилену увагу до господарських проблем селянства виступало молоде покоління українського руху, тоді як для старшого покоління важливішою була культурницька робота.

Як ви думаєте, чому, на думку історика, друга ідея почала витісняти першу? Які політичні сили були виразниками цих двох ідей?

Сучасний український дослідник Олександр Лисенко про особливості українського руху початку XX ст.

На рубежі першого десятиріччя XX ст. в суспільному житті України простежується дві ідеї: 1) український рух — це високе та духовне, що існує тільки для еліти суспільства; 2) український рух — це пристосування народу до нових соціально-економічних і політичних умов з метою забезпечення пристойного життя. Логічним продовженням першої ідеї був пошук «ворогів української нації». Логічним продовженням другої ідеї був пошук спільних економічних інтересів українців. Друга ідея поступово почала витісняти першу, завойовуючи для українського руху нових союзників з боку простого люду.

Однією з найважливіших вимог українства в роки революції було введення навчання дітей рідною мовою. Але домогтися прийняття відповідного закону не вдалося. Окрім поодиноких випадків, коли вчителі з дозволу влади запроваджували українську мову в навчальний процес, нічого не змінилося. Система освіти, від початкової школи до вищої, залишалася зросійщеною.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Уперта боротьба йшла за впровадження української мови у вищій школі України. Студентська молодь Києва започаткувала кампанію за відкриття кафедр українознавства в університетах. Однак у Києві вона успіху не мала, оскільки наразилась на жорсткий опір університетської адміністрації. Але україномовні відділення було відкрито в Одесі та Харкові.

3. Діяльність українських парламентських громад в I та II Державних думах

Яким був соціальний і партійний склад українських депутатів у Державній думі? За що боролися українські громади в I і II Думах?

Наприкінці лютого — на початку березня 1906 р. відбулися вибори до I Державної думи. Від України обрано 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили власну *Українську думську громаду*. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова **Ілля Шраг**.

Програмними вимогами Української думської громади були три найбільш гострі для українського суспільства питання: політична автономія України в її етнічних межах; запровадження української мови в навчальних закладах, судових і місцевих адміністративних органах; розв'язання аграрного питання. Значну допомогу фракції українців надавав М. Грушевський. Він став співавтором багатьох законопроектів, організатором «Українського вісника», у якому друкувалися матеріали політичного і громадського змісту. Але проголосити свою програму в I Думі українські депутати не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу й видав наказ про вибори нової.

Вибори до II Думи (існувала 103 дні) відбулися в січні — лютому 1907 р. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання із 47 членів. Оскільки діяло воно як складова загальноросійської фракції трудовиків, то й назвало себе *Українською трудовою громадою*.

У чому сутність політичних вимог Української трудової громади? Чиї інтереси вона захищала? Чому, незважаючи на заяви Української трудової громади про бажання залишити Україну в складі Російської держави, її діяльність несхвально сприймалася в урядових колах?

Із програми Української трудової громади

Не утворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, а йти до такого перероблення Російської держави, щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі. Один тільки є вихід з цього становища — це рішуча переробка державного урядування на національну і територіальну (крайову) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

одержати права самоврядування. Щодо економічних справ, то ми вимагаємо надання народові землі, що нею користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю. Щодо робітницької справи, то вимагаємо восьмигодинного робочого дня, захисту праці жінок і дітей, страховки на старість і на випадок знесилення.

Громада видавала часопис «Рідна справа — вісті з Думи», що виходив двічі на тиждень. У «Рідній справі» друкувалися промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж I Дума, і тому проіснувала також недовго, лише 103 дні. 3 червня 1907 р. її було розпущено.

Події 3 червня 1907 р. стали державним переворотом і завершенням Першої російської революції.

Отже, революція зазнала поразки. Ані аграрне, ані національне питання не були розв'язані, робітники не домоглися 8-годинного робочого дня. Демократичні права і свободи громадян почали поступово згортатися.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які події розгорнулися на території підросійської України під час Революції 1905–1907-х років у Російській імперії?
2. Що ви знаєте про діяльність українських політичних партій в Україні під час революції? Розкажіть про розгортання їхньої діяльності, спираючись на **карту 7** (*див.* Альбом карт).
3. Коли і як з'явилися перші масові українські періодичні видання?
4. Коли в Наддніпрянській Україні почали діяти «Просвіти»? Чим вони займалися?
5. Що вам відомо про діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії?
6. *Схарактеризуйте національні вимоги українців у Революції 1905–1907-х років. Хто формулював ці вимоги й наскільки вони були реальними?*
7. *Чому піднесення українського національного руху почалося після Маніфесту 17 жовтня, а не до нього? Покажіть на* ***карті 7*** *місця повстань.*
8. *Схарактеризуйте повстання під час революції. Наскільки, на ваш погляд, вони були виправдані?*
9. *Чому українські політичні партії не мали чіткої програми дій у революції?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Чи була в Україні того часу політична партія, яка йшла далі вимог про автономію України? Якщо була, назвіть її. Які аргументи вона наводила? Порівняйте її аргументи з аргументами Української трудової громади. Які з них здаються вам більш переконливими?
2. Про що свідчило швидке поширення в Україні просвітянського руху? Чи відрізнялися «Просвіти» на західноукраїнських землях і в підросійській Україні?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 31 НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В 1907–1914-х РОКАХ

1. Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну

Які були причини та наслідки Столипінської аграрної реформи?

Революція 1905–1907 рр. довела, що аграрне питання[1] з економічного переросло в політичне. Розуміючи, що від настроїв селянства — абсолютної більшості населення — залежить майбутнє Російської імперії, її правлячі кола після революції наважилися на проведення аграрної реформи.

На початку XX ст. в підросійській Україні ще зберігалася сільська община, яка була юридичним власником землі. Тому община періодично перерозподіляла землю, і селянин не був зацікавлений у дбайливому ставленні до неї, оскільки після наступного розподілу міг отримати іншу ділянку. Це призводило до збіднення села та посилювало його революційність. Прем'єр-міністр Росії **Петро Столипін** оголосив проведення реформи **(1906–1910/11)**.

Чи могла реалізація таких завдань справді розв'язати аграрне питання? Чи можна вважати цю реформу продовженням модернізаційних процесів на селі у другій половині XIX ст.?

Цілі аграрної реформи:

- створення ефективних селянських господарств, орієнтованих на ринок;
- ліквідація сільської общини й передача у приватну власність селянським господарствам земель, якими вони користувалися;
- збереження землеволодіння поміщиків при частковому продажу ними своєї землі селянам;
- усунення перенаселеності сіл шляхом організації державою руху селян до малозаселених районів Російської імперії.

За реформою кожному селянинові надавалося право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Якщо селяни отримували землю за межами села й переносили туди свої садиби та господарські будівлі, то створювався «хутір». Тільки угіддя — ліс, сіножаті, пасовиська — залишалися у спільному володінні.

[1] *Аграрне* (*земельне*) *питання* — термін, що визначає комплекс проблем розвитку сільського господарства, насамперед, проблему неефективного землекористування та зростання соціальної напруженості через нерівномірний, такий, що сприймався як несправедливий, розподіл землі.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Реформа охопила всю Наддніпрянську Україну. Унаслідок неї на Правобережній Україні й Полтавщині майже вся земля перейшла в приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважати в Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській губерніях воно охоплювало близько 50 % дворів.

Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі умови для становлення селянського фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну. Прискорився перехід українського села до ринкових відносин, посилився процес концентрації земель у руках заможних селян (у 1911 р. вони становили в Україні 7 % населення). Усе частіше використовували сільськогосподарські машини, підвищилася товарність і врожайність сільського господарства. З 1910 по 1913 р. посівні площі в українських губерніях зросли майже на мільйон десятин, а українська пшениця становила понад 40 % загальноросійського експорту.

Але одночасно зі зростанням заможної верстви збільшувалася бідняцька. Подекуди біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам реформа не тільки не дала можливості зміцніти, а й прискорила їхнє розорення. Земельні наділи бідноти в Наддніпрянщині скоротилися в середньому із 3,7 десятини в 1907 р. до 2,2 — у 1916.

Селянам надавалась можливість переселятись у малозаселені райони Російської імперії. Переселенська політика була важливою складовою реформи. Вона переслідувала як цілі подолання перенаселення в чорноземних губерніях, так і зменшення соціальної бази для національно-визвольного руху українців. Недарма серед чиновників була популярною приказка: «Далі їдеш, тихіше будеш». Упродовж 1907–1914 рр. з Європейської частини імперії на вільні землі за Урал переселилися 1,2 млн українців. Основними причинами переселення були малоземелля, важкі економічні умови життя більшості селян. Українці заселяли Сибір, Далекий Схід цілими районами. Серед населення Приморського краю українці становили 75–80 %, в Амурській області 60–65 %.

Який настрій переселенця? Чи поліпшив він умови життя, переселившись до Сибіру? Які, на вашу думку, він має перспективи на майбутнє?

З листа переселенця з Харківської губернії

Від продажу хати і ґрунту я виручив 350 руб. По чавунці їхати було дешево; та коли прибув до Омська, то треба було рушати далі пароходом річкою... і тут сталася біда. Мене з великим майном не взяли, хоча чекав своєї черги тижнів три. Довелося 700 верст їхати кіньми. Прибувши на місце, придбав хатину та пару коней і зосталося в мене 80 руб. Заробітків тут нема.

Матеріальні труднощі, незвичний клімат, відсутність кваліфікованої медичної допомоги зумовили високу смертність, яка становила

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

30–40 % від кількості переселенців. Саме тому майже чверть селян, що виїхали, згодом повернулися до України.

Які явища реформи відображає ілюстрація?

Селян наділяють землею

Малюнок із гумористично-сатиричного ілюстрованого тижневика «Шершень» (виходив у Києві від 6 січня до 14 липня 1906 р.; видавець і редактор — *Володимир Лозинський*)

Ставлення суспільства до аграрної реформи було неоднозначним, оскільки вона не забезпечила появи більш справедливих відносин в українському селі й зберегла поміщицьке землеволодіння. Ворожо сприйняли реформу великі землевласники, побоюючись втратити дешеву робочу силу внаслідок виходу селян з общини. Окрім того, на селі посилилося протистояння між заможними селянами, біднотою та поміщиками, у яких селянство вимагало безкоштовної передачі землі.

2. Посилення національного гніту в 1907–1914 рр.

У чому виявилось посилення національного гніту в 1907–1914 рр.?

Однією з визначальних ознак періоду перебування при владі П. Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму[1]. Найпершого ворога російський уряд вбачав в українському русі, який змальовували штучним, позбавленим будь-яких підстав для існування у XX ст.

Як ставилися до українства різні політичні сили Російської імперії?

[1] *Шовіні́зм* (фр. *chauvinisme*) — пропагування переваги одного народу (нації) над іншими й обґрунтування «права» на дискримінацію та пригнічення інших.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі спогадів одного з провідників українського національного руху Євгена Чикаленка про ставлення російських політичних партій до українства

Вся московська людність ворожо ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія коментувала це по-своєму... Крайні праві, «чорносотенці», боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути «один царь, одна вєра і один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, стояли за «єдиную неділимую Росію» і боялися всього, що загрожує цілости її; крайні ліві виступали проти національних рухів «во імя єдинства пролєтаріята».

У 1907 р. в Наддніпрянщині виходило лише дев'ять українських видань (у 1906 р. — 18). У наступні роки їхня кількість зменшилася. Тих, хто передплачував українську періодику, звільняли з посад як неблагонадійних осіб. Царський уряд заборонив викладання українською мовою в школах, де воно було запроваджене без попереднього дозволу під час революції.

Навіть заходи культурницького спрямування (лекції, вечори, заснування бібліотек, поширення українських книжок) зазнавали переслідувань з боку влади.

Які висновки можна зробити на підставі цих фактів про політику російської влади щодо українського руху в післяреволюційний період?

Український громадський діяч кінця XIX — початку XX ст. Олександр Лотоцький про реакційну політику після Революції 1905–1907-х рр.

По революції Україна не зазнала змін у своєму політичному становищі. Утворення українських політичних організацій нищилося правом адміністративної реєстрації, можливість утворення певного національного тіла у парламенті російському відпала з виданням закону 3 червня 1907 р., що закрив доступ до Думи демократичних елементів України...

Українська мова залишилася на своєму традиційному становищі «ізгоя» — в школі, в адміністрації, в суді, у громадській книгозбірці... Почалася боротьба з українством... з українською мовою на всьому приступному фронті.

Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповідки, співати українські пісні на концертах та на вулицях по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно співати колядок; учителі одбирали у школярів Євангелія в українській мові.

У 1910 р. заборонено будь-які українські організації з огляду на те, що «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Урядові обмеження поширилися на проведення в 1911 р. заходів, пов'язаних із 50-ми роковинами від дня смерті Т. Шевченка. Було заборонено збирання коштів на спорудження пам'ятника поетові. Проявами «українського сепаратизму» Тимчасовий комітет у справах друку визнав навіть портрети Т. Шевченка, малюнок пам'ятника поету й карту України в «Народному календарі». Уживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила й конфіскувала видання «Кобзаря».

Царський уряд намагався розпалити міжнаціональну ворожнечу й антисемітські настрої в Україні, адже в середовищі російських націоналістів вважалося, що державний лад підривають «інородці» та євреї. Навесні 1911 р. у Києві, в одній із печер на околиці Лук'янівки, було знайдене тіло 13-річного Андрія Ющинського. І хоч поліція дуже швидко виявила вбивць (кримінальних злочинців), члени російських чорносотенних організацій поширювали чутки, ніби це зробили євреї з метою одержання християнської крові для святкування єврейської Пасхи. За підозрою в скоєному злочині був заарештований *Менахем Бейліс*. Слідство тривало два роки, бо влада через газети й безпосередній вплив спрямувала слідчих у потрібному їй напрямі.

«Справа Бейліса» закінчилася резонансним судовим процесом у Києві в **1913 р.** На захист М. Бейліса виступила передова демократична громадськість України, зокрема М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко й багато інших діячів. Присяжні, серед яких була значна кількість українців, виправдали М. Бейліса, і царський суд змушений був звільнити його.

У 1914 р. уряд заборонив відзначати 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка.

Поставте до документів 2–3 відкриті запитання. Обговоріть зміст документів, відповідаючи на ці запитання.

Жандарми на могилі Т. Шевченка (*фото 1914 р.*)

З газети «Кіевлянинъ» від 2 лютого 1914 р.

«Відповідно до отриманих даних з Петербурга... ніякі урочистості публічного характеру до 100-річчя від дня народження поета Шевченка допущені не будуть».

Циркуляр куратора київського шкільного округу А. Деревицького до начальників середніх шкіл і директорів народних шкіл Києва

...Різні міські і земські управи, виробляючи програму призначеного на 25 лютого ц. р. святкування столітніх роковин народження малоросійського поета Тараса Шевченка, думають притягти до того святкування також народну школу... Тому прошу вас не допускати ані поширення тенденційної української ювілейної літератури серед молоді, ані особливо ніяких відступів від звичайного ходу буденної шкільної роботи в день Шевченківського ювілею в довірених Вам шкільних закладах.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі статті в газеті «Діло»[1]

День Шевченківського ювілею був гарний, чисто весняний; сонце ясно світило. По книгарнях... виставлено портретів Шевченка... Ще з ранку в Софійський кафедральний собор почали збиратися люди, а коло 10-ї години величезний собор був наповнений народом, головно молоддю київських вищих шкіл. Зібрані почали співати «Вічну пам'ять». Зараз з'являється поліція, козаки, військо й розганяє демонстрантів. Через деякий час натовп по Володимирській вулиці йде до Софійського собору. Дорогою розлягається спів «Вічної пам'яті» й українських національних гімнів; крім того, чути оклики на адресу російського абсолютизму... Поліція розганяє натовп, звертає його назад, арештує кількох демонстрантів. Та се не помагає. Спів розлягається з новою силою. Протягом півгодини поліція 6–8 разів мусила розганяти демонстрантів...

3. Український політичний та національно-культурний рух у 1907–1914-х рр.

Як змінився український рух за часів реакції?

У III Думі група українських депутатів внесла законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням» рідною українською мовою. Але законопроект було відхилено.

У IV Думі, де українські губернії представляли 96 депутатів, «українське питання» поставало двічі. У червні 1913 р. розглядався запит про переслідування українських громадських організацій, у 1914 р. — про урядову заборону відзначення 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

У чому, на думку промовця, Російська імперія перевершила у XX ст. всі цивілізовані держави світу? На основі цієї промови визначте вимоги українців у IV Державній думі.

Із промови депутата Григорія Петровського на засіданні IV Державної думи 2 червня 1913 р.

Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови, — скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в XX ст.? Це відбувається у «слов'янській» державі щодо слов'янських націй — у Росії... Українцеві досить оголосити читання лекцій українською мовою, і, хоч у цій лекції не буде нічого політичного і злочинного, нічого незаконного, ця лекція буде заборонена... Український клуб

[1] *«Діло»* — провідний часопис Галичини, її перший, найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник (перше число було видано друком у Львові 1 січня 1880 року); офіційний орган УНДП і УНДО.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

закривається тільки тому, що там знайшли книги, які пропущені через кордон... Ми одержуємо багато прохань, щоб ці факти оголошувати перед усім народом з цієї трибуни.

Група виборників у IV Державну думу (*Катеринослав, фото 1912 р.*)

Іншою легальною трибуною українського руху залишалися «Просвіти». Хоча в роки реакції більшість наддніпрянських «Просвіт» закрили, деякі з них продовжували діяти, зокрема київська, катеринославська, одеська, кам'янецька, чернігівська, миколаївська, житомирська.

Найбільшим ударом для «Просвіт» став указ П. Столипіна 1910 р. «Про закриття деяких інородницьких товариств...». На початок 1914 р. діяла лише катеринославська «Просвіта», очолена відомим українським діячем Дмитром Дорошенком, що у складних умовах спромоглася видавати періодичне видання «Дніпрові хвилі».

Занепало й політичне життя. Багато партій, що виникли протягом 1900–1907 рр., припинили існування. УНП та «Спілка» саморозпустилися. У підпіллі діяла УСДРП, її керівники жили в еміграції. У 1908–1909 рр. єдиною ознакою існування Української соціал-демократичної робітничої партії була легальна газета «Слово».

За таких умов лідери Радикально-демократичної партії — Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, припинивши партійну роботу, виступили з ініціативою створення міжпартійного національного координаційного блоку, який би керував усім національно-визвольним рухом Наддніпрянщини в підпіллі. Ним стало створене в 1908 р. Товариство українських поступовців (ТУП), осередком створення якого був Український клуб. Її осередки — «громади ТУП» діяли по всій Україні (близько 60) і в Петербурзі та Москві. Друкованим органом ТУП була газета «Рада».

На основі цього документа визначте основні завдання, які ставило перед собою Товариство українських поступовців. Як вони прагнули розв'язати національне питання в Україні?

Із декларації ТУП «Наша позиція»

Державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Ми боротимемося за демократичну автономію України, гарантовану таку ж

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

федерацію рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу.

Члени редакції газети «Рада» (*Київ, фото 1908 р.*)

До ТУП, крім демократів-радикалів, увійшли діячі соціал-демократичних (С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко) і ліберальних (А. В'язлов, Є. Чикаленко, А. Ніковський, Ф. Матушевський та ін.) організацій.

Які були основні напрями діяльності ТУП? Як товариство намагалось досягати своїх цілей?

Сучасний український історик Григорій Геращенко про діяльність ТУП

Основні напрями діяльності — культурницька робота (створення «Просвіт», клубів, поширення видань), виховання національної свідомості, створення блоків з іншими організаціями у відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за українізацію шкільництва, запровадження української мови в середній школі, судочинстві, церковному житті. Політична програма ТУП зводилась до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальної автономії України.

Свої домагання тупівці намагалися реалізувати шляхом переговорів з російськими ліберадами: партіями та організаціями (кадети, земства, фракції трудовиків у Думі тощо), які мали б донести до урядових кіл українські вимоги і зменшити урядові репресії проти українства.

Неофіційним друкованим органам ТУП став часопис «Украинская жизнь», що виходив у Москві в 1912–1917 рр. Цей журнал висвітлював становище українства в Російській імперії, висловлював його прагнення

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

та потреби. Тут публікувалися статті діячів українського руху. Редагував журнал *Симон Петлюра*.

Переслідування українського руху дало ще один, несподіваний для царської адміністрації наслідок: він поширився й на економічну сферу у вигляді кооперативного руху, який набув масових форм. Зусиллями інтелігенції він набирав усе виразнішого національного забарвлення. Зокрема, на кооперативному з'їзді в Києві 1908 р. лунали вимоги селян-депутатів видавати кооперативні часописи українською мовою. На наступному з'їзді в 1913 р. українські кооператори вимагали автономності від російської кооперації.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть причини та цілі аграрної реформи П. Столипіна.
2. Що вам відомо про причини та масштаби еміграції українських селян до Сибіру й на Далекий Схід?
3. Які причини й наслідки посилення національного гніту в 1907–1914-х роках?
4. Яку політику проводили різні політичні сили в умовах реакції?
5. *Чи була пов'язана аграрна реформа з модернізаційними процесами в суспільстві? Як саме? Поясніть свою думку, спираючись на* ***карту 6****.*
6. *Чому намагання П. Столипіна розв'язати аграрне питання не мало успіху?*
7. *Що змінилося в українському національному русі протягом 1907–1914 рр.?*
8. *Чому уряд в умовах післяреволюційної реакції вдавався до провокування єврейських погромів?*
9. *Що спільного й відмінного в діяльності Загальної української організації та Товариства українських поступовців?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Чому міграція українських селян особливо посилилася в роки столипінської аграрної реформи?
2. Проведіть дослідження й дайте відповідь на запитання: «Яким чином київський будинок, зображений на фотографії, увійшов в історію України?».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VI

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

- **Назвіть дати:** селянської реформи; виникнення культурно-освітнього товариства «Просвіта»; утворення перших політичних партій.
- **Покажіть на карті:** території українських земель початку XX ст.; основні революційні події 1905–1907-х рр. в Україні; місця діяльності суспільно-політичних, національно-культурних організацій.
- **Поясніть терміни й поняття**: «*страйк*», «*монополізація економіки*», «*політизація українського національного руху*», «*діаспора*», «*Столипінська аграрна реформа*», «*автономізм*».
- **Схарактеризуйте:**
  - особливості соціально-економічного розвитку українських земель;
  - процес утворення українських політичних партій;
  - національно-визвольний рух України в роки революції 1905–1907-х рр.;
  - вплив революції 1905–1907-х рр. на активізацію українського руху в Російській імперії.
- **Визначте:** основні тенденції та протиріччя: процесу соціально-економічного розвитку українських земель початку XX ст.; індустріальної модернізації в українських землях; аграрної реформи Столипіна в Україні; модернізації суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні.
- **Поясніть:**
  - причини та наслідки посилення національного гніту в 1907–1914 рр., наслідки діяльності українських парламентських громад в I та II Державних думах;
  - ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 184*).
- **Висловте судження** щодо діяльності М. Грушевського, Д. Донцова, М. Міхновського, С. Петлюри, Є. Чикаленка.
- **Жива історія.** Порівняйте ситуацію в нашій країні на початку XX і XXI ст. Що спільного й що відмінного ви можете відзначити в політичній і соціально-економічній ситуації? Які уроки ми можемо винести з революційної кризи 1905–1907-х рр.?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ VII.

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини на початку XX ст.

Бо великі мужі появились,
Щоб здобути, чого зйде народ,
Щоби наші рани загоїти,
Яких стільки, як у морю вод.

Що Ти скинув пута, мій народе,
І не дзвониш ними й до сих пор, —
То заслуга тих великих мужів,
Що підняли перший раз прапор.

Василь ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ

Олена КУЛЬЧИЦЬКА. Веснянки на Буковині

Господь створив нас вільними. Ніхто так не шанує нашої свободи, як Бог.
Але ми не маємо відвагу бути вільними.
Бо бути вільним — це означає бути відповідальним.

Кардинал Любомир ГУЗАР

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 32 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Становище промисловості

Які були особливості промислового розвитку краю на початку XX ст.?

На початок XX ст. економіка західноукраїнських земель мала забезпечувати промислові центри Австро-Угорської монархії дешевою сировиною. Водночас край став ринком збуту товарів з метрополії.

Фабричне виробництво охопило деякі галузі промисловості, які займалися добуванням і первинним обробітком сировини: лісопильну, нафто- та озокеритодобувну, соледобувну, паперову, тютюнову, цегельну й металообробну. На початку XX ст. місцева адміністрація розширила кредитування фабрично-заводської промисловості та звільнила її від податків, що сприяло промисловому піднесенню. На той час діяло кілька сотень промислових підприємств, які загалом нараховували майже 50 тис. робітників.

Австро-угорська влада не заохочувала переробку нафти на місцях, тому розвивалась переважно нафтодобувна галузь, у якій використовувалося значно більше парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання, ніж у всіх інших галузях промисловості в цілому. Видобуток нафти швидко зростав: у 1900 р. це було 325 тис., а в 1909 р. — більш ніж 2050 тис. т, що становило 5 % світового видобутку нафти. Найбільше нафти добували в районах Бориславa та Дрогобича.

Друге місце після нафтодобувної посідала деревообробна промисловість. Працювало близько 100 лісопильних заводів, які щорічно експортували 80–85 тис. вагонів лісоматеріалів.

Із традиційних галузей успішно розвивався видобуток солі. На частку Галичини в 1906 р. припадало 64 % вартості загальнодержавного виробництва солі.

У більшості галузей харчової та легкої промисловості регіону на початку століття відбулися лише незначні зміни. Працювало 3 цукрові заводи, 5 тютюнових фабрик, кілька текстильних підприємств. Тому продукція легкої промисловості західноукраїнських земель не могла успішно конкурувати з австрійськими, угорськими та закордонними промисловими виробами.

Важкої промисловості в краї майже не існувало. У Закарпатті діяли металургійні заводи, де виплавляли чавун і виготовляли чавунні плити, грубки, сільськогосподарський інвентар. Машинобудування було розвинено слабко.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

На початку XX ст. на західноукраїнських землях удосконалювалися шляхи сполучення. Гірська місцевість вимагала будівництва складних і міцних мостових споруд. Шедеврами мостобудування були мости над річкою Прут.

Працюючи з **картою 6** і поданими фотографіями початку XX ст., визначте основні територіальні межі краю й найбільші промислові центри. Схарактеризуйте галузеву структуру й загальний розвиток промисловості краю на початку XX ст.

Загальний вигляд нафтової промисловості в Бориславі

Кам'яний залізничний міст у Яремче

Соляна копальня в Калуші

Сплав лісу в Карпатах на початку XX ст.

Довжанський лісопильний завод

Залізоробний завод «Гамора»

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

За західноукраїнськими землями закріпилася роль постачальника сільськогосподарської сировини й ринку збуту готових фабричних виробів із центральних регіонів Австрії, що розорювало місцевих виробників, консервувало ремісничий характер західноукраїнської промисловості. Напередодні Першої світової війни понад 90 % експорту з краю становила сировина. Це призводило до нераціонального використання природних багатств західноукраїнських земель. Тільки в Галичині в 1912 р. площа лісів скоротилася на 1100 га; були виснажені й верхні озокеритові поклади, що призвело до занепаду цієї галузі.

Становище робітничого класу західних регіонів України було надзвичайно складним, бо в економіці тісно переплелися капіталістичні форми розвитку й господарська відсталість краю. Особливо тяжкими були умови праці на нафтопромислах і лісозаготівельних підприємствах, де робочий день становив від 11 до 16 годин на добу при низькій заробітній платі та високому травматизмі. Лише протягом 1902–1904 рр. на підприємствах Галичини сталося близько 8,5 тис. нещасних випадків.

Проте західноукраїнські землі не обійшли й нові тенденції розвитку. Як і у світовій економіці в цілому, тут з'являються монополії, здебільшого іноземні. У 1912 р. в Галичині діяло 30 монополістичних об'єднань, сумарний акціонерний капітал яких досягав 115 млн крон. Найбільшими серед акціонерних товариств також були канадсько-німецьке «Галицько-Карпатське товариство», австро-англійська «Східниця», англійська «Галичина». На Закарпатті діяв австро-американський синдикат «Мундус», у Сваляві — угорське об'єднання промисловців «Сольва».

2. Стан сільського господарства

Які були основні особливості розвитку сільського господарства?

Провідною галуззю економіки краю залишалося сільське господарство, у якому було зайнято 94 % населення. Більша частина орної землі, лісів і пасовищ належала поміщикам, заможним селянам, церквам. Поміщики тримали у своїх руках понад 40 % від усіх земель.

Із часом великі землевласники починають здавати землі в оренду або продавати їх. Капіталістичні відносини прискорили й диференціацію селянства. До 80 % селян становили бідняки, 15 % — середняки й лише 5 % — заможні селяни. Отже, більшість селян змушені були орендувати землю або ходити на заробітки. З метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, насамперед у великих маєтках, а потім і в заможних селянських господарствах, почалося впровадження більш досконалого ремонту, сучасних сільськогосподарських машин. Удосконалювалися й методи організації господарства, застосовувалися прогресивні системи сівозмін замість традиційного трипілля, зростало використання органічних і штучних

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

добрив, провадилося дренування ґрунтів та меліоративні роботи. Еволюція сільського господарства в ринковому напрямі в панських маєтках відбувалася швидше, ніж у селянських господарствах, які продовжували у своїй більшості зберігати напівнатуральний характер.

Зміни в аграрному секторі, перебудова організації сільськогосподарського виробництва сприяли підвищенню врожайності зернових (на 20–25 %), розширенню посівних площ, зростанню валової продукції землеробства. Водночас аграрне перенаселення зумовлювало зубожіння основної маси селянських господарств, чимало з них опинялось на межі розорення.

Прокоментуйте подані фотографії кінця XIX — початку XX ст. Які висновки про розвиток сільського господарства регіону можна за ними зробити?

Селяни на возі

Вівчар

Складна молотарка С032. Завод Ельворта

Родина покутян у святковому вбранні

Становище українського селянства погіршувалося зловживаннями влади, соціальною дискримінацією. Прямі податки селяни сплачували за землю, хату, худобу, за проїзд через мости. Постійно зростали непрямі податки (на нафту, цукор, тютюн, пиво). Становище українських селян у Галичині погіршувалося ще й тому, що поміщиками переважно були поляки, які обіймали майже всі адміністративні посади, у тому числі контролювали й суд.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Кооперативний рух і трудова еміграція на початку XX ст.

До яких наслідків у житті населення краю приводили ці явища?

Продовжував розвиватися кооперативний рух селянства. Зростання кооперативів привело до організації в 1904 р. Центральної асоціації українських кооперативів, що мала близько 550 філій та 180 тис. членів. Поступово реалізовувалося гасло «Свій до свого по своє».

Кооперативні спілки не лише скуповували продукцію селянських господарств, а й постачали їм добрива, машини, сортове насіння, сприяючи тим самим підвищенню їх продуктивності та залучаючи до ринку. Але найчисельнішими серед кооперативів були кредитні спілки, які надавали десятивідсоткові позички й тим самим рятували українських селян від здирництва лихварів. У 1895 р. у Львові було відкрито страхове товариство «Дністер». На 1907 р. воно мало 213 тис. клієнтів. Діяльність кооперативів, окрім суто господарської, мала й суспільний, зокрема культурно-просвітницький характер.

Як, на думку автора, впливали кооперативи на життя населення?

Журнал «Кооперативне життя»
про вплив кооперативів на селянські господарства (*1914 р.*)

Небувале видовище в теперішні часи являють собою захолусні колись залізничні станції... Як тільки зійти з пасажирського вокзалу, так попадаєте у вир господарського життя. На шляху до вокзалу тягнуться підводи з мішками зерна у супроводі хліборобів. Було таке і колись, однак раніше підводи тягнулись до базарів, до амбарів скупників, а звідти вже на вокзали, і шлях від амбару скупника до вокзалу проходив той же хлібороб, але не в якості власника продукту, а як найманий працівник. А тут не те, тут він господар, власник продукту, що об'єднався для збуту з іншими такими ж власниками... І все діється серйозно, чинно — ні крику, ні міцних слів, — що мимоволі до всього цього проймаєшся великою повагою і відчуттям віри в силу народну.

Кооперативний рух дав можливість багатьом селянам вистояти в боротьбі за землю, за збереження і зміцнення свого господарства. Він сприяв не тільки економічному піднесенню нації, а й її політичному зростанню.

Безземелля й малоземелля, безробіття через надлишок працездатного населення, хронічне голодування, нестерпні податки відчувалися більшістю селян дуже гостро. Надзвичайно тяжке економічне становище західноукраїнських селян зумовило масову еміграцію населення краю. Західноукраїнські селяни виїжджали до Америки, здебільшого Канади й США, у меншій кількості — до Бразилії та Аргентини.

Оскільки здавна заселені українцями Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття були найвіддаленішою східною околицею Австро-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Угорщини, влада виявилась неспроможною запропонувати щось реальне для забезпечення українських селян вільними землями. Тому держава не чинила перешкод активному переселенню українців за кордон.

Масштаби трудової еміграції українців помітно зросли на початку XX ст. Якщо в 1890–1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. осіб, то за перше десятиліття XX ст. вже виїхало понад 224 тис. Масова еміграція та виїзд на сезонні роботи сприятливо позначилися на становищі селян.

На нових територіях українці намагалися зберегти національні традиції — і в будівництві житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві. Особливості громадського побуту поселенці утверджували ті самі, що були на батьківщині. Так само вони справляли весілля, хрестини, поховони, відзначали народні й релігійні свята.

Проте, незважаючи на значні масштаби еміграції, вона лише частково розв'язувала проблему аграрного перенаселення й послаблювала соціально-економічну напруженість. На селі продовжувала зростати кількість бідноти.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на **карту 6**, розкажіть, які галузі промисловості на західноукраїнських землях розвивалися на початку XX ст. прискореними темпами, а які — ні. Чому?
2. Яке місце займало сільське господарство в економіці краю на початку XX ст.? Доведіть свою думку, використовуючи **карту 6**.
3. Яку роль у селянському господарстві відігравала кооперація?
4. Що вам відомо про причини й масштаби еміграції західноукраїнських селян?
5. *Які причини та які наслідки мало аграрне перенаселення краю?*
6. *Яке місце в економіці Австро-Угорщини посідали західноукраїнські землі? Аргументуйте свою думку.*
7. *Визначте особливості економічного розвитку краю на початку XX ст. й поясніть, до яких змін у житті населення це призводило.*
8. *Чи відбувались модернізаційні процеси на цих землях? Чому ви так вважаєте? Обґрунтовуючи свою думку, використайте* ***карту 6****.*
9. *Порівняйте особливості розвитку промисловості й сільського господарства західноукраїнських земель і Наддніпрянщини. Відповідь оформіть у вигляді таблиці.*
10. *Порівняйте становище населення на західноукраїнських землях і в Наддніпрянщині, визначивши спільні й відмінні риси. Поясніть причини виникнення відмінностей, використовуючи* ***карту 7****.*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Яким був загальний рівень економічного розвитку краю на початку XX ст.? Схарактеризуйте його одним або двома словами та поясніть свою назву в короткому (не більш як 300 слів) есе.
2. Що, на вашу думку, вшановує ця марка — одна з перших, створених у незалежній Україні?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 33–34 НАЦІОНАЛЬНЕ ПІДНЕСЕННЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Радикалізація українського політичного та соціального руху

У чому проявилась радикалізація українського руху на початку століття?

На початку XX ст. центром українського національного руху стала Східна Галичина. Саме тут українці, хоч і обмежено, але користувалися демократичними правами: обирали своїх представників до крайового сейму й австрійського парламенту, мали українську пресу, умови для розвитку української мови, освіти, науки.

Радикаліза́ція політичного життя — перехід політичних сил до дій, спрямованих на корінні зміни наявних соціальних і політичних інститутів суспільства.

Водночас зростання української національної свідомості обумовило гостру боротьбу українців проти економічного та політичного домінування поляків. Це протистояння призводило до **радикалізації політичного життя** в краї.

На початку XX ст. національна ідея вийшла за межі вузького інтелігентського середовища. До неї тепер долучилися селяни, які організовувалися в кооперативному русі, і робітники, які перетворювалися на самостійну політичну силу. Тож було створено умови для формування та розвитку масового національного руху з політичним забарвленням.

Соціалістичну течію українського руху представляла **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**.

На з'їзді РУРП 1905 р. було схвалено програму, що базувалася на ідеях поєднання соціальної та національно-визвольної боротьби українського народу. Розв'язання національного питання радикали пов'язували з федералізацією Австро-Угорщини й об'єднанням в одну адміністративну одиницю українських частин Галичини й Буковини. Програма також містила вимоги політичних й економічних прав та свобод для робітників і селян.

Утворена 1899 р. **Українська національно-демократична партія (УНДП)** проголосила своєю стратегічною метою національну незалежність, а однією з найближчих цілей — автономію у складі Австро-Угорщини. Це передбачало розгортання широкої роботи в масах, проведення страйків, організацію руху за загальне виборче право. Поміркована орієнтація та підтримка з боку «Просвіти» зробили УНДП найчисельнішою й найвпливовішою партією Галичини, яка стала коаліцією політичних сил регіону — від соціалістів до уніатської священицької інтелігенції.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Щоб заручитися підтримкою селян, партія організовувала **народні віча**, на яких обговорювалися актуальні соціально-політичні та економічні питання українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття.

Народні ві́ча — громадські збори, що проводилися на західноукраїнських землях із ухваленням резолюцій, які відправлялися органам влади і бралися до уваги політичними партіями.

Схарактеризуйте такий прояв українського руху, як народне віче. У чому його особливості?

Сучасний український дослідник Мар'ян Мудрий про народні віча в Галичині

Народне віче — одна з форм суспільно-політичного життя в Галичині у 80-х роках XIX—30-х роках XX ст. Скликання політичними силами народних віче в Галичині було пов'язане з набуттям українським рухом масового характеру. Перше віче галицьких українців відбулося у Львові 30 (18) листопада 1880 р. за ініціативи лідера народовського руху Володимира Барвінського. За широтою охоплення учасників та проблематикою віча поділялися на «всенародні», місцеві (повітові), передвиборні, партійні та ін. Завершувалися ухваленням резолюцій, які доводилися до відома австрійської та польської адміністрації, лягали в основу партійних програм.

З виступу Івана Франка (*1893 р.*)

Радикальна партія є партією селян, і висуває клич — «*не селянин для інтелігенції, а інтелігенція для селян*». Віча, які тепер масово проводяться, є свого роду селянською гімназією. Там (на вічах) шліфується думка, на вічах складає народ свою програму, вирішує важливіші питання. Вічеві рішення є справді виразом волі і потреб всього народу. При помочі віч розвивається народна свідомість і це єдиний спосіб його організування.

Більшість місцевого населення не сприйняли марксизму, який намагалися пропагувати в краї засновники Української соціал-демократичної партії (УСДП) М. Ганкевич та С. Вітик, тож ця політична сила залишалась нечисленною. У практичній діяльності УСДП підтримувала виступи робітників і селян, співпрацюючи з іншими партіями в боротьбі за права українців.

Посилення суспільно-політичного впливу народовців приводило до послаблення русофільських позицій у Галичині. Тому нове покоління русофілів, проголосивши курс на ототожнення з Росією, заснувало *Російську (Руську) національну партію*, яка отримувала дотації від царського уряду.

Активізація політичного руху супроводжувалася масовими виступами населення. У Галичині з року в рік помітно посилювалася робітнича страйкова боротьба. Тільки впродовж 1900–1904 рр. тут відбулося 143 страйки, до яких долучилося понад 32 тис. осіб. Частина з них

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

завершилася перемогою страйкарів. Найгучнішими подіями цього часу були страйк львівських будівельників 1902 р. та страйк дрогобицько-бориславських нафтовиків 1904 р.

Поруч із робітниками на боротьбу піднялися й селяни.

Селя́нський страйк — організована масова відмова селян працювати на поміщика.

Зокрема, у страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся влітку 1902 р. в Східній Галичині, взяли участь близько 200 тис. осіб. Українські політичні партії не лише підтримали селян, а й брали участь у цьому русі. Страйкарі відмовлялися працювати на поміщиків, вимагали підвищення платні за свою працю. Влада розправлялась із рухом за допомогою військової сили.

2. Реформа виборчої системи

За яких умов відбувалася виборча реформа та в чому вона полягала?

Одним із завдань національного руху на початку XX ст. стала *боротьба за виборчу реформу*. Українці вважали, що представництва у віденському парламенті й галицькому сеймі дадуть змогу відстоювати їхні права. Проте унаслідок виборчого закону в Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7 %, а на Буковині — 4,9 % українського населення. Задля переважання представників заможних верств польського населення в парламенті та сеймі, польські політики вдавалися до правопорушень на виборах. Отже, кількість українських депутатів, попри зміцнення українського руху, була малою.

Кампанія за виборчу реформу розпочалася ще в 90-ті роки XIX ст. Особливо посилився цей рух у 1905–1906 рр., коли у Львові, Перемишлі, Чернівцях, Бориславі та інших містах відбулися багатотисячні віча, на яких ухвалювалися рішення про запровадження справедливої системи виборів.

Тиск на владу привів до того, що, всупереч спротиву польської верхівки, у Відні й Галичині **1907 р.** було запроваджене *загальне виборче право*. Хоча ці зміни ще не забезпечували українцям рівноправності, однак українське представництво отримувало шанс перетворитися в помітну парламентську силу. Кількість українських депутатів у віденському парламенті істотно зросла: якщо в 1879 р. українці мали трьох представників, то в 1907 р. їх було вже 27 від Галичини та 5 — від Буковини. Українці домагалися поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували вимогу — надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини. Розгорнулася боротьба за галицький сейм, де домінували польські партії.

Які події описано в статті? Про що свідчать ці факти?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі статті сучасної української журналістки Ірини Пустиннікової «Чужерідний вибір»

У 1907 р. 27 річного селянина Марка Каганця, активіста Української радикальної партії з містечка Коропець на Тернопільщині, громада висунула кандидатом до сейму. Ця новина так переполохала його сусіда графа Бадені, господаря села і маршалка галицького сейму, що той запропонував Каганцю 15 моргів [близько 8 га] поля і лісу як відступні. Каганець відповів, що за землю не продається. Незабаром листи з проханнями залишити думки про вибори прийшли до нього і від намісника Галичини Анджея Потоцького. Але ідейну людину не зупинили і вони.

Тоді в хід пішли фальсифікації: з виборчих списків виключили 70 коропчан, зате там виявилося 14 покійних, п'ятеро емігрантів до Боснії і кілька злісних неплатників податків. Обурені селяни створили реклamаційну комісію, яку очолив сам Каганець.

Мирослав Січинський стріляє в намісника Галичини Анджея Потоцького (*малюнок початку XX ст.*)

6 лютого 1908 р. Каганець вирушив у канцелярію, щоб вирішити питання. Але за 50 м від рідного дому, його закололи багнетами три жандарми на очах у сестри і вагітної дружини...

Та на цьому історія не закінчилася. Смерть земляка обурила 20-річного студента Мирослава Січинського, сина посла галицького сейму. 12 квітня 1908 р. з криком «За вибори! За Каганця!» він вистрілив впритул у Потоцького в його ж кабінеті, після чого спокійно дав себе заарештувати.

Хоча підтасовки й зменшували українське представництво в галицькому сеймі, але воно складалось переважно з українофілів. Якщо в 1908 р. обрано 12 українських патріотів і 8 «москвофілів», то в 1913 р. — 30 представників національного табору й лише одного «москвофіла».

Які зміни відбулись у правовому статусі жінок? Чи були вони достатніми?

Зі статті сучасної української дослідниці Ірини Пустиннікової про участь жінок у виборах

Жінки могли брати участь у голосуванні лише через своїх довірених осіб чоловічої статі — батька, чоловіка або брата. А ось про можливість жінок бути обраними до сейму в Ординації не говорилося нічого. Цим фактом скористалася львівська художниця Марія Дулембянка, виставивши свою кандидатуру на парламентських виборах 1908 р. На жаль, набрані відважною львів'янкою 511 голосів виборча комісія визнала недійсними.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Боротьба за створення українського університету

Які події розгорнулись навколо відкриття українського університету? Чому, на вашу думку, боротьба набула такого гострого характеру?

Ще 1894 р. у Львівському університеті було відкрито перші українські кафедри, у тому числі — кафедру історії, якою керував М. Грушевський. Але це не змінило мовний режим в університеті. Як і раніше, тут панували німецька й польська мови. У 1900 р. на трьох факультетах Львівського університету українці обіймали лише шість професорських кафедр.

Тоді почалася боротьба за окремий український університет. Насамперед створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах. Однак польська адміністрація університету продовжувала ігнорувати права української мови.

У 1907 р. під час акцій протесту 150 студентів-українців силоміць вигнали з університету найреакційніших викладачів на чолі з ректором. Виступи молодих львів'ян підтримали студенти Чернівецького університету, які вимагали у свого керівництва відкриття кафедри історії України й навчання рідною мовою. У відповідь на посилення українського студентського руху польська шовіністична преса розгорнула відкриту антиукраїнську кампанію. Під її впливом польські студенти розправлялися з усіма, хто говорив українською мовою, викидали українців за двері університету.

У 1910 р. під час однієї з численних сутичок між українськими та польськими студентами Львівського університету пролунали постріли, від яких загинув українець Адам Коцко, чимало студентів зазнали поранень. До того ж їх звинуватили у провокуванні безпорядків, 49 з них відраховано з університету.

Однак похорон студента перетворився на справжню масову антиурядову маніфестацію, у якій, крім львів'ян, взяли участь представники кожного галицького міста. Ці події сколихнули прогресивну громадськість світу, яка засудила дії польських шовіністів.

Які події ілюструє фото? Про що воно свідчить?

Похорон студента Адама Коцка у Львові (*фото 1910 р.*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

4. Діяльність національно-культурних і військово-спортивних організацій західноукраїнської молоді

Сформулюйте два запитання з цієї теми. Якщо вам вдасться відшукати відповіді під час прочитання тексту, занотуйте їх. Які факти (ідеї) вас зацікавили найбільше?

На початку XX ст. значну роботу з виховання молоді в національному дусі проводили українські патріотичні організації. У Львові діяло підпільне товариство **«Молода Україна»**. До нього належали студенти вищих навчальних закладів Австро-Угорщини (Львівського університету, Львівської вищої політехнічної школи, Чернівецького університету, Віденського університету та ін.) та учні старших класів гімназій Галичини та Буковини.

Як би ви оцінили цю програму? Чи підтримали б її, адже її авторами були ваші ровесники? Чому?

Зі статті-програми «Молодої України»
«Товариші і Товаришки!» (*1899 р.*)

Символом сих ідеалів, стягом… є для нас одно велике слово: Україна. …готові ми до всякої посвяти та до найтяжчої боротьби, бо ціль наша висока, бо ідея наша свята і непорочна. Наша національна ідея… се питання політичної независимости нашого народу, соціальної справедливості… Під сей бойовий стяг кличе голосом вічевого дзвона «Молода Україна» всю українську молодіж… за свобідну і независиму Україну.

1900 р. «Молода Україна» видала у Львові перше видання брошури М. Міхновського «Самостійна Україна». У 1902 р. «Молода Україна» взяла участь в організації великого селянського страйку в Галичині, надаючи йому характеру масової боротьби проти національного гніту українського народу.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на теренах Західної України почали виникати й молодіжні організації військово-спортивного руху у формі *сокільсько-січових товариств*.

Перше товариство **«Сокіл»** засновано в селі Купчинці на Тернопільщині в 1891 р., а в 1894 р. за ініціативи інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Діяльність товариства сприяла фізичному вихованню населення краю та формуванню в українців почуття національної єдності. «Соколи» приділяли увагу гімнастиці та протипожежній безпеці. Проте в сільській місцевості, де сокільський рух активно поширився, до цих видів діяльності додали фехтування, туризм і велоспорт. Окрім фізичного виховання, «Соколи» переймалися культурно-освітньою роботою: створенням хорів, драматичних гуртків, духових оркестрів, бібліотек.

Великі заслуги в розбудові «Сокола» мав **Іван Боберський**, який очолював товариство в 1910–1914-х рр. За цей час воно поширило діяльність на всю Галичину.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд здалека

Визначте в історичній характеристиці Івана Боберського кілька фактів, які, на вашу думку, найбільш важливі для цієї людини.

Пам'ятна дошка товариству «Сокіл-Батько» (*1934 р., відновлена 1997 р.*)

Іван Бобе́рський (*1873–1947*) — український педагог, теоретик і практик української національної фізичної культури, організатор сокільсько-січового руху. Здобував освіту в університетах Львова, Відня, Граца, де вивчав європейські методики фізичного виховання. Подорожував країнами Західної Європи: Францією, Швецією, Чехією, Німеччиною, де ознайомився з роботою осередків фізкультури та вивчив нові форми й методи фізичного виховання.

Викладав у львівській гімназії німецьку мову й фізичну культуру, брав участь у роботі товариства «Сокіл», заснованому В. Нагірним. У 1910–1914 рр. був головою «Сокола-Батька». Здійснив значний внесок у розвиток нових на початку XX ст. в Галичині видів спорту: футболу, баскетболу, волейболу, тенісу, хокею. Створював спортивні гуртки, клуби, писав і видавав посібники. Ініціював у гімназіях краю введення фізичної культури як обов'язкового навчального предмета.

Під час Першої світової війни — член Бойової управи Українських Січових Стрільців. Після поразки визвольних змагань в Україні емігрував і жив до кінця своїх днів в еміграції.

Першу **«Січ»** створив **Кирило Трильовський** у селі Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Завданням її було фізичне виховання молоді й відновлення серед неї «лицарського духу Запорозької Січі». Ця ідея набула популярності на початку XX ст. У «Січах» налічувалося кілька десятків тисяч молодих українців. Усі організації об'єднувалися в *Український січовий союз*. «Січі» вже самою назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями та символікою — зв'язували з українською минувшиною, мостили шлях відродження українського війська. Об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й «Січі» захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи й муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку — сприяли зародженню військового руху.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Погляд здалека

Висловте власне ставлення до діяльності Кирила Трильовського.

Кирило Трильовський (*1864–1941*) громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Був співзасновником і членом Руського-української радикальної партії, заснував перше гімнастично-пожежне товариство «Січ». Обирався депутатом австрійського парламенту, галицького сейму. Голова Головного січового комітету, а згодом його генеральний отаман. У 1911 р. виступив захисником у справі студентів, які вимагали відкриття українського університету у Львові. З початком Першої світової війни очолив Бойову управу Українських січових стрільців. У роки визвольної боротьби — член уряду ЗУНР. Після її поразки емігрував до Відня, потім повернувся й оселився на Коломийщині, де працював адвокатом. Опублікував низку поезій, статей, січових пісень, нарисів.

Прокоментуйте подані фотографії початку XX ст. Що змінилось у суспільному русі Галичини початку XX ст. порівняно з другою половиною XIX ст.?

Січове свято у Станіславі

Учасники спортивних змагань у Галичині

Попри утиски та перешкоди влади, у 1914 р. в західноукраїнських землях існувало 967 організацій «Сокола», що нараховували майже 59 тис. осіб та 1056 «Січей» із 66 тис. осіб. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Саме в середовищі молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилась думка про створення організацій, завданням яких було військове виховання та навчання молоді як необхідна передумова для створення власного війська. Значний вплив серед них мав військовий гурток **«Пласт»**, що виник при філії

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. Його засновниками були студенти Іван Чмола та Петро Франко. На відміну від інших товариств «Пласт» орієнтувався на фізичний розвиток дітей дошкільного й шкільного віку в позаурочний час.

Перед Першою світовою війною в Галичині нараховувалося 34 пластові гуртки, що об'єднували близько 1700 осіб, які займалися військовим вишколом. Пластові організації функціонували незалежно одна від одної, були різні за напрямом роботи та віковим цензом. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройних сил як засобу боротьби за державну самостійність.

На початку 1913 р. в передчутті війни К. Трильовському вдалося подолати опір влади і затвердити статут суто військового товариства **«Січові Стрільці»**. Такі товариства з'явилися спочатку у Львові, а згодом у — Косові та інших містах краю. Загалом напередодні Першої світової війни в Галичині діяло 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8 200 членів. Основним досягненням їх стали військове виховання та навчання молоді.

10 вересня 1911 р. у Львові на стадіоні «Сокола-Батька» було проведено Перший сокільський здвиг (з'їзд). А **28 червня 1914 р.** відбувся **Шевченківський здвиг** — грандіозна маніфестація січових і стрілецьких товариств Галичини. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь понад 12 тис. осіб, які представляли більш ніж 2100 стрілецьких, сокільсько-січових і пластових організацій краю. Багато з них були у військових однострояхта зі зброєю в руках.

Поставте до поданих джерел 2–3 відкриті запитання та запропонуйте однокласникам відповісти на них.

Кость Левицький про Шевченківський здвиг 1914 р.

...Була найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят. ...В історичній столиці краю — наші сокільські і січові орґанізації відбули перегляд своїх сил, щоби в столітнім ювілею Шевченка зложити від себе поклін безсмертній пам'яті генія України. Величавий похід з прапорами перейшов ціле місто у взірцевім ладі, поставі, а безліч народу вітала його окликами «славно».

Інформаційна листівка (*1914 р.*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

5. Особливості українського руху в Буковині й на Закарпатті

Чим відрізнявся український рух у Буковині й на Закарпатті?

На початку XX ст. в Буковині залишалися нерозв'язаними соціально-економічні й суспільні проблеми, ускладнені національним суперництвом численних етнічних груп краю: українців, поляків, німців, румунів, євреїв.

У 1903–1905 рр. існувало міжнаціональне об'єднання «Вільнодумний союз», до якого увійшли українські депутати буковинського сейму, представники румунських демократів та єврейських політичних кіл. На позачергових виборах 1904 р. до буковинського сейму «вільнодумці» забезпечили собі більшість у сеймі, що дозволило їм прийняти низку законопроектів: про підвищення платні вчителям, реформування виборчого закону до сейму, зміни в управлінні сільських громад і вибори до них, створення буковинського банку та ін.

Боротьба за втілення реформ у життя стала для українських політиків школою парламентаризму. Важлива відмінність Буковини від Наддніпрянської України й частково від Галичини — непоширення радикалізму, адже в умовах демократичних методів боротьби в цьому не було потреби.

На початку XX ст. буковинське політичне життя розвивалося «синхронно» з галицьким. Буковинські депутати разом із галицькими належали до Українського клубу у віденському парламенті, а головні політичні партії — національно-демократична, радикальна та соціал-демократична — були майже тотожні за поглядами з галицькими. Ця співпраця привела до перемоги української орієнтації серед буковинської інтелігенції.

Цей успіх закріпив розвиток мережі культурних і господарських організацій, що становили основу й джерело оновлення національного відродження. Місцеві українські школи та громадські організації стали найкращими з усіх, що існували у трьох західноукраїнських регіонах. Активно діяли українські культурно-просвітні товариства. Центральним була «Руська бесіда», що мала 8 філій і понад 120 читалень на місцях. Існували й інші організації: «Руська школа» (українське учительство), «Поміч» (ремісники), «Праця» (робітники), «Жіноча громада» (жінки) тощо.

На Закарпатті рух українців за національно-культурне відродження на початку XX ст. сповільнювався не лише примусовою мадяризацією краю, а й географічною та культурною ізольованістю регіону від основного масиву українських земель. Найбільш помітним у краї було розгортання русинофільства як варіанта народовського руху. Закарпатське народовство мало аполітичний характер. Народовці не домагалися надання автономії чи самоврядування краю. Головним завданням вони вважали збереження наявних проявів національного життя й зосереджували діяльність на проблемах мови, літератури,

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

видавничої справи та шкільництва. Друкованим органом, навколо якого гуртувалися закарпатські народовці, став тижневик «Наука». Його редактором з 1903 р. був **Августин Волошин** (1874–1945), який згодом став лідером національно-визвольного руху на Закарпатті.

Пам'ятник Августину Волошину в Ужгороді (скульптор — *Михайло Михайлюк*)

Значну увагу народовці приділяли історії, етнографії та фольклористиці. Виходили друком читанки, граматики й підручники. Проте, попри слабку організаційну та соціальну базу, діяльність закарпатських русинофілів усе ж таки створила духовні й суспільні передумови виходу Закарпаття з глибокої кризи.

Національний рух Галичини та Наддніпрянської України, контакти з галицькими й наддніпрянськими діячами науки, освіти та культури також сприяли розгортанню народовської течії в національному русі Закарпаття. Але спроби поширити в регіоні кооперативний рух як засіб формування масової національної свідомості виявилися невдалими.

Отже, на початку XX ст. Закарпаття залишалося, за висловом Михайла Драгоманова, «пораненим братом». Справжнє національне відродження розпочалося в краї пізніше.

6. Обрання Андрея Шептицького митрополитом Української греко-католицької церкви

У чому значення діяльності Андрея Шептицького на початку XX ст.?

Непересічна роль у національному русі Галичини належала митрополиту греко-католицької церкви **Андрею Шептицькому**. У січні **1901 р.** відбулася його офіційна інтронізація[1] на Галицьку митрополію. Новий митрополит енергійно розбудовував церкву й церковну освіту, піклувався про народну освіту, охорону здоров'я та здоровий спосіб життя, був покровителем української науки й культури, зокрема став фундатором Українського національного музею у Львові, ініціатором багатьох благодійних справ. Митрополит заснував народну лікарню (1903), Земельний банк (1910), виступав як меценат української культури, підтримував діяльність товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Марка України, присвячена Андрею Шептицькому

[1] *Інтроніза́ція* — урочисте богослужіння, під час якого здійснюється зведення новообраного патріарха на патріаршу кафедру.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Чому автор надає обранню Андрея Шептицького великого значення?

Сучасний український історик церкви Василь Іванишин про обрання Андрея Шептицького

Його поява в лоні Греко-Католицької Церкви була сенсаційною й оживляючою, а жертовність його кроку — безсумнівною (титул графа, становище, кар'єру, маєтки — гнаній «хлопській» Церкві!). Та особливо вражаючим було не стільки те, що з римо-католика він став греко-католиком, скільки те, що з поляка він став українцем (рід Шептицьких дав чимало церковних діячів високого рангу). Це стало важливим фактором піднесення національної свідомості галичан.

Водночас він боровся за права українців у Австро-Угорщині, зокрема за відкриття українського університету у Львові, українських гімназій тощо. При цьому використовував свій депутатський мандат (член галицького сейму й вищої палати австрійського парламенту, заступник маршалка галицького сейму в 1903–1913 рр.).

Він перший із греко-католицьких митрополитів звернув увагу на схід України. У 1908 р. він таємно подорожував центральною Україною, налагоджував контакти з місцевими українцями, з ученими Києва. Андрей Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, пов'язаних із об'єднанням церков.

Він об'єднував зусилля греко-католицьких священиків і світської інтелігенції в досягненні спільної мети — національного визволення українців.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які обставини вплинули на активізацію національного руху в Галичині на початку XX ст.? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на **карту 5**.
2. Назвіть головні політичні течії в західноукраїнських землях і провідні гасла, які висували учасники національно-визвольного руху.
3. Розкажіть про боротьбу українців Галичини за загальне виборче право.
4. Яке рішення прийняла щодо українського університету австрійська влада в 1912 р.? Покажіть на **карті 7** міста на західноукраїнських землях, де діяли університети.
5. З якою метою утворювалися організації «Сокіл» та «Січ»?
6. Як розвивався національний рух у Буковині та на Закарпатті?

7. *У чому полягає суть польсько-українського компромісу 1914 р.?*
8. *Назвіть спільну мету, навколо якої об'єднувалися учасники національно-визвольного руху на заході та сході України. У чому проявлялася боротьба за її досягнення?*
9. *Які тенденції в українському русі ілюструє таблиця **«Політичний поділ українських депутатів віденського парламенту всіх скликань»**, що її подано на наступній сторінці?*

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

	1870–1876	1877–1882	1883–1889	1889–1895	1895–1901	1901–1908	1908–1913	1913–1914
Москвофіли	35	17	5	8	—	6	9	1
Народовці	3	1	5	11	1	6	16	27
Радикали	—	—	—	1	3	1	3	6
Християнсько-суспільний рух — «Руська громада»	—	—	—	—	13	1	—	—
Безпартійні	3	1	5	3	5	6	—	—
Соціал-демократи	—	—	—	—	—	1	—	—

10. *У чому проявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?*
11. *Якими були основні форми боротьби українських громадсько-політичних діячів Галичини за здобуття нових політичних прав для свого народу?*
12. *Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?*
13. *Які зміни відбувались у національному русі напередодні світової війни?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

На основі уривка з дослідження історика розкрийте зміст вислову «*Галичина — український П'ємонт*». Поясніть, завдяки чому забезпечувався поступ національного руху на західноукраїнських землях. Чому в Наддніпрянщині такого поступу не спостерігалося?

Сучасний український історик Іван Лисяк-Рудницький про національний рух у Галичині

...Поява сильної та динамічної спільноти в Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини як «українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаного стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху в Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно схарактеризував такий розвиток подій як «українське завоювання». Завоювання було насамперед внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності... У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині...

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 35 ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Участь священиків греко-католицької церкви у процесі національного відродження західноукраїнських земель

Спираючись на інформацію попередніх параграфів та подані джерела, схарактеризуйте участь священиків греко-католицької церкви на академічному (фольклорному), культурницькому й політичному етапах національного відродження. Свою відповідь оформіть у вигляді таблиці.

Етап національного відродження	Діяльність представників церкви	Учасники

Сучасний український історик церкви Василь Іванішин: «...ще в 1816 р. митрополит Михайло Левицький утворив "Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення писемності, просвіти і культури серед вірних на основах християнської релігії" — із завданням видавати книжки "мовою простою, уживаною по селах". Ще в 1817 р., а потім у 1821 і 1836 рр. той же Левицький видає меморіали "в обороні державного управління і самостійності української мови". Це він створює ще дві україномовні організації: "Просвітне товариство священиків" та "Інститут для образования дякоучителів"».

Сучасний український дослідник Володимир Бойцан: «...коли в 1818 році вийшли в Австро-Угорщині так звані "шкільні закони"... в багатьох селах почали навіть своїм коштом будувати шкільні будинки. В цей період стараннями духовенства було створено значну кількість парафіяльних шкіл, засновано дяко-учительський інститут і таким чином налагоджено підготовку українських вчителів... Авторами перших граматик української мови були також, здебільшого, священики: Іван Могильницький, Йосип Лозинський, Михайло Осадца, Йосип Левицький та ін.».

Історик української діаспори XX ст. Михайло Демкович-Добрянський: «У греко-католицькій семінарії почала формуватись українська партія, або — як поляки її злобно називали — "російська". Почалася пропаганда за українською мовою, праця над українським словником, над вивченням історії свого краю — під керівництвом професорів семінарії... З такого середовища вийшли перші "пробудителі" українського життя в Галичині Маркіян Шашкевич і товариші... Маркіян Шашкевич "запалив вогонь... спас народ від загибелі і отворив очі кожній людині, в котрої ще залишилось незіпсоване руське серце, показав їй обов'язки задля народу і спосіб їх здійснити", — писав про вплив "Русалки Дністрової" тогочасний свідок».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Історик української діаспори XX ст. Іван Лисяк-Рудницький: «Під час революції 1848 року в Австрії саме представники церкви стали ініціаторами політичної активізації галицьких українців. Сьогодні, як ніколи, актуально звучить заява цих провідників: “Ми належимо до великого українського народу... Наш народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Європі... Встаньте, браття, будьте тим, чим ми можемо бути, будьмо народом”. На “Собор руських учених” у Львові 1848 році зібралося 118 представників української світської та духовної інтелігенції, які заснували так звану “Галицько-Руську Матицю”. 90 % учасників “Собору...” були священики».

Сучасний український дослідник Володимир Бойцан: «На першому загальному зборі товариства “Просвіта” відсоток священиків був незначний. Уже через 5 років більшість пастирів включилися до просвітницької роботи...

Однією з поширених форм просвітньої роботи стали читальні, що розрослись по Галичині. І перша така читальня з’явилася в Коломиї в 1848. Згодом постала сітка читалень... Греко-католицькі священики очолили більшість читалень, перебрали на себе керівництво філіями “Просвіти”.

Користуючись авторитетом серед народу, чимало священиків були обрані до австрійського парламенту і галицького сейму. Священики-депутати, поряд зі світськими послами, обороняли права українського народу».

Сучасний український дослідник Андрій Кліш: «...розвитку українського кооперативного руху активно сприяла греко-католицька церква, представники якої пропагували кооперативну ідею, ініціювали створення кооперативних організацій у своїх парохіях, керували ними... Греко-католицьке духовенство надавало українському кооперативному рухові духовної глибини, широти замислу та творчого ставлення до буденних господарських справ, перетворювало його на впливову економічну й політичну силу, яка забезпечувала матеріальну підтримку процесові становлення національної самосвідомості українців, їхній боротьбі за громадянські та політичні права, за економічну самостійність і політичну незалежність».

2. Внесок діячів греко-католицької церкви в піднесення національної свідомості українського населення

Опрацюйте одну з поданих історичних біографій митрополитів УГКЦ XIX — початку XX ст. Обговоріть, чи сприяв він розвитку українства. Чому? З якими перешкодами він боровся? Чи був, на вашу думку, важливим внесок цього діяча в українське національне відродження? Обміняйтесь думками з однокласниками.

Митрополит Григорій Яхимович (*1792–1863*) — митрополит Галицький та архієпископ Львівський. Доктор богослов’я, професор педагогіки та теології у Львівському університеті, ректор Львівської духовної

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

семінарії. Виступав проти заміни кирилиці латинським алфавітом, був членом Собору руських учених, відкрив багато народних шкіл, домігся запровадження викладання української мови у школах Галичини. Очолювана ним Головна руська рада висунула австрійському урядові вимогу автономії Східної Галичини.

Був послом до Галицького сейму та австрійського парламенту. Крім церковної й суспільно-політичної діяльності, захоплювався астрономією й технікою. Написав декілька досліджень, сконструював машину для косіння трави, розробляв план пароплавного сполучення на річці Сян.

Митрополит Спиридон Литвинович (*1810–1869*) — митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Каменський, прелат Його Святості Папи. Доктор богослов'я.

Відстоював права українського населення краю. Був віце-маршалком галицького сейму, членом Державної ради Австрійської імперії, співголовою палати послів австрійського парламенту.

Заслугою Спиридона Литвиновича було прийняття в 1863 р. «Конкордії» з римо-католицькою церквою — угоди, яка стала перешкодою в полонізації Галичини.

Відстоював політичні права українського населення в Галичині, підтримував проект її поділу на дві окремі адміністративні одиниці — західну (польську) і східну (українську). Автор патріотичних поезій.

Митрополит Йосиф Сембратович (*1821–1900*) — митрополит Галицький та архієпископ Львівський, предстоятель Української греко-католицької церкви. Доктор теології, професор.

Намагався відстояти право Української греко-католицької церкви на лідерство в українському русі, підтримував старорусинів.

Закликав усіх освічених українців, а насамперед священство, до боротьби з пияцтвом. Заохочував створювати при церквах братства тверезості. Заходи його проти пияцтва не подобалися польським поміщикам, бо позбавляли їх чималих прибутків.

Митрополит Сильвестр Сембратович (*1836–1898*) — митрополит Галицький, архиєпископ Львівський та єпископ Кам'янецький, предстоятель Української греко-католицької церкви. Доктор теології, професор. Небіж митрополита Йосифа Сембратовича.

Заснував дівочий інститут Василіанок, збудував нову Духовну семінарію у Львові. Заснував священиче Товариство Св. Апостола Павла, що видавало релігійні книги, та Товариство Св. Апостола Петра, яке допомагало бідним парафіям. Очолив процес оновлення Української греко-католицької церкви в Галичині, домігся офіційного визнання нею засад української національної окремішності. У 1883–1897 рр. — віце-маршалок галицького крайового сейму. Прихильник народовців та української мови. Підтримував контакти із групою О. Барвінського, виступив одним із речників «нової ери».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Учені про роль греко-католицької церкви в українському національному русі

Порівняйте подані думки про роль УГКЦ в українському русі. Які з них ви підтримуєте? Чому? Сформулюйте власну позицію щодо цієї ролі та викладіть її в короткому есе.

Сучасний український дослідник Іван Пільгук: «Українська греко-католицька церква стала майже синонімом української національності, основою українського національного відродження. "Хлоп і поп", як казали поляки, держалися разом і спільно переживали всі лихоліття польських знущань. Греко-католицьке духовенство дало власне людей, які стали в обороні українського народу на право здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі. Нечисленна українська інтелігенція складалася в той час зі священиків або їхніх дітей, які здобували освіту й творили нові професійні кадри. Тому й не дивно, що, на відміну від Східної України, оборонці й ідеологи національного українського відродження, та навіть і його творці вийшли з греко-католицького духовенства».

Сучасний український дослідник Андрій Кліш: «Якщо в європейських країнах носіями духовної та світської влади були різні соціальні прошарки, то для галицьких українців священицька генерація упродовж середини XIX ст. охоплювала всю інтелігенцію й уособлювала одночасно як релігійний, так і національно-релігійний провід, творила основу впорядкованості світу».

Сучасний український дослідник Ярослав Грицак: «Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних етапах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи й найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи.

Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого — являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи — поляки, мадяри, німці — належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви... Приналежність до східного обряду успадковувалась — греко-католики не могли хрестити свою дитину в латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Обговоріть у загальному колі:

1. Що з інформації уроку було для вас зовсім новим? 2. Що вас зацікавило? 3. Які факти здивували або вразили? 4. Про що ви хотіли б дізнатися більше, а про що — розповісти іншим?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VII

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ на початку XX ст.

- **Назвіть дати:** обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ; впровадження загального виборчого права; створення національно-культурних і військово-спортивних організацій.
- **Покажіть на карті** території західноукраїнських земель початку XX ст.
- **Поясніть терміни й поняття**: «*селянський страйк*», «*народне віче*».
- **Схарактеризуйте та проаналізуйте:** особливості економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини; діяльність політичних партій, національних і спортивно-фізкультурних організацій.
- **Визначте:** причини активізації політичного руху та його результати; місце греко-католицької церкви в суспільному житті західноукраїнських земель; особливості українського руху в Буковині та на Закарпатті.
- **Зробіть аргументовані висновки** щодо: розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях; трудової міграції українського селянства.
- **Висловте судження** щодо: ролі й місця українських земель у господарському житті Австро-Угорщини; діяльності І. Боберського, А. Волошина, К. Левицького, К. Трильовського, А. Шептицького.
- **Жива історія.** Роздивіться зображення пам'ятника українським мігрантам, який відкрили у серпні 2016 року в Тернополі, і підготуйте повідомлення «Історія української еміграції: вчора, сьогодні, завтра».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Розділ VIII.

Культура України в середині XIX — на початку XX ст.

Опівночі айстри в саду розцвіли...
Умились росою, вінки одягли,
і стали рожевого ранку чекать,
і в райдугу барвів життя убирать...

І марили айстри в розкішним півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні, —
І в мріях вималась їм казка ясна,
Де квіти не вянуть, де вічна весна...

Олександр ОЛЕСЬ (з вірша «Айстри»)

Олександр МУРАШКО.
Дівчина в червоному капелюсі

Важливо, що авангард створює в Україні новий художній світ, проникнутий загальноєвропейськими настроями і баченнями. Творчість українського авангарду напередодні воєнної катастрофи та революцій відбувалася в атмосфері напруженого чекання якихось грандіозних подій та відчуття космічного масштабу людського буття.

Мирослав БОБОВИЧ, філософ, академік НАН України

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 36 ЗРУШЕННЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців

Складіть перелік змін у суспільному житті населення під впливом модернізації.

В українських землях модернізаційні процеси розпочалися за часів промислового перевороту, а на початку XX ст. набули нових ознак, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Спираючись на схему, поясніть і проілюструйте фактами та візуальними матеріалами, дібраними самостійно, модернізаційні зрушення цього періоду в кожній зі сфер життя суспільства.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Економіка
Застосування нової техніки, технологій. Створення нової енергетичної бази. Індустріалізація, виникнення великих промислових підприємств, ринкової економіки

Політична сфера
Централізація державної влади, супроводжувана уніфікацією суспільного життя, бюрократизацією управління. Активізація суспільно-політичного життя, формування демократичних інститутів, громадянського суспільства. Залучення широких мас у політичні процеси

Соціальна сфера
Формування нового типу особистості — підприємливої та активної. Зростання соціальної мобільності населення. Стрімка урбанізація. Впровадження нових засобів комунікацій. Перехід до малої сім'ї

Духовна сфера
Розбудова нової світської системи цінностей у суспільстві. Набуття освітою масового характеру. Зростання побутової культури, освітнього, інформаційного та правового рівня населення. Піднесення національної свідомості. Демократизація культури

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Важливим проявом модернізаційних процесів у соціальній сфері стала урбанізація, що набувала нового змісту та змінювала роль міста в суспільстві. Темпи зростання деяких українських міст в умовах модернізації були вражаючими.

На схемі ви бачите, що шляхи збільшення міського населення розташовані в певній послідовності. Чому саме в такій? Спираючись на дані порівняльної таблиці, установіть, якою була динаміка зростання різних міст у XIX — на початку XX ст. Яким процесам це відповідало? Знайдіть усі зазначені міста на **карті 7**.

Шляхи збільшення міського населення:

- міграція робітників із російських індустріальних центрів до нових промислових міст України;
- приплив сільського населення, яке концентрувалося в промислових містах;
- зростання сезонного руху населення із сіл на роботу до міст;
- природне зростання населення

Найбільші міста на території України, *1867 р.*		**Найбільші міста на території України, *1913 р.***	
Місто	Населення, *тис.*	Місто	Населення, *тис.*
Одеса	121,3	Одеса	554,8
Львів	~83,0	Київ	417,8
Київ	70,6	Харків	252,8
Миколаїв	68,0	Катеринослав	~250,0
Харків	60,0	Львів	~215,0
Бердичів	52,8	Миколаїв	~112,0
Херсон	45,9	Чернівці	~90,0
Житомир	37,6	Житомир	82,1
Чернівці	~33,0	Єлисаветград	~78,0
Єлисаветград	32,0	Бердичів	~77,0

Збільшення чисельності населення, а також економічний, соціальний і культурно-освітній розвиток міст обумовлювали масштабне будівництво, насамперед виробничого й комерційного характеру (підприємств, банків, бірж, магазинів та ін.). Будувались й лікарні, притулки, маєтки та багатоповерхові житлові будинки. Зростала кількість закладів освіти, бібліотек, музеїв, клубів.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Важливим наслідком модернізації були зміни в міській інфраструктурі. Актуальним для міст стало будівництво водогонів. Удосконалювався міський транспорт. Як ви вже знаєте, першу трамвайну лінію у Східній Європі було збудовано в Києві (1892 р.). Водночас із трамваями з'явилися й автомобілі, що значно прискорило ритм міського життя.

Характерними рисами нової економічної еліти українського суспільства були висока господарська культура, відкритість до нового (у техніці, науці, духовній сфері), активна громадянська позиція. Особливістю Харитоненків, Яхненків, Терещенків, Симиренків полягала в тому, що вони вийшли з глибин українського народу та зберігали зв'язок з його культурою і традиціями, одночасно приймаючи нові європейські здобутки.

Які риси модернізаційної еліти ілюструє приклад, наведений дослідником?

Сучасний український історик Олександр Сердюк про українських підприємців нового типу

Представником нових підприємців був Іван Гвоздик із Полтавщини. У дитинстві наймитував. Пізніше займався торгівлею. З часом розбагатів та скупив занедбані маєтки дворян. Добре оплачував працю робітників, наголошуючи, що це вигідно господарю: угіддя будуть краще оброблені, врожай — щедрішим і зібраний вчасно. Дбаючи про майбутнє своїх господарств, набирав у робітники й підлітків, що закінчили земські школи. Діти працювали першу половину дня, а після обіду ставали учнями сільськогосподарської школи, яку утримував Гвоздик. Уроки практичного господарювання проводив сам господар. Від учнів не приховував, що готує їх до зайняття адміністративних посад у своїх господарствах.

Як і в інших країнах, економічна та соціальна модернізація супроводжувалася національним відродженням, розвитком національного руху й зростанням національної свідомості українців.

Як ви розумієте слова Е. Тоффлера: «*Коли ми осмислимо індустріальну потребу інтеграції, стане очевидним і смисл поняття національної держави*»? У чому він бачить зв'язок між індустріальним суспільством і національним відродженням? Чи можна віднести його слова до України?

Американський соціолог другої половини XIX — початку XX ст. Елвін Тоффлер про піднесення національних рухів

Поети прославляли «національний дух», історики відкривали «забутих героїв», композитори створювали національні гімни. Все це сталося тоді, коли виникла потреба індустріалізації. Коли ми осмислимо індустріальну потребу інтеграції, стане очевидним і смисл поняття національної держави. Нації — це не «духовні утворення», або «ментальні спільноти», або «спадщина пам'яток» …це сплав двох складових: уніфікованої політичної системи та уніфікованої економіки.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Потреба українізації системи освіти

Які були особливості розвитку освіти в українських землях на початку XX ст.? Які проблеми освіти залишалися нерозв'язаними?

За шкільною реформою 1864 р. початкові школи (народні училища) проголошувалися позастановими. Для них було визначено чіткий перелік предметів: Закон Божий, читання книг цивільного та церковного змісту, письмо, арифметика, церковний спів. Проте початкова освіта відставала від потреб духовного й економічного розвитку українського суспільства. Писемними були менш як 24 % населення.

Середню освіту здобували в класичних та реальних гімназіях. Класичні давали гуманітарну підготовку, а програма реальних гімназій передбачала вивчення здебільшого природничих наук.

На початку XX ст. потреби модернізації економіки й суспільства зумовили зростання кількості навчальних закладів. Зокрема, у Наддніпрянщині упродовж 1900–1911 рр. кількість початкових шкіл збільшилась на 40 %. Зросла й кількість гімназій, технічних і комерційних училищ. Вищу освіту здобували в університетах й інститутах. Утім рівень розвитку системи освіти залишався незадовільним.

Прокоментуйте дані таблиці «**Кількість шкіл у Київському навчальному окрузі на початку XX ст.**». Які висновки можна зробити?

Регіон	Кількість шкіл	Кількість учнів	% від загальної кількості дітей
Волинь	1442	59 374	14
Київщина	1812	103 641	17
Поділля	2045	95 583	24

Навчання велося російською мовою. Українські школярі сприймали нерідну мову важко, що негативно позначалося на їхній успішності.

У чому, на думку авторів, полягала проблема шкіл в Україні?

Зі статті українського письменника й педагога Бориса Грінченка

Трагедія раз у раз ставала переді мною, як я підходив із книгою до нашого сільського народу. Він же не вміє читати. Двічі не вміє. Раз через те, що йому нічого не говорять літери. Вдруге — через те, що до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбирати літери, книга зоставалась німою, бо була чужомовна.

І всі ті скарби розуму й таланту, всі ті священні для нас імена великих розумів і майстрів — усе це було нічим для темного вкраїнського народу — навіть ім'я його великого поета і мученика за щастя народне.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Зі статті українського вчителя і письменника Степана Васильченка (*1911 р.*)

Школа з нерідною мовою, чужими по духу вчителями тільки за великим непорозумінням може називатися народною. Цілком зрозуміло, чому наші люди дивляться на свою школу в основному як на стежку до посад, або, як то кажуть, до «легкого хліба», а не як на установу, що має обслуговувати їх щонайперші духовні потреби.

Зовнішній вигляд гімназиста (*фото початку XX ст.*)

Тож нагальною потребою населення України стала власна національна школа з професійними вчителями. Величезних зусиль для створення такої школи доклала громадська діячка **Софія Русова.**

Погляд здалека

Які факти життєпису Софії Русової справили на вас найбільше враження?

Софія Русова (*1856–1940*) — громадська діячка, педагог, прозаїк, одна з піонерок українського жіночого руху.

Народилася у французько-шведській родині. У 1871 р. разом зі старшою сестрою відкрила в Києві перший україномовний дитячий садок, брала участь у діяльності «Старої ромади», «Просвіт» у Чернігові, Ніжині та інших містах. Під час Революції 1905 р. працювала в комісії з визнання української мови, виступала за створення шкіл із рідною мовою навчання. Була редактором першого україномовного педагогічного часопису «Світло», на шпальтах якого надрукувала понад 100 своїх праць, де виклала основи української національної системи освіти. Серед них: «Нова школа», «Дитячий садок на національному ґрунті» та ін. У роки визвольних змагань очолювала Всеукраїнську учительську спілку, опікувалася проблемами шкільництва. Після поразки Української революції емігрувала до Чехо-Словаччини, де продовжувала педагогічну діяльність.

Із педагогічної скарбниці Софії Русової

- Рідна мова — це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо.
- ...Народові, який не має своєї школи і не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усякого свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Вкраїні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Прогресивна громадськість намагалася покращити ситуацію в народній освіті шляхом відкриття земських, приватних та недільних шкіл. Одна з таких шкіл, де вчителював Борис Грінченко, була збудована коштом громадської діячки, педагога **Христини Алчевської** в селі Олексіївка Катеринославської губернії.

Погляд зблизька

Які факти життєпису Христини Алчевської справили на вас найбільше враження?

Христина Алчевська (*1841–1920*) — український педагог. Освіту здобула самотужки. Склала іспит на право викладати і стала вчителькою. Була активним членом товариства «Громада» в Харкові. Організувала й утримувала приватну недільну жіночу школу. Викладала разом з іншими учителями-подвижниками на безоплатній основі. У цьому навчальному закладі в різний час здобули освіту майже 17 тис. жінок. Неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, представляла здобутки своєї школи на всесвітніх форумах та Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких міжнародних педагогічних виставках.

Домагалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл. На її харківській садибі вперше в Україні встановлено пам'ятник Т. Шевченку (1899 р.).

У своїх спогадах вона виклала власне життєве призначення таким чином: *«…Якщо існує сердечна теплота, чесність, поезія, задушевність, щирість, то це, беззаперечно, серед простого народу. Якщо вірити в майбутнє, то тільки покладаючи всі надії на цей відважний, великодушний, самовідданий народ». «Слово народ і його просвіта завжди були для мене тим кумиром, котрому я поклонялась, і моя скромна шкільна справа завжди здавалась мені самою важливою справою в світі».*

Освітнє питання менш гостро стояло в західноукраїнських землях. У 1900 р. у Східній Галичині було 4250 класів з польською мовою навчання і 2250 — з українською. Водночас із 6240 сіл регіону в 981 не було шкіл взагалі. Середніх шкіл тут було 49, і лише в чотирьох навчалися українською мовою. У 1913 р. у Східній Галичині діяло вже 3500 українських початкових шкіл, де навчали рідною мовою, а з 86 гімназій у 21 викладали українською.

Гірше ситуація складалася на Буковині. У 1900 р. тут працювало 6 середніх шкіл і жодної з українською мовою навчання. У 1913 р. з 13 гімназій тільки 2 були українські й 2 — з німецькою та українською мовами навчання.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

На Закарпатті мовне питання взагалі не вирішувалося. Усі 4 середні навчальні заклади проводили заняття виключно угорською мовою. У західноукраїнських землях діяло 4 вищі навчальні заклади (3 — з польською мовою навчання, 1 — з німецькою).

3. Емансипація жінок

Чому виникає й проявляється феміністський рух на українських землях?

Процеси модернізації вплинули також на долю жінок. Відтепер вони брали активну участь у соціально-економічному та громадсько-політичному житті.

На початку XX ст. набирав сили рух **емансипації** (або *фемінізму*). Учасниці цього руху виступали за рівні права із чоловіками в політичній, суспільній і професійній галузях.

Емансипа́ція (лат. *emancipatio*) — звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах.

Фемініз́м — прагнення до рівності жінок із чоловіками; у вузькому сенсі — жіночий рух.

Емансипація була спричинена зростанням кількості жінок, які працювали поза домашнім господарством — у крамницях, на фабриках на підсобних роботах. Причому їхня заробітна платня становила 1/2, або в кращому разі 2/3 від заробітку чоловіків. Така дискримінація викликала незадоволення серед робітниць, тому вони посилювали свою громадську активність, долучалися до діяльності Спілки рівноправності жінок, Жіночої громади та ін.

Однак у ті часи питання рівноправності жінок мало більше ворогів, ніж прихильників, а сама пропаганда його вимагала неабиякої мужності та твердості позиції.

Жінки виборювали рівне із чоловіками право на освіту. Наприкінці XIX ст. в українських землях грамотних жінок (у віці 9–49 років) було 14 %, а чоловіків 40 %. Але завдяки жіночому руху ситуація змінилася. У 1910 р. 60 % учнівського складу в київських та приміських школах становили дівчата. Жіноцтво активно поповнювало лави студентів.

Жіночий рух утверджувався й на західноукраїнських землях. У 1890 р. у Львові галичанки провели акцію зі збору підписів під петицією до уряду з вимогою права на вищу освіту. Того самого року жінки зібралися на крайове віче, щоб відстояти рівні з чоловіками виборчі права. У 1893 р. у столиці Галичини Перемишлі почав діяти Клуб русинок, що опікувався просвітництвом краю. Активісткою клубу була Ольга Франко (дружина поета Івана Франка). У 1912 р. у Львові засновано Комітет громадянської праці жінок. Феміністки Галичини мали свої альманахи — «Перший вінок», «Наша доля» та журнал «Мета».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

4. Видатні вчені

Які досягнення українських учених свідчили про розвиток науки й техніки? Які галузі науки розвивалися найпродуктивніше?

Потреби суспільства, що модернізувалося, значно прискорили розвиток науки й техніки. Найважливішу роль у розвитку науки відігравали університети. Велике значення мали також наукові товариства: дослідників природи, математичні, фізико-математичні, технічні, історичні, історико-філологічні та ін.

Погляд зблизька

Складіть узагальнювальну таблицю за матеріалами рубрики.
Які факти з життя вчених справили на вас найбільше враження?

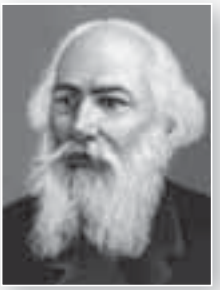
Іван Пулюй (*1845–1918*) — доктор філософії й фізики, професор, громадський діяч. Один із першовідкривачів радіоактивного випромінювання. Викладав механічну теорію тепла та кінетичну теорію газів у Віденському університеті, працював професором у Празькому політехнічному інституті, де обирався деканом, ректором. Один із засновників чеської електротехнічної школи, збудував кілька електростанцій у Празі. Володів багатьма мовами. Переклав підручники з геометрії й фізики для українських гімназій, працював над словником української технічної термінології.

Дмитро Яворницький (*1855–1940*) — історик, археолог, етнограф, фольклорист. Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, Яворницький працював над збиранням писемних та матеріальних пам'яток із життя Запорозької Січі. Кожного літа він виїздив у археологічні експедиції до місць, пов'язаних із запорозькою минувшиною. Створив Музей старожитностей Катеринославської губернії, для якого зібрав 85 тис. експонатів, написав численні праці з проблем історії, фольклору, етнографії. Більшість цих праць присвячена історії запорозького козацтва. Це «Історія запорізьких козаків», «Вольності запорозьких козаків» та ін.

До останніх днів учений дотримувався свого життєвого переконання: «*Працюй, працюй, не чекаючи нізвідки і ні від кого ні нагороди, ні подяки; працюй, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце у твоїх грудях; працюй на користь свого народу і на користь своєї Батьківщини...*»

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Микола Бекетов (*1827–1911*) — фізик і хімік, працював професором у Харківському університеті. Домігся відкриття в Харківському університеті першого в Росії фізико-хімічного відділення. У 1886 р. видав підручник із фізичної хімії.

За його ініціативи при Харківському університеті було створено наукове товариство з фізико-хімічної секцією, де проводили дослідження й читали наукові доповіді. Вчений стверджував, що «*швидкий розвиток науки та її практичних застосувань вимагає того, щоб викладання в університеті та вивчення хімії йшли пліч-о-пліч із самостійними дослідженнями*».

Олександра Єфименко (*1848–1918*) — історик, громадська діячка, одна з основоположниць жіночого руху в Україні. Після закінчення гімназії почала педагогічну діяльність і захопилась історичними дослідженнями. Створила в Харкові школу української історіографії. Написала низку розвідок з історії Слобідської України. Стала першою жінкою в Російській імперії, яка отримала вчений ступінь доктора історії (від Харківського університету) й була обрана на професорську посаду. У своїх працях («Із історії боротьби малоруського народу з поляками», «Нариси історії Правобережної України» та ін.) висвітлювала розвиток українського суспільства.

Софія Русова писала про Олександру Єфименко: «*Сама за походженням росіянка, вона вся віддалась проблемам українського народу і своїм талановитим пером показала в російській пресі несправедливе ставлення до його національних прав…*» «*Молодь скрізь шанувала її, горнулася до неї, бо відчула її велику, чесну душу*».

Ілля Мечников (*1845–1916*) — один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології. Розробив теорії походження багатоклітинних організмів та теорію імунітету. Працював в Одеському та Петербурзькому університетах. Один з організаторів Одеської бактеріологічної станції (нині Одеський науково-дослідний інститут вірусології та епідеміології). Емігрував до Франції, де очолив лабораторію в Інституті Пастера в Парижі, а згодом став заступником директора інституту. Мав значні здобутки в медичній науці. Відзначений Нобелівською премією за досягнення в імунології (вчення про захисні властивості живого організму від інфекційних захворювань).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Олександр Потебня́ (*1835–1891*) — доктор філології, професор, громадський діяч, член багатьох (у тому числі зарубіжних) наукових товариств. Досліджував слов'янські мови, етнографію, фольклор, працював у Харківському університеті. Уперше в європейському слов'янському мовознавстві систематизував характерні ознаки української мови, визначив межі поширення найважливіших українських діалектів. Приділяв велику увагу філософським проблемам мови та заснував так званий психологічний напрям вітчизняного мовознавства, сформулював ідеї взаємозв'язку мовного та національного питань.

Зрозуміти Потебню як людину і вченого-мислителя допомагають рядки з його листа: «*Обставини мого життя зумовили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом моїм, іноді помітним, іноді ж непомітним для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і пов'язане з ним почуття не були мені дані і якби я виріс поза зв'язком з легендою, то, здається мені, навряд чи я став би займатися наукою*».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте визначення поняття «*модернізація*» та назвіть основні напрями модернізації суспільного життя.
2. Які зміни відбувались в освіті у другій половині XIX — на початку XX ст.?
3. Назвіть видатних діячів української науки того часу та їхні здобутки.
4. У чому полягали прояви феміністського руху?
5. *Як вплинули процеси модернізації на суспільно-культурне життя українців?*
6. *Які були основні проблеми у сфері освіти на Наддніпрянщині та західноукраїнських землях? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на* ***карту 7****.*
7. *Які були причини й наслідки змін, що відбулися у сфері освіти та науки?*
8. *Доведіть, що університети виступали основними центрами розвитку науки.*
9. *Які були причини та наслідки емансипації жінок?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Знайдіть інформацію про Всеросійську фабрично-заводську, сільськогосподарську, торгово-промислову та науково-художню виставку в Києві. Здійсніть уявну екскурсію київською виставкою, припустіть, які експозиції там були. Поміркуйте, які модернізаційні тенденції відбивалися на таких виставках.

Афіша Всеросійської фабрично-заводської, сільськогосподарської, торгово-промислової та науково-художньої виставки в Києві (*1913 р.*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 37 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В СЕРЕДИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Розвиток літератури в Україні

Якими були особливості розвитку української літератури? Яке значення вона мала в житті суспільства? Що нового ви дізналися порівняно з уроками української літератури?

На хвилі антиукраїнської політики обох імперій розгорнулася творчість багатьох українських митців, які збагатили вітчизняну духовну скарбницю.

Соціально-психологічні проблеми суспільства відображав у своїй творчості **Іван Нечуй-Левицький**. Він описав життя чи не всіх суспільних верств («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін.). Глибоким психологізмом сповнена творчість **Панаса Мирного** (Панас Рудченко), який відтворив панораму життя українського народу в XIX ст. Зокрема, у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та інших творах.

У Північній Буковині та Східній Галичині предвісником українського національного відродження був **Юрій Федькович**, який у своїх творах («Довбуш» та ін.) змальовував життя буковинців.

Починаючи з 80-х років XIX ст. в українській літературі плідно працював **Борис Грінченко** — прозаїк, поет, драматург, перекладач.

У 90-х роках заявила про себе **Леся Українка** (Лариса Косач-Квітка).

Проаналізувавши документ, ілюстрацію, а також пригадавши все те, що ви знаєте про творчість Лесі Українки, визначте основні напрями її творчості.

Іван Труш. Портрет Лесі Українки

Сучасний український філософ Мирослав Попович про творчість Лесі Українки

У своїй творчості Леся Українка залишилась реалісткою з «проривом в небесну блакить». Для неї завжди було головним, про що писати, і писала вона про суспільні болі й сподівання. Поезія її залишається яскравим явищем у загальному потоці української громадської лірики, але як поет Леся Українка — в рамках традиції. Натомість там, де вона могла використати широкий художній простір, Леся Українка ні на кого не схожа. Найглибші духовні зрушення виявлялися в її драмах.

Вершиною літературної творчості другої половини XIX ст. стала літературна спадщина Івана Франка. Талановитий митець створив романтичний образ революціонера в українській літературі. Висвітлення проблем

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

загальнолюдських стосунків принесли йому світову славу. Це, зокрема, романи «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», драма «Украдене щастя» та ін.

На початку XX ст. в культурі визначилося дві тенденції — *збереження національно-культурної ідентичності* (*народництво*) та *перенесення на український ґрунт європейських зразків художнього самовисловлення* (*модернізм*).

Які тенденції дослідники вважають провідними для літератури початку XX ст.? У чому вони полягали?

Сучасні українські дослідники Володимир Греченко, Ігор Чорний про українську літературу початку XX ст.

Межа століть — це період боротьби художньо-естетичних напрямів. Поруч із реалізмом з появою нової генерації авторів утверджується модернізм. Прихильники модерністських течій виступали проти звернення до реалістичних побутових описів, проти захоплення деталізацією, темою праці й проголосили аполітичне «чисте» мистецтво. Культура модернізму спирається на психологізм, зосередженість на внутрішньому світі людини й суб'єктивних враженнях героя. При цьому зовнішні події мають найменше значення і є лише загально окресленим тлом. Реальний персонаж перетворюється на символ.

Роздивіться фотографію і поясніть, чому всі ці митці зібралися в Полтаві на відкритті пам'ятника І. Котляревському.

На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. *Від ліва*: М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко *(фото 1903 р.)*

Своєрідною синтезуючою моделлю народництва й модернізму стала «нова школа» української прози (**Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Марко Черемшина**).

У реалістичному напрямі починав свою творчість один із популярних українських письменників того часу **Володимир Винниченко**.

З модерністських позицій першим в українській літературі виступив у 1901 р. поет **Микола Вороний**, який на сторінках «Літературно-

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

наукового вісника» у програмному відкритому листі закликав повернутись до ідеї «справжньої запашної поезії».

Такий новий напрям в українській літературі, як футуризм, пов'язаний із творчістю **Михайля (Михайла) Семенка**, який був одним з його теоретиків та засновників першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913 р.).

На наведених прикладах поезій поясніть різницю в літературних течіях межі століть.

За Степаном Руданським

Раз у баби перехідний
Москаль ночував,
Устав рано й за спасибі
В баби гуску вкрав.
Доганяє його баба:
«Служба, почекай!»
«А что, бабушка, мнє скажеш?»
«Та гуску віддай».
«Ах ти, Бог мой!.. Ето гуска?..
Екой я дурак!..
Вазьмі, бабка, єй-єй думал,
Что ето гусак!»

З вірша Миколи Вороного

Має крилами Весна
Запашна,
Лине вся в прозорих шатах,
У серпанках і блаватах...
Сяє усміхом примар
З-поза хмар,
Попелястих, пелехатих.

З вірша Олександра Олеся

Дві хмароньки пливли кудись
В убранні золотім
І мовчки зупинилися
Над краєм чарівним.

Річки ясні жемчужились,
Шуміли і пливли,
Лани зливались з луками,
Пахтіли і цвіли.

З вірша Михайля Семенка

Осте сте
бі бо
бу
візники — люди
трамваї — люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
berceus кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять

З вірша Бориса Грінченка

Народе мій! Тяжка твоя темнота!
Болить душа дивитись, як ти сам
Не хочеш геть іти з того болота,
Що у йому ти вгруз на глум людям!

Болить душа! Але ж твою провину
Простить тобі, хто зрозумів її:
Бо завели себе у ту багнину
Вони ж таки, проводирі твої!

З вірша Лесі Українки

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

2. Українська преса та видавництва

Як розвивалася українська преса? Яке значення вона мала в суспільному житті українських земель?

Розвиток художньої та публіцистичної літератури зумовлював потребу в пресі та книгодрукуванні. Але утиски імперської влади гальмували їхній розвиток. Українська книга зазнавала великих, передусім цензурних утисків.

Проте повністю припинити видання українських книг царизм не зміг. Виданням підручників для недільних шкіл, популярних освітніх книжок, художньої літератури опікувалися чимало діячів української культури. У 90-х роках з'явилися українські видавництва, засновані діячами української культури (Б. Грінченка, Г. Хоткевича, «Вік», «Благодійне товариство» та ін.).

У Києві протягом 25 років виходив журнал «Киевская старина» («Київська минувшина»), у якому публікувалися російською й українською мовами художні твори, історичні документи, етнографічні нариси тощо. У Львові у 1881–1882 рр. видавався український журнал «Світ», а в 1894–1897 рр. під керівництвом І. Франка друкувався журнал «Житє і слово».

У 1876 р. М. Драгоманов у Женеві заснував українську друкарню, де була надрукована збірка революційно-народницьких віршів «Из-за решетки», видавали український журнал «Громада» та збірники з тією ж назвою.

У 1905 р. розвиток преси значно пожвавився. У Києві друкувалися: «Записки Українського наукового товариства» і збірки його секцій, «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Дзвін», «Вісник культури і життя», тижневик «Рідний край», «Наша кооперація» та ін. Масовим тиражем до середини 1914 р. виходила щоденна україномовна газета «Рада». Видавалася періодика і в інших містах: «Сніп» (Харків), «Життя і знання» (Полтава), «Дніпрові хвилі» (Катеринослав), «Канівська неділя» (Канів). У цих газетах (окрім висвітлення головних подій в Україні, Росії та за кордоном) приділялася увага політичному, економічному, культурному життю.

Визначте основні тенденції та проблеми в розвитку української преси.

У Наддніпрянщині перед Першою світовою війною українською мовою видавали 17 часописів. Значна кількість видавництв була добре організована: вони мали постійних співробітників, фахових журналістів, усталену читацьку громаду. Основною проблемою більшості видань була матеріальна скрута. Сприяли їхній роботі здебільшого меценати (Євген Чикаленко, Василь Симиренко та ін.). Розвивалася українська преса і в західноукраїнських землях. Найвідомішими були видання «Буковина», «Діло», «Молода Україна».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Український професійний театр. Родина Тобілевичів

Чому український театр був популярним у суспільстві? Які етапи він пройшов у своєму розвитку?

Розквіт українського театрального мистецтва в 1880-х роках зумовлений тим, що саме в театрі був можливим розвиток української мови. Найбільший внесок у розвиток української драматургії зробили її класики: **Михайло Старицький** («Не судилося», «Не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями»), **Марко Кропивницький** («Дай серцю волю, заведе в неволю»), **Іван Карпенко-Карий** («Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн»).

Вони створили колоритні п'єси в жанрах драми, трагедії, комедії, водевілю, писали лібрето оперет та опер. Їхні драматичні твори стосувалися української історії та сучасного життя.

Професійний український театр виник на базі аматорських колективів. У **1882 р.** з ініціативи *Марка Кропивницького* в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа — Товариство руссько-малоросійських артистів. До трупи належало чимало видатних акторів: **Микола Садовський, Марія Заньковецька, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, Іван Карпенко-Карий.**

У такому складі трупа гастролювала, маючи в репертуарі близько 60 п'єс.

У середині 70-х років XIX ст., завдяки М. Кропивницькому, який працював у Львові за запрошенням, відбулось піднесення театру «Руська бесіда». Саме тоді галицькі глядачі ознайомилися з новими п'єсами української та російської класики. У театрі виросли талановиті актори — І. Гриневицький, М. Романович та ін.

На початок XX ст. в Україні було близько 20 театральних колективів, а разом з аматорськими — майже 300. Репертуар українського театру значно розширювався. Його основою залишалися п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, але театральні трупи дедалі частіше ставили п'єси й інших українських та зарубіжних авторів.

Які зміни відбулися в українському театрі на межі століть?

Михайло Грушевський про значення українського театру на межі століть

Для широкої публіки при нестачі книжок український театр мав велике значення. Українські трупи почалися з одної, але з часом множилися, ставали все розповсюдженим явищем і, не вважаючи на убогість репертуару і невисокі прикмети більшості п'єс (цензура театральна була надзвичайно сувора), вони підтримували пам'ять народного слова і любов до нього в міської людності.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Значний внесок у розвиток українського професійного реалістичного театру здійснила **родина Тобіле́вичів.**

Погляд зблизька

Які факти з діяльності родини Тобілевичів справили на вас найбільше враження?

Іван Тобілевич (літературний і сценічний псевдонім — **Іван Карпенко-Карий**; *1845–1907*) — драматург, актор, режисер. Грав у трупі М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського. Член Товариства русько-малоросійських артистів, автор комедії «Сто тисяч». Згодом створив власну театральну трупу. Писав драми українською мовою. Найповніше реалізував себе в жанрі комедії, яка стала самобутнім явищем в історії української культури. Утвердив жанр комедії в українській літературі. Його вистави «Сто тисяч», «Хазяїн» стали класикою драматургії.

Як теоретик театрального руху, намагався відійти від побутово-етнографічного театру і працював над тим, аби викликати у глядача «враження вищого порядку», які б сприяли очищенню його душі.

Із «Записки до з'їзду сценічних діячів» Івана Тобілевича (*1897 р.*)

Слухач стомився дивитися на це плясове мистецтво й починає справедливо обурюватися перекручуванням життя, кажучи: у малоросійських писарчуків народ співає, танцює ціле життя, немає в них ні печалі, ні горя, ні громадських інтересів. Легковажний, шаблонний, жартівливий репертуар без будь-яких інтересів, що охоплюють суспільне життя даного часу, не задовольняє слухача, який очікує від театру вражень вищого порядку.

Іван Тобілевич у ролі Назара у виставі «Назар Стодоля» за драмою Т. Шевченка (*фото кінця 60-х років XIX ст.*)

Іван Франко писав про Івана Карпенка-Карого: «*Чим він був для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се розуміє кожний, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література*».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Микола Тобілевич (псевдонім — **Микола Садовський**; *1856–1933*) — актор та режисер, один з основоположників українського професійного театру.

Розпочав свої виступи у професійному театрі у трупі М. Кропивницького, потім М. Старицького. Згодом організував власну трупу. Проіснувавши 10 років, трупа Садовського об'єдналася з Товариством русько-малоросійських артистів братів Тобілевичів (І. Карпенка-Карого та П. Саксаганського), а ще двома роками по тому до них приєднався ансамбль М. Кропивницького.

Дослідник Микола Галицький про Миколу Садовського

...Як актор М. Садовський був самобутнім майстром, творчість якого ґрунтувалася на знанні життя народу, його психології, історії, народнопоетичної творчості й побуту.

Марія Тобілевич (сценічний псевдонім — **Марія Садовська-Барило́тті**; *1855—1891*) — співачка, драматична артистка. Грала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського. За 12 років сценічної діяльності виступила майже в усіх жіночих партіях опер «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Утоплена», а також зіграла головні ролі в багатьох драматичних виставах. За чудовий голос її прозвали «українським соловейком». Увійшла в історію українського театру як одна з перших і найблискучіших виконавиць вокальних партій в операх та оперетах.

Марія Садовська-Барілотті в ролі Наталки Полтавки (*фото 80-х років XIX ст.*)

Панас Тобілевич (псевдонім — **Панас Саксаганський**; *1859–1940*) — актор, режисер, театральний діяч. Свою творчість розпочав у Миколаївському театрі під керівництвом М. Кропивницького.

Згодом грав у М. Садовського. Очолював Товариство русько-малоросійських артистів, працював у «Товаристві українських акторів». Автор комедій «Лицеміри» та «Шантрапа», спогадів «По шляху життя» та низки статей з майстерності актора. Його ставлення до України найкраще показують його власні слова.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Марія Заньковецька (справжнє прізвище **Адасовська**; *1854 —1934*) — актриса, провідна зірка українського театру. Сценічну діяльність розпочала в Єлисаветграді (нині Кропивницький). Пізніше працювала в українських трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого. Коли М. Садовського запросили до Галичини очолити театр «Руська бесіда», через деякий час туди приїхала й Заньковецька. Вона виступала з різними трупами, але до жодної з них не належала.

Марія Тобілевич-Кресáн (*1883–1957*) — письменниця-перекладач, театральний діяч. Донька Івана Карпенка-Карого. Завдяки їй українською мовою зазвучали твори М. Некрасова, О. Бальзака, Е. Скріба, Р. Тагора, В. Шекспіра та інших класиків світової літератури. Організатор і драматург лялькового театру в Києві. Допомагала П. Саксаганському в літературній праці. Однак вважала себе передусім учителем і вихователем, присвятивши педагогічній діяльності майже чверть століття.

4. Музичне мистецтво

У чому проявлялися особливості розвитку української музики?

Микола Лисенко (*фото початку XX ст.*)

Багатющим джерелом розвитку музичної культури була народнопісенна творчість. Народні пісні в обробках Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Станіслава Людкевича дедалі частіше використовувалися в концертному репертуарі професійних виконавців і самодіяльних колективів. Вони сприяли зміцненню в українській музиці початку XX ст. засад демократизму й народності.

Провідне місце в українській музичній культурі належало **Миколі Лисенку**. Він створив велику кількість романсів і пісень на тексти Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших поетів, обробив чимало українських народних пісень, але багато творів не виконували за життя композитора. Зокрема, попри звернення громадськості, царські урядовці не дозволили поставити на театральній сцені історико-героїчну оперу М. Лисенка «Тарас Бульба», що згодом стала шедевром оперної класики. Опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Наталка Полтавка» та ін. стали надбанням національної класичної музики й залишаються популярними й сьогодні.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У чому, на думку авторки спогадів, полягає своєрідність української музики?

Онука композитора Рада Лисенко про українську музику свого діда

Справжню українську музику треба вміти відчути. Не механічно натискати клавіші, чи, як деякі модерністи, стукати кулаком під піаніно у пошуку нового звуку. А відчути — її свободу та шум просторого степу... Цього вчив мій дід. «Пісню» Лисенка треба вміти відчути. Вона — особлива, там сила і свобода...

Але думаю, що головний урок — мати позицію. Лисенко її мав. І щодо погляду на українську мову, на розвиток української музики, культури загалом.

Визначну роль в активізації музичного життя в Україні відіграло створення М. Лисенком у 1904 р. в Києві музично-драматичної школи, яка в 1913 р. була реорганізована в консерваторію.

Продовжили справу Миколи Лисенка композитори **Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Станіслав Людкевич, Яків Степовий (Якименко)** та ін.

На західноукраїнських землях активно працював композитор та музичний діяч **Анатоль Вахнянин**. Він написав оперу «Купало», створив хорові й сольні вокальні твори, обробляв народні пісні. А. Вахнянин став організатором і першим директором Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові (1903 р.).

Засновувалися в Україні й музично-драматичні та оперні театри (у Києві, Львові, Одесі), репертуар яких поступово поповнювався творами українських композиторів. Зокрема, у відкритому М. Садовським музично-драматичному театрі в Києві українська публіка почула «Різдвяну ніч», «Енеїду», «Наталку Полтавку» та інші українські опери.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку XX ст. примножувала видатна оперна співачка **Соломія Крушельницька.** Після Львівської консерваторії вона успішно дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Згодом, удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та ін. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою того часу. У 1904 р. за запрошенням композитора Дж. Пуччині виконала партію мадам Баттерфляй в його опері «Чіо-Чіо-сан» в театрі «Гранде» в Італії. Після її блискучого виконання ця опера отримала всесвітню популярність.

Італійський музичний критик Рінальдо Кортопассі писав: «У перші десятиріччя XX ст. на оперних сценах світу царювали лише чотири особи чоловічої статі — Баттістіні, Тіта Руффо, Шаляпін і Карузо. І тільки одна жінка спромоглася сягнути їхніх висот і стати поруч з ними. Нею була Соломія Крушельницька. Однак порівняно з уславленими колегами як особистість вона виявилась набагато вищою».

Які думки, почуття викликають у вас фотографії, уміщені на наступній сторінці?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Соломія Крушельницька в ролях Чіо-Чіо-сан, Брунгільди й Аїди (*фото початку XX ст.*)

Пам'ятник Соломії Крушельницькій у Тернополі (*сучасне фото*)

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які були умови розвитку культури у другій половині XIX — на початку XX ст.?
2. Які літературні течії та їхні представники того часу вам відомі?
3. Як змінювалася діяльність українських видавництв і преси?
4. Які були основні ознаки розвитку українського театру?
5. Кого з діячів українського музики ви знаєте? Назвіть кілька музичних творів того часу.

6. *Як вплинули процеси модернізації на тогочасне культурне життя?*
7. *Чому, на вашу думку, за умов жорстокого тиску й цензури українська література продовжувала розвиватися?*
8. *Які були причини й наслідки змін у діяльності українських видавництв і преси на межі століть?*
9. *Які тенденції можемо прослідкувати в розвитку української музики?*
10. *Який зв'язок між процесами модернізації та розвитком театрального мистецтва?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Оберіть одну з поданих фотографій і напишіть короткий (не більш як 15 речень) твір про явище, яке вона відображає.

Брати Тобілевичі (*фото початку XX ст.*)

Перший аудіозапис «Ще не вмерла України… був виданий у США на студії «Columbia Records» у 1916 р. Гімн для платівки виконав Михайло Зазуляк

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 38 РОЗВИТОК ЖИВОПИСУ І АРХІТЕКТУРИ

1. Романтизм, реалізм і модерн у малярстві

Як поєднувались романтизм, реалізм і модерн у живописі?

У другій половині XIX ст. в українському образотворчому мистецтві співіснують **романтизм** і **реалізм.** Романтизм з його увагою до почуттів, сильних особистостей-героїв, захопленням фольклором і народністю, ідеалізованим минулим відіграв визначну роль у пробудженні й відродженні слов'янських народів, зокрема українського. Данину українському романтизму віддали послідовники Тараса Шевченка, для яких тема України стала домінуючою у творчості: **Лев Жемчужников, Іван Соколов, Костянтин Трутовський.**

Визначте на прикладі поданих творів характерні ознаки романтизму.

Лев Жемчужников. Кобзар на шляху

Костянтин Трутовський. Одягають вінок

Іван Соколов. Збирання вишень у поміщицькому саду

Водночас із романтизмом в українському живописі поширювався й реалізм.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Реалі́зм (від фр. *realisme* — «*дійсний*») — напрям у літературі та мистецтві, який сповідував необхідність правдивого відображення дійсності.

У центрі уваги художників-реалістів було буденне життя, з його проблемами, людськими думками, зображенням подій вітчизняної історії, природи. Цей етап розвитку мистецтва пов'язаний з об'єднанням художників-передвижників. Серед них українські митці — **Кириак Костанді, Петро Левченко** та ін.

Українська тема сприяла посиленню романтичних тенденцій у деяких картинах **Іллі Рєпіна**, пейзажних творах **Архипа Куїнджі**. Уже в 1872 р. відбулась перша виставка цього товариства в Києві та Харкові. Наступного року до маршруту включено Одесу, Полтаву, Миколаїв.

Формується українська національна школа пейзажного живопису, серед майстрів якого постать **Сергія Васильківського** є найбільш масштабною й багатогранною. Він відкрив український живопис Європі, де був удостоєний честі виставляти свої картини в Паризькому салоні «поза чергою». Пейзаж у творчості С. Васильківського органічно поєднувався з історичними сюжетами з доби козацтва («Козаки в степу») або з побутовими картинами («Ярмарок у Полтаві»). До побутового жанру, пейзажу звертався й **Опанас Сластіон** у творах «Весна», «Волинь» та ін.

На прикладі поданих полотен розкажіть про особливості українського реалізму.

Ілля Рєпін. Українка

Опанас Сластіон. Весна

Для образотворчого мистецтва на межі XIX–XX ст. характерним стає поєднання реалізму й модерну, що дало початок національному художньому напряму. Серед його найвідоміших представників — **Микола Пимоненко** («Засватана», «В розлуці» та ін.).

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

У жанрі ліричного українського пейзажу працювали такі українські митці, як **Володимир Орловський** та **Сергій Світославський.**

Поясніть на прикладах, що називають українським напрямом у живописі на межі століть.

Микола Пимоненко. Святочне ворожіння. Страсний четвер

Сергій Васильківський. Козаки в степу

Володимир Орловський. Український пейзаж

Сергій Світославський. Село

Початок XX ст. — сповнений гострих соціальних суперечностей і художніх пошуків в українському мистецтві. Бурхливий розвиток таких промислових і культурних центрів, як Київ, Одеса, Харків супроводжувався створенням місцевих творчих об'єднань, художніх шкіл, поширенням виставкової діяльності. Наприкінці першого десятиріччя XX ст. лише в Києві щороку влаштовувалось 10–15 художніх виставок.

Серед художників, які застосовували нові засоби втілення дійсності — *імпресіонізм* і *символізм*, одне з провідних місць посідав **Олександр Мурашко.** Його відомими творами були «Карусель», «Дівчина в червоному капелюшку», «Парижанки біля кафе» та ін.

Яскравим представником цієї генерації майстрів був Микола Бурачек, відомий пейзажами Дніпра та Києва. До вітчизняних імпресіоністів належить художниця **Зінаїда Серебрякова.** Прихильниками модерністських експериментаторів були також **Василь** і **Федір Кричевські** та ін.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

На основі поданих ілюстрацій поясніть, які нові течії виникають у живописі на початку XX ст.

Олександр Мурашко. Сонячні плями. Жорж і Олександра Мурашко

Микола Бурачек. Міський музей

Федір Кричевський. Автопортрет

Зінаїда Серебрякова. За сніданком

2. Модерн в архітектурі

У чому проявився стиль модерн в українській архітектурі?

На межі століть в архітектурі з'являється новий стиль — **модерн**, що ґрунтується на застосуванні нових конструкцій і матеріалів (цемент, залізобетон, каркасна система, тощо). Однією з основних ідей модерна є краса, що спирається на зручність.

Стиль модерн розвивається головним чином в архітектурі міських маєтків і дорогих багатоквартирних будинків, заміських віл і дач.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Український моде́рн — стиль, у якому українські архітектори прагнули поєднувати новітні технології з народними традиціями, широко використовували **стилізацію** — творчий прийом, завдяки якому майстри надають новим будівлям схожості зі спорудами одного зі стилів минулих часів.

Прикладом архітектурного модерну можуть слугувати зведені в Києві, Харкові, Одесі та інших містах громадські споруди й так звані «прибуткові» будинки, архітектура яких повторює ренесансні, готичні, романські форми.

Спираючись на ілюстрації, прокоментуйте основні риси модерну.

Будинок Полтавського губернського земства (архітектор — *Василь Кричевський*)

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові (архітектор — *Іван Левинський*)

Як і в інших країнах, з появою залізобетону отримало розвиток будівництво критих ринків, вокзалів, павільйонів тощо. У стилі модерн побудовано залізничні вокзали Києва, Львова, Харкова, Жмеринки, а також перший критий Бессарабський ринок у Києві (архітектор — Генрик Гай), художню школу імені Івана Котляревського у Харкові (архітектор — Василь Кричевський) та ін.

Але справжнім поетом залізобетону в архітектурі вважають київського майстра **Владислава Городецького.** У його роботах стилізаторство вийшло на новий рівень. Він збудував католицький костьол у Києві в готичних формах, будинок у вигляді давньогрецького храму (сьогодні музей українського мистецтва) та інші архітектурні шедеври.

Як ви думаєте, у чому полягала геніальність В. Городецького?

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Шедеври Владислава Городецького в Києві

Костьол св. Миколая — Музей українського мистецтва

Караїмська кенаса[1] — Будинок з химерами

3. Зміни в міській і сільській забудові

Які зміни відбуваються в архітектурі міст і забудові сіл?

Нові технології будівництва істотно змінюють українські міста. Вулиці починають забудовувати відповідно до їхнього призначення — як магістральні, житлові, торговельні. Проїзну частину вулиць вимощують бруківкою. З'являється вуличне освітлення, навіси для зупинок транспорту, інформаційні тумби. У містах споруджують електростанції, водонапірні башти, санітарні очисні будівлі. На міській архітектурі позначається розбудова промислових підприємств. Вони займають значні території в містах і потребують під'їзних шляхів із широкими вулицями. Усе це вносить корективи у планування міст.

[1] *Кена́са* — молитовний будинок караїмів. *Караїми* — тюркський народ, який живе, зокрема, у Криму, деяких містах Західної України, сповідує іудаїзм.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Які характерні ознаки забудови міст визначає дослідниця?

Сучасна українська дослідниця Гелена Коптєва про зміни в міській забудові на зламі століть

Насичення міст підприємствами, транспортом, торговельними закладами та зростання чисельності населення приводили до розширення їх території. Осідаючи на околицях, промисловість і зовнішній транспорт утворювали «індустріальний бар'єр», що перешкоджав територіальному зростанню міста. Забудова всередині цього кільця ущільнювалась, зростала поверховість споруд.

Використавши усі резерви, забудовники переходили через «індустріальний бар'єр», й утворювалось нове кільце кварталів. Адміністративні установи рідко будувалися на багатолюдних площах. Відживали свій вік і ринкові площі. Замість базарів, де торгівля залежала від погоди, споруджували криті ринки…

Основним типом міської забудови стали багатоквартирні будинки, що давали домовласникам прибуток... більшість будинків мали секційне планування. Входи до квартир заможних мешканців були з парадних сходів від вулиці. У дворових флігелях квартири були скромнішими. Основну увагу приділяли фасаду, який слугував своєрідною візитівкою його мешканців.

На зламі століть відбулися зрушення й у сільських забудовах, що визначило особливості архітектури окремих регіонів України.

Які характерні ознаки забудови сіл визначає дослідниця?

Сучасна українська дослідниця Тамара Косміна про забудови XIX — початку XX ст. на селі

Залежно від типів сільських поселень в Україні виділялося чотири зони: північна, центральна, південна, карпатська. Північна — охоплювала Полісся. Тут домінував вуличний тип поселень. У центральній лісостеповій зоні переважали безсистемні поселення, але в XIX ст. за проектуванням з'явилися радіальні та квартальні поселення.

На півдні більшість поселень виникла в результаті державної і поміщицької колонізації в попередні два століття. У XIX ст. забудова тут велася за вказівкою властей і мала квартальну форму. Але існували й окремі поселення вуличного типу.

У гірських районах Карпат поселення були безсистемними й розміщувалися на зручних земельних ділянках віддалено одне від одного.

Поселення, виселки та хутори XIX — початку XX ст. мали різне походження. Вони виникали на місці сільських займищ (хуторів, пасік), виробничих осередків землевласників та заможної сільської верхівки.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Які запитання ви б поставили до цих ілюстрацій, якби досліджували їх як історик?

Хата на Слобожанщині (*фото початку XX ст.*)

Село Волосянка у Карпатах (*листівка 1916 р.*)

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які твори української романтичної та реалістичної шкіл живопису вам відомі?
2. Опишіть 2–3 пам'ятки модерну в живописі.
3. Знайдіть на **карті 7** визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва.
4. Як проявився модерн і стилізація в архітектурі?
5. Опишіть 2–3 пам'ятки модерну в архітектурі.
6. Назвіть зміни в забудові міст і сіл.

7. *Які були причини та наслідки змін, що відбулися в міській і сільській забудові?*
8. *Як вплинули процеси модернізації на розвиток архітектури та образотворчого мистецтва?*
9. *Чи відображались у живописі та архітектурі процеси українського національно-культурного відродження? Як саме?*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Чи відбулися подібні зміни в забудові вашого села або міста? Дізнайтеся про це більше та підготуйтесь до презентації ваших знахідок.
2. Порівняйте два зображення — ескіз будівлі початку XX ст., виконаний Опанасом Сластіоном, та сучасне фото споруди земської школи у селі Кізлівка Чорнухинського району на Полтавщині. Проведіть власне дослідження та підготуйте повідомлення про будівлю земської школи у вашому (або найближчому до вас) населеному пункті.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

§ 39 ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ТРАДИЦІЇ І ПОБУТ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Розвиток сім'ї та шлюбу

Спираючись на ілюстрації й документи, дайте відповідь на запитання: як змінювалась українська сім'я в кількісному відношенні? Чим відрізнявся склад і побут сімей різних верств населення?

Українська сім'я з села Радалівка на Полтавщині (*фото початку XX ст.*)

Гуцули (*з художнього альбому «Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года»*)

Родина мешканки Борислава Зінаїди Василівни Гусак (*фото початку XX ст.*)

Родина Терещенків (*фото з архіву В. Ковалинського*)

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

За українським дослідником XX ст. Мирославом Стельмаховичем

Аж до початку XX ст. в районах Карпатської зони і Полісся зустрічалися елементи сімейної громади великої патріархальної сім'ї, яка складалася з кількох поколінь і заснована на колективній власності на землю і знаряддя праці та спільне використання продукції загального виробництва. Такі сім'ї нараховували до 20–25 осіб. Вони були поширені в районах із тяжкими умовами обробітку землі, де потрібно було більше дорослих осіб для виконання робіт на своєму полі.

Панівною формою сім'ї поступово ставала мала сім'я, чисельність якої на початку XX ст. в середньому по Україні становила близько 6 осіб.

За сучасним українським дослідником Романом Чмеліком

Розвиток української сім'ї в цей період відбувався в напрямку збільшення кількості робітничих сімей.

На початку виникнення робітнича сім'я мало чим відрізнялися від селянської. Більшість членів таких сімей не втрачали зв'язків із сільськогосподарським виробництвом. Це визначало їх традиційний уклад, який був подібний до сімей на селі. Проте у внутрішньосімейних стосунках, у розподілі родинних обов'язків, становищі молоді були помітні зміни в бік рівноправ'я та незалежності між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми.

На початку XX ст. сім'я кадрових робітників істотно відрізнялась від селянської. За типом вона була простою і, як виняток, траплялися розширені чи складні сім'ї. Кількість дітей у ній була меншою за селянську.

Селянська сім'я залишається доволі замкненою виробничо-споживчою одиницею з дотриманням традиційних культурних звичаїв і обрядів. Робітнича сім'я стає більш залежною від держави й відкритою для різних впливів, у тому числі таких негативних, як мовна й культурна асиміляція в часи окупаційних режимів: австрійського, польського, російського та ін.

За сучасною українською дослідницею Оксаною Кісь

Юридично-правове регулювання сімейних питань відбувалось на підставі законодавства тих країн, до складу яких входили українські землі, а саме Конституції Австро-Угорщини 1860 року (з поправками 1861 року) — для Галичини, Буковини та Закарпаття, та «Свода законов гражданских» Російської імперії, що був чинний на Наддніпрянщині.

Як урегульовувалися законодавчі основи шлюбу? Які відносини були між членами сім'ї? Чи можна назвати їх рівноправними?

Звід законів цивільних «Про союз шлюбний»

Ст. 1. Особи сповідання православного, незалежно від станів, можуть вступати між собою в шлюб, не питаючи на це особливого дозволу.

Ст. 3. Забороняється вступати в шлюб особам чоловічої статі раніше вісімнадцяти, а жіночого — шістнадцяти років від народження.

Ст. 6. Забороняється вступати в шлюб без дозволу батьків, опікунів і піклувальників.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

Ст. 12. Шлюб не може бути законно здійснений без взаємної і невимушеної згоди поєднаних осіб.

«Про права та обов'язки, що від шлюбу виникають»

Ст. 106. Чоловік зобов'язаний любити свою дружину, жити з нею в злагоді, вибачати її недоліки й полегшувати її немочі. Він зобов'язаний доставляти дружині прожиття й утримання по можливості своєї.

Ст. 107. Дружина зобов'язана коритися чоловікові своєму, як главі сімейства, перебувати до нього в любові, повазі й у необмеженій слухняності.

Ст. 109. Кожен із подружжя може мати окрему свою власність.

«Про союз батьків і дітей і союз родинний»

Ст. 165. Батьки, для виправлення дітей непокірних і неслухняних, мають право вживати домашні виправні заходи. У разі ж безуспішності цих засобів батьки можуть: 1) дітей обох статей, які не перебувають у державній службі, за непокору батьківській владі, розпусне життя й інші пороки, ув'язнювати; 2) приносити на них скарги в судові установи.

Ст. 177. Діти повинні надавати батькам повагу, відгукуватися про них з повагою і зносити батьківські умовляння без нарікання.

2. Становище жінки в українській родині

Як розподілялись права та обов'язки у традиційній сім'ї? Які факти засвідчують прислів'я та до яких наслідків призводило таке становище? Якими правами користувалось подружжя в ситуації конфлікту?Чим відрізнялося становище жінки в родинах інтелігенції? Як ви думаєте, чому? Які зміни відбувались у становищі жінки на тлі модернізаційних процесів?

За сучасним українським дослідником Ярославом Грицаком

Статус батька не залежить від типу сім'ї. Якщо це розширена сім'я, де є декілька поколінь, то в таких сім'ях існує одна окрема фігура, яку називають «господарем» чи «хазяїном»… Це той, кому належить остаточне рішення в цій сім'ї, який розпоряджається всім, насамперед майном. За таких умов сини залишаються вдома, приводять своїх дружин, натомість дочки виходять із сім'ї, тому вважається, що сини є кращі, бо примножують статки, а дочки гірші, тому що забирають статки із сім'ї…

Чоловіки виконують тяжчу роботу, жінки виконують легшу роботу. В тогочасному уявленні це переважно робота при домі. Легшою роботою вважалося виховання дітей. Догляд і виховання дітей припадали на жіночу долю. Хоча в сім'ї жінка не має легшої ролі, це тільки так вважається, бо насправді її роль дуже тяжка, і вона займається всім, чим тільки можливо.

Українські прислів'я

Без господаря двір плаче, а без господині — хата.

За господарем тік плаче, а за господинею — піч.

Ґазду можна пізнати по дворові, а ґаздиню — по коморі.

Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині — димом.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

За сучасною українською дослідницею Оксаною Кісь

Заміжжя було передумовою, яка визначала долю жінки. Лише заміжня жінка (молодиця) могла досягти визнання як соціально-повноцінна особа...

По всій українській території разюча різниця існує щодо допустимої поведінки чоловіка та дружини в ситуації сімейного конфлікту, зокрема — у можливості застосування фізичної сили. Чоловіку дозволялось бити дружину за негідну поведінку (зраду, непокору, лінь, марнотратність тощо). Звичаєве право цього регіону дозволяло жінці покинути чоловіка, який її «збиткував» та повернутись у дім своїх родичів чи звернутись до суду. Хоча суд і виносив більшість вироків на користь жінок та карав чоловіків (переважно штрафом), при цьому всіляко намагався запобігти розпаду сім'ї.

За сучасною українською дослідницею Ольгою Драгобицькою

Загалом становище жінки в інтелігентній сім'ї та жінки-селянки мало суттєві відмінності. Здебільшого навіть незаможна інтелігентна родина наймала жіночу прислугу, яку підбирали або з числа місцевих мешканок, або через газетні оголошення. Внаслідок повного чи часткового звільнення від хатніх і господарських робіт представниця освіченої верстви одержувала більше часу на дозвілля і самоосвіту. У традиційній же селянській сім'ї, крім повного обсягу домашніх справ, жінка змушена була виконувати спільно з чоловіком і значну частину господарської праці (наприклад, заготівля сіна, збір урожаю).

За сучасною українською дослідницею Іриною Грабовською

Серед прогресивних кіл тогочасної громадськості пропагувалася ідея матеріальної незалежності жінки, а відтак і звільнення її від необхідності вимушеного заміжжя. Оскільки фінансова самостійність могла бути досягнута тільки через здобуття певного фаху, проблема звільнення від необхідності укладення раннього шлюбу тісно поєднувалася з пропагандою жіночої освіти. Вимушеному заміжжю протиставлялася громадська праця над піднесенням культурно-освітнього та господарського життя в провінції, що сприяло залученню жіноцтва до розбудови національно орієнтованих інституцій.

За сучасною українською дослідницею Оксаною Кісь

Становище жінки в сім'ї суттєво залежало від розміру її посагу. Українка посідала довічне право власності на весільний посаг, отриманий від батьків (одяг, домашні речі, худоба, земельна ділянка). Він перебував у її виключній власності (хоч і в спільному користуванні подружжя), і чоловік не міг їх відчужувати всупереч її волі. Крім того, вдова мала право успадковувати певну частину нерухомого та рухомого майна після смерті чоловіка.

Дослідники української сім'ї зазвичай указують на демократизм і рівноправність у взаєминах чоловіка й дружини. Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням? Аргументуйте свою думку.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Особливості виховання дітей

На основі документів поясніть, що було спільним, а що відмінним у вихованні дітей різних верств українського населення. Свої думки аргументуйте уривками документів.

За сучасною українською дослідницею Іриною Єрохіною

Як стверджувала Н. Головацька, дочка пароха села Глубічок на Тернопільщині, суворий розпорядок дня готував її і сестер до майбутньої праці в ролі дружини священика. Діти з інтелігентних родин виростали в кращих побутових умовах. Батьки намагалися відвести їм окрему кімнату. Велика увага зверталася на харчування дітей, режим дня, гігієну, розваги.

Характеристику відносин між батьками і дітьми дала сенаторка М. Рудницька. За її словами, у ті часи виразнішим було відчуття ієрархічного порядку. Відносини між дітьми і батьками будувалися на пошані, підпорядкованості, що виключало будь-яку фамільярність[1], панібратство чи вільне поводження. Наприклад, звертатися до батька з питаннями, що цікавили та непокоїли, проводити з ним дискусію нікому й не спадало на думку.

За сучасною українською дослідницею Валентиною Федяєвою

Як у селянських, так і в робочих сім'ях велика увага приділялася вихованню дітей. Діти рано долучалися до праці: бавили молодших, пасли худобу, хлопчики — боронили, дівчинки — пряли, виховувалися в слухняності й повазі до рідних і старших. У сім'ях засуджувалися лінь, недбале ставлення до праці. Старші дбали, щоб діти сприйняли сформовані традиції, звичаї, погляди.

Разом з тим, матеріальна незабезпеченість змушувала батьків посилати дітей-підлітків на заробітки, де їм доручалася часом непосильна робота.

Фабричне законодавство Російської імперії про роботу малолітніх

Ст. 108. Діти, які не досягли дванадцяти років, до робіт не допускаються.

Ст. 109. Малолітні у віці від дванадцяти до п'ятнадцяти років не можуть бути зайняті роботою більше восьми годин на добу, не включаючи часу, потрібного на сніданок, обід, вечерю, відвідання школи і відпочинок. При цьому робота не повинна тривати більше 4 годин поспіль.

За сучасною українською дослідницею Оксаною Кісь

Протягом дитинства завдяки дівочим іграм та іграшкам, які наслідували жіночі функції у сім'ї, а також шляхом залучення дівчаток до виконання суто жіночих господарських обов'язків (зокрема побутових) вони здобували необхідний досвід і навички. Характерно, що передача спеціальних знань і технік (вишивка, прядіння, ткання, приготування їжі тощо) відбувалась винятково по жіночій лінії: переважно від матері до дочки, інколи — від інших жінок (бабусі, сусідки, родички, старшої сестри, подруги).

[1] *Фамілья́рний* (від *лат. familiaris* — «*сімейний, близький*») — надміру невимушений, розв'язний, безцеремонний; панібратський.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

4. Сімейні традиції і звичаї

Чи відрізнялися сімейні традиції та звичаї в різних верств населення і в різних регіонах? Поясніть свою думку на прикладах документів і фотографій з весільних обрядів. У чому полягала суспільна роль традицій і обрядів? Прокоментуйте зображене на світлинах.

За сучасним українським істориком і етнологом Анатолієм Пономарьовим

Український сільський весільний обряд виник на основі давньоруського. Яскравий барвистий церемоніал весілля починався з обряду сватання, метою якого був договір про шлюб. Цей церемоніал здійснювався спеціально обраними «старостами» чи «сватами»…

У разі згоди на заміжжя дівчина виносила на дерев'яній тарілці рушники (Поділля, Наддніпрянщина) або хустки зазвичай червоного кольору (Волинь, Карпати). До XIX ст. зберігався давній звичай відмови у сватанні, що виражався в тому, що наречена вручала сватам гарбуза. Після сватання відбувалися оглядини і змова…

Весілля починалося обрядом виготовлення короваю і «гільця» — соснової гілки або гілки плодового дерева, прикрашеної барвистими стрічками, колоссям і квітами, що символізували красу і молодість, «дівич-вечір» у п'ятницю або суботу. Різноманітна була обрядовість весільного дня, яка включала поїздку дружки жениха до нареченої, зустріч нареченої, запрошення на весілля родичів, викуп нареченої, прощання з рідними…

У різних районах побутував своєрідний весільний одяг.

На початку XX ст. у весільному ритуалі відбуваються значні зміни — скорочується тривалість весільного торжества, викорінюються деякі обряди, надягання вінка нареченою замінюється фатою тощо.

За сучасною українською дослідницею Ольгою Драгобицькою

Самому весіллю в родинах священнослужителів передував тривалий етап підготовки, який включав складання списків запрошених, пошиття урочистого одягу для наречених, замовлення музик, кухарів… У рядах греко-католицького кліру було заведено кликати на весілля місцевих панів. Наречені запрошували дідичів і просили в них благословення, натомість одержували цінні подарунки. На відміну від селян, які в якості весільного вбрання використовували народний стрій, костюми наречених виготовляли за міською модою. Особливо вишуканою була весільна сукня молодої… Процес вінчання відбувався пізно ввечері. Для надання події урочистості гості супроводжували похід молодих до церкви із запаленими ліхтарями. Після шлюбної церемонії розпочиналася вечеря і танці. Святкування займало два дні…. Відзначалися й інші родинні події, наприклад іменини господарів. На урочистий обід приходили родичі, місцеві поміщики, урядовці. У світської інтелігенції родинні свята проходили за схожою схемою.

За українським письменником Богданом Лепким

Після вечері діти заможних сусідів обдаровували мого батька отця С. Лепкого горіхами і солодощами. Священик у відповідь запрошував їх родичів на частування. На другий день Різдвяних свят на обід до резиденції

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

пароха приходило понад двадцять господарів. Їх пригощали стравами. Селяни першими вітали інтелігентів колядками та щедрівками. Як правило, вони відвідували насамперед священика, однак за особливі заслуги таке право здобували і педагоги.

За сучасним українським дослідником Омеляном Вишневським

Релігійних свят та обрядів родина завжди дотримувалася. На різдвяну Святу вечерю збиралася вся сім'я, поминали померлих, згадували відсутніх, спільно молилися перед початком вечері. Актом гуманістичного виховання був звичай, за яким діти носили Святу вечерю бабусі, хрещеним батькам, родичам, бідним сусідам. Та й колядування мало глибокий виховний сенс. Таке виховне значення закладено в театралізованому вертепі, де возвеличувалося добро і засуджувалося зло. Виховну роль відігравали ритуали хрещення, весілля, похорону.

Весільний обряд на Чернігівщині — одна з найстаріших фотографій весільного обряду в Україні (*фото 1867 р.*)

Молодята зі Львова (*фото кінця XIX ст.*)

Обговоріть, яких традицій дотримується ваша родина. Чи є щось спільне з тим, про що ви читали? Як ви думаєте, із чим пов'язана життєздатність багатьох традицій українського суспільства?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Обговоріть, як вплинули модернізаційні процеси на формування світогляду українського населення та повсякденного життя української родини.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

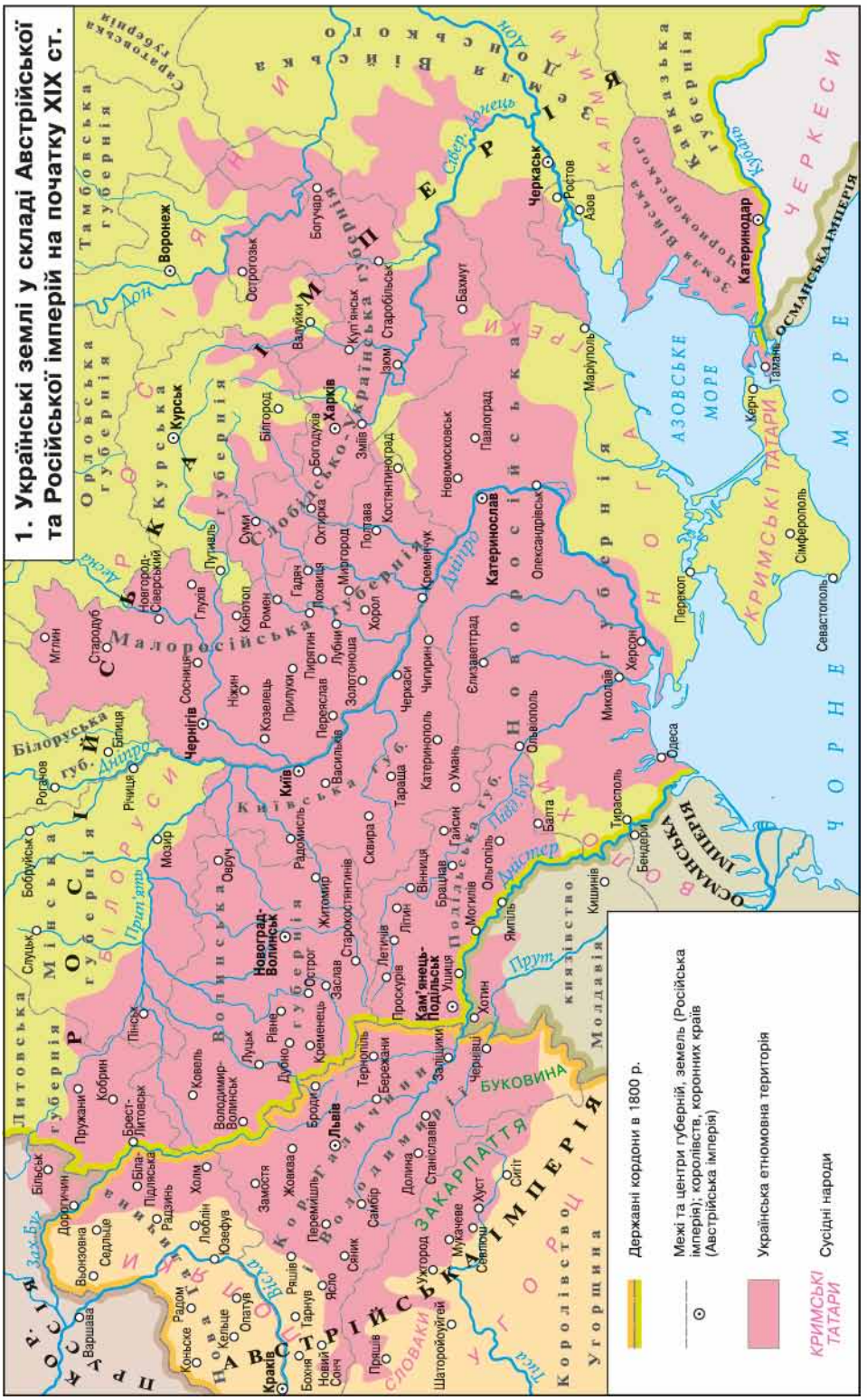
ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VIII

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.

- **Покажіть на карті:** центри університетської освіти; місце розташування основних культурно-освітніх закладів та визначних пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва.
- **Поясніть терміни й поняття**: «*емансипація*», «*реалізм*», «*український модерн*».
- **Опишіть** пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва.
- **Схарактеризуйте:** вплив процесів модернізації на суспільно-культурне життя українців; діяльність університетів як основних центрів розвитку науки; український професійний театр і його діячів.
- **Визначте:** особливості розвитку культурного життя; причини й наслідки змін, що відбулися у сфері освіти, науки та культури.
- **Поясніть:** вплив модернізаційних процесів на формування світогляду українського населення та повсякденного життя; ідею шмуцтитула до цього розділу (*с. 245*).
- **Висловте судження** щодо діяльності С. Васильківського, В. Городецького, М. Заньковецької, С. Крушельницької, М. Лисенка, І. Мечникова, М. Пимоненка, О. Потебні, І. Пулюя, М. Садовського, Лесі Українки.
- **Жива історія.** Роздивіться репродукцію картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» й підготуйте виступ на тему «Історія української культури крізь призму однієї картини».

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

1. Українські землі у складі Австрійської та Російської імперій на початку XIX ст.
Держави кордони в 1800 р.
Межі та центри губерній, земель (Російська імперія); королівств, коронних країв (Австрійська імперія)
Українська етномовна територія
КРИМСЬКІ ТАТАРИ
Сусідні народи
Малоросійська губернія
Слобідсько-Українська губернія
Київська губернія
Волинська губернія
Подільська губернія
Новоросійська губернія
Азовська губернія
Земля Військ Донського Козацького
Чорноморська губернія
Литовська губернія
Мінська губернія
Орловська губернія
Курська губернія
Тамбовська губернія
Харківська губернія
Катеринославська губернія
Таврійська губернія
Білоруська губ.
Київська губ.
Подільська губ.
Галичина
Буковина
Закарпаття
Молдавія
Угорщина
Словаки
Чорне море
Азовське море
Кримські татари
Черкеси
Османська імперія
Російська імперія
Австрійська імперія
Королівство Угорщина
Княжество Молдавія
Дніпр
Дон
Прут
Дністер
Південний Буг
Західний Буг
Сіверський Донець
Київ
Харків
Катеринослав
Херсон
Одеса
Севастополь
Сімферополь
Керч
Таганрог
Катеринодар
Ростов
Азов
Маріуполь
Бердянськ
Мелітополь
Олешки
Новомосковськ
Павлоград
Кременчук
Полтава
Суми
Охтирка
Ізюм
Старобільськ
Куп'янськ
Валуйки
Острогозьк
Воронеж
Богучар
Бахмут
Черкаси
Чигирин
Умань
Єлизаветград
Миколаїв
Ольвіополь
Тираспіль
Бендери
Кишинів
Ясси
Ізмаїл
Бендери
Ольвіополь
Катеринополь
Таганрог
Керч
Перекоп
Севастополь
Сімферополь
Феодосія
Ялта
Бахчисарай
Євпаторія
Одеса
Ізмаїл
Кишинів
Ясси
Ольвіополь
Катеринополь
Єлизаветград
Миколаїв
Херсон
Олександрівськ
Катеринослав
Новомосковськ
Павлоград
Маріуполь
Бердянськ
Мелітополь
Олешки
Перекоп
Севастополь
Сімферополь
Керч
Таганрог
Катеринодар
Ростов
Азов
Черкаськ
Воронеж
Острогозьк
Богучар
Бахмут
Куп'янськ
Валуйки
Старобільськ
Ізюм
Суми
Охтирка
Полтава
Костянтиноград
Харків
Богодухів
Зміїв
Біловодськ
Курськ
Орловська губернія
Тамбовська губернія
Мглин
Стародуб
Новгород-Сіверський
Глухів
Путивль
Конотоп
Ромен
Гадяч
Лохвиця
Миргород
Хорол
Кременчук
Катеринослав
Олександрівськ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

2. Суспільно-політичне та культурне життя на українських землях у першій половині XIX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

3. Економічне становище українських земель у першій половині XIX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

4. Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

5. Суспільно-політичне та культурне життя на українських землях у другій половині XIX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua/

6. Економічний розвиток українських земель на початку XX ст.

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

7. Суспільно-політичне та культурне життя на українських землях на початку XX ст.

Хронологія подій модерної історії України (продовження)

Пам'ятник матросу Петру Кішці у Севастополі

Пам'ятник винахідникам гасової лампи у Львові

Пам'ятник першому трамваю в Кропивницькому

1853–1856 рр. — Східна (Кримська) війна;

19 лютого 1861 рр. — царський маніфест про скасування кріпосного права в Російській імперії;

1861 р. — заснування у Києві «Старої громади»;

1861 р. — заснування у Львові першого в Галичині культурно-освітнього товариства «Руська бесіда»;

1863 р. — Валуєвський циркуляр;

1865 р. — відкриття Новоросійського університету;

1865 р. — завершення будівництва першої залізниці Одеса–Балта;

1868 р. — створення у Львові товариства «Просвіта»;

60–80-і роки XIX ст. — завершення промислового перевороту в українських землях;

1873 р. — створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка (з **1892** р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка);

1873 р. — створення у Києві Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства;

1875 р. — відкриття Чернівецького університету;

1876 р. — Емський указ;

1877 р. — «Чигиринська змова»;

1890 р. — створення Русько-української радикальної партії (РУРП);

1892–1893 рр. — діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців;

1894 р. — заснування у Львові фізкультурно-спортивного товариства «Сокіл»;

1899 р. — створення Української Національно-демократичної партії (УНДП);

1899 р. — створення Української соціал-демократичної партії (УСДП);

1900 р. — створення Революційної української партії (РУП), першої політичної партії Наддніпрянської України;

1900 р. — виникнення фізкультурно-спортивної організації «Січ»;

1904 р. — створення Української демократичної партії (УДП);

1905 р. — створення Української радикальної партії (УРП);

1905 р. — повстання на панцирнику «Потьомкін», повстання на крейсері «Очаків», повстання саперів у Києві;

1905–1907 рр. — буржуазно-демократична революція в Російській імперії;

1908 р. — створення Товариства українських поступовців (ТУП);

1906–1911 рр. — Столипінська аграрна реформа;

1907 р. — заснування у Києві першого українського стаціонарного театру на чолі з Миколою Садовським

Пам'ятник Андрею Шептицькому в Івано-Франківську

Пам'ятний знак на місці першого в Україні футбольного матчу у Львові

Пам'ятник Марії Заньковецькій у Ніжині

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua

ISBN 978-617-7485-18-5

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України http://mon.gov.ua/ та Інститут модернізації змісту освіти https://imzo.gov.ua